

**T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ANABİLİM DALI
BİLİM TARİHİ PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İSLAM HARİTACILIĞINDA
MİTOLOJİK UNSURLAR**

**KÜBRA TÜRE YAKIN
160141010**

**TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ CLAUS DETLEV QUINTERN**

İSTANBUL 2019

TEZ ONAY SAYFASI

FSMVÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı yüksek lisans programı 160141010 numaralı öğrencisi Kübra TÜRE YAKIN'ın ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “İslam Haritacılığında Mitolojik Unsurlar” başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından 20.06.2019 tarihinde oybirliği ile kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Claus Detlev QUINTERN

(Jüri Başkanı-Danışman)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa KAÇAR

(Jüri Üyesi)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Doç. Dr. Ayşe Zişan FURAT

(Jüri Üyesi)

İstanbul Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Kübra TÜRE YAKIN

TEŐEKKÜR

Öncelikle bu konuyu çalışmama vesile olan, yol gösteren, desteğini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Dr. Detlev Quintern'e şükranlarımı ve dualarımı borç bilirim. "Piri Reis ve Kristof Kolomb Öncesi İşlam Haritaları" isimli kitabıyla çalışmamızın bel kemiğini oluşturmamıza vesile olan ve bu alandaki desteklerini esirgemeyen sayın hocam Prof. Dr. Mustafa Kaçar'a hürmetlerimi sunarım. Yardımları ve iştişareleri için hürmetli hocam Dr. Peter Starr'a, merhametli aileme ve eşim Mutlu Yakın'a şükranlarımı bildiriyorum.

İşlam Bilim Tarihi alanında çalışan biz öğrenciler için teşvik ve yardımlarını esirgemeyen hürmetli Dr. Ursula Sezgin'e teşekkür ederim. Bizlere bilim tarihini miras olarak bırakan ve ilmi disiplinimize ilham veren merhum hocamız Prof. Dr. Fuat Sezgin'e Allah'tan rahmet diliyorum.

Gayret bizden, Tefvik Cenab-ı Hakk'tan.

Kübra Türe Yakın.

İSLAM HARİTACILIĞINDA MİTOLOJİK UNSURLAR

ÖZET

İnsanlık tarihindeki ilk haritanın veya ilk haritacılık girişiminin nerede ve hangi topluluk tarafından gerçekleştirildiğini bilmemekteyiz. Ancak kültürlerin şehir, ülke ve coğrafi düzlemlerdeki bilgilerini aktarmaya başladıkları harita örnekleri ve sonraları günümüze ulaşan dünya haritaları başta olmak üzere; efsanevi ve mitolojik unsurlar kimi belgelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu hususta kavimlerin hafızasında yatan mitolojik öğeler; yalnızca coğrafi bölgelerin değil çok daha ötesinde dünyanın şeklini dahi belirleyici bir etken olmuştur.

Halk inançları ve efsanelerin doğdukları coğrafyaya göre şekillenmesi ve nesilden nesile aktarımı dikkatimizi çekmektedir. Bu doğrultuda 9.-17. yüzyıllar arasında harita sahibi olan el-Me'mûn Heyeti, el-İştâhîrî, İbn Havkâl, el-Mağdisî, el-Bîrûnî, Kaşgarlı Mağmud, el-İdrîsî, el-Kazvînî, Hamdullah el-Müstevfî, Hâfız-ı Ebrû, İbnu'l-Verdî, Pîrî Reis, Tûnuslu Hacı Aḫmed ve Evliyâ Çelebi'nin eserlerindeki mitolojik unsurlar ve kökenleri bilimsel disiplin gereği bu görsel kayıtların bilgi özelliği taşıyarak coğrafya ve haritacılık alanlarında nasıl nakledildikleri üzerinde durulacak ve bu tasvirlerin birer mitolojik unsur olup olmadığı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mitoloji, İslam Haritacılığı, Kartografya, Efsane, Dünya Tasavvuru, Ortaçağ Haritaları, İsrailiyat

MYTHOLOGICAL ASPECTS IN ISLAMIC CARTOGRAPHY

ABSTRACT

We do not know where and by which community the first map in the history of mankind or the first mapping attempt was carried out. Nonetheless, the map examples on which the cultures began to depicture their knowledge of the cities, countries and geographic field, and later the world maps which have reached our present-day; are the documents in which the legendary and mythological elements appear. In this connection, the mythological aspects involving the memory of tribes has become a decisive factor not only for the geographical regions but also for the conception of the world shape.

Geography is one of the most important building blocks which shapes life. It is noteworthy that folk beliefs and myths occur dependently on geography and their transfer from generation to generation takes place in maps. For this reason, we are going to study the scholars lived between 9.-17. centuries, Al-Ma'mūn's map, Al-Istakhrī, Ibn Ḥavqal, Al-Maqdisī, Al-Bīrūnī, Maḥmud al-Kashgarī, Al-Idrīsī, Al-Qazwīnī, Ḥamdallah Mustawfī, Ḥāfīz-ı Abrū, Ibn al-Wardī, Pīrī Reis, Ḥajji Aḥmad ve Evliyā Celebi and their maps. We will follow the path of the mythological aspects and representations on the maps through the time according to their origins and transmitting seen as geographical information considering their scientific aspects. And finally, it is going to be asked if they refer to a myth or to reality.

Key words: Mythology, Cartography in Islam, Cartography, Legend, Conception of the World, Maps of the Middle Age, Isrā'īliyyāt

ÖNSÖZ

Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın adıyla.

Bu kâinatta kelimeler ile anlaşmamızı sağlayan, sözcükler ile bizi vahyine muhatap kılan, idrak etmemizi nasip eyleyen, âlem içerisinde ayetlerini tanzim buyuran Mucîb ve Bedî' olan Allah'a hamd olsun. Hatemu'l-Enbiya, eşref-i mahlûkata rahmet Hazreti Muhammed Mustafa Efendimiz'e salât ve selam olsun.

İnsanoğlu yeryüzünde halife kılınmıştır (Bakara 30). Allah Teâlâ bu görevin bilinci ile yaşamayı emrederken âlemdeki nimetlerin kendisine musahhar kılındığını da dikkatlere sunmuştur. Öyle ki insanlık tarihinde gerek bu nimetlerin işlenişi gerekse dünya üzerindeki hâkimiyet serüveni geçmişten geleceğe aktarılmıştır.

Biz de tam bu nokta ile bağlantılı olarak insanların yaşadıkları dünyayı nasıl gördüklerini ve nasıl tasvir ettiklerini inceleyerek anlamak istedik. İslam medeniyeti çerçevesinde hazırlanan haritalarda yer alan sembollerin mitolojik bir unsur sayılıp sayılmadığı veyahut bu sembollerin İslam geleneği içerisinde hangi ölçüde yer aldığı; cevabını aradığımız sorular arasında yer almaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
RESİM LİSTESİ	ix
KISALTMALAR	xii
TRANSKRİPSİYON	xiii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1.1. TARİH ÖNCESİNDEN ORTAÇAĞ İSLAM HARİTACILIĞINA GENEL BİR BAKIŞ	5
İKİNCİ BÖLÜM	23
2.1. ORTAÇAĞ İSLAM HARİTALARINDA GÖRÜLEN ORTAK UNSURLAR	23
2.2. ŞAHISLAR VE HARİTALARI.....	27
2.2.1. Halife El-Me'mûn Haritası (198/813-218/833)	27
2.2.2. El-İştahîrî (ö. 340/951'den sonra)	30
2.2.2.1. Dünya Haritası.....	33
2.2.2.2. Arap Yarımadası ve Fars Denizi Haritası.....	35
2.2.2.3. Mısır Haritası.....	46
2.2.2.4. Cezire Haritası	51
2.2.2.5. Irak Haritası	54
2.2.2.6. Fars Haritası	61
2.2.2.7. Hazar Denizi Haritası	62
2.2.3. İbn Havnkal (ö. tahminen 987'den sonra).....	65
2.2.4. El-Mağdisî (ö. 390/1000 civarı)	69
2.2.5. El-Bîrûnî (362/972 – 443/1051).....	73
2.2.6. Kaşgarlı Mağmud (ö. 1102'den sonra)	75
2.2.7. El-İdrîsî (ö. 560/1165).....	79

2.2.8.	El-Ḳazvīnī (ö. 682/1283).....	83
2.2.9.	Hamdullah el-Müstevfī (680/1281 – 740/1340).....	88
2.2.10.	Ḥāfız-ı Ebrū (ö. 833/1430).....	91
2.2.11.	İbnu'l-Verdī (ö. tahminen 850/1446).....	92
2.2.12.	Pīrī Reis (ö. 1553).....	97
2.2.13.	Tūnuslu Ḥacı Aḥmed (1559 eser tarihi).....	111
2.2.14.	Evliyā Çelebi (1020/1611 – 1093/1682).....	115
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		119
3. HARİTALARDAKİ TASVİR VE MİTOLOJİK UNSURLARIN SINIFLANDIRILMASI.....		119
3.1.	ÇİÇEK VE AĞAÇ KÜLTÜ	123
3.2.	DAĞ KÜLTÜ VE İLİŞKİLİ UNSURLARI	128
3.3.	VÂḲVÂḲ ADASI VE AĞACI.....	149
3.4.	BÜYÜK İSKENDER-ZÜLKARNEYN VE YE'CÛC VE ME'CÛC	154
3.5.	EL-BAHRU'L-MUHİT	160
SONUÇ.....		164
KAYNAKÇA		170
EKLER.....		181

RESİM LİSTESİ

Resim 1: El-Me'mün Haritası - TSMK, III Ahmed Nr. 2797/1, vr. 293b-294a	30
Resim 2: El-İştahri - Dünya Haritası – TSMK, A.Nr. 3348, vr. 3b-4a.....	32
Resim 3: El-İştahri – Tezhipli Dünya Haritası - TSMK, Nr. B. 334.....	32
Resim 4: El- İştahri –Dünya Haritası – TSMK A. Nr. A. 3012 vr. 9b-10a...34	
Resim 5: El-İştahri – Arap Yarımadası Haritası - TSMK, Nr. B. 334.....	36
Resim 6:El-İştahri – Fars Denizi Haritası - TSMK, Nr. B. 334.....	39
Resim 7: Hz. Yunus - Ravdatu's-Şafâ, SK Damat İbrahim Paşa 906.....	44
Resim 8: Hz. Yunus - Fâlnâme, TSM H. 1703.....	45
Resim 9: Hz. Yunus - Kışaşı'l-Enbiyâ, SK Hamidiye 980.....	45
Resim 10: El-İştahri – Mısır Haritası - TSMK, Nr. B. 334.....	50
Resim 11: El-İştahri – Cezire Haritası - TSMK, Nr. B. 334.....	53
Resim 12: El-İştahri – Irak Haritası - TSMK, Nr. B. 334.....	60
Resim 13: El-İştahri – Fars Haritası - TSMK, Nr. B. 334.....	61
Resim 14: El-İştahri – Hazar Denizi Haritası - TSMK, Nr. B. 334.....	64
Resim 15: İbn Havkal – Dünya Haritası – TSMK, III. Ahmed Nr. 3347, vr. 2b-3a	68
Resim 16: İbn Havkal – Dünya Haritası - TSMK, III. Ahmed Nr. 3347, vr. 4b-5a	69
Resim 17: El-Makdisi – Dünya Haritası - Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2971, vr. 3a	73

Resim 18: El-Bîrûnî – Dünya Haritası - British Library, MS. Or. 8349, fol. 58a, London	74
Resim 19: Kaşgarlı Maḥmud – Dünya Haritası - Divānu Lügati't-Türk.....	79
Resim 20: El-İdrîsî – Dünya Haritası.....	82
Resim 21: El-Ḳazvîni – Dünya Haritası.....	87
Resim 22: El-Ḳazvîni - Dünya Tasavvuru Acaibü'l Mahlukat, British Library Add 7894.....	87
Resim 23: Hamdullah el-Müstevfî – Dünya Haritası	90
Resim 24: Hâfız-ı Ebrû – Dünya Haritası	91
Resim 25: İbnu'l-Verdî – Dünya Haritası	96
Resim 26: Pîrî Reis - Blemmye	100
Resim 27: Pîrî Reis – Çift Boynuzlu	101
Resim 28: Pîrî Reis – Köpek Başlı İnsan ve Maymun	102
Resim 29: Pîrî Reis – St. Brendan	103
Resim 30: Şādevār – Şiraz, Robinson 1980 – 1440 civarı	108
Resim 31: Pîrî Reis – Dünya Haritası 1513.....	110
Resim 32: Tūnuslu Hacı Aḥmed – Dünya Haritası	114
Resim 33: Evliyā Çelebi – Nil Haritası Başlangıcı, Cebel-i Ḳamer - Vat. Turc. 73.....	117
Resim 34: Hārūt ve Mārūt - Fālnāme, TSM H. 1703.....	142
Resim 35: Anka Kuşu – Acāibu'l- mahlūkat, BL. Or. 7315.....	148
Resim 36: VāḳVāḳ Ağacı - Tarīh-i Hind-i Garbī	151
Resim 37: VāḳVāḳ Ağacı ve İskender, Fālnāme, TSM H. 1703.....	153
Resim 38: Sedd-i İskender, Zubdetu't-Tevārih, TSM H. 1321, CBL Ms. 414.....	157
Resim 39: Şambala Cenneti – Boyalı İpek, 19. yy. Paris Gulmet Müzesi...163	

Resim 40: Mitolojik Unsurlar Tablosu.....182

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.y.	Yazara ait son zikredilen yer
b.	bin
b.a.	Eserin bütününe atıf
bkz.	Bakınız
bkz.: aş.	Eserin kendi içinde aşağıya atıf
bkz.:yuk.	Eserin kendi içinde yukarıya atıf
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
GAS	Geschichte des arabischen Schrifttums.
g.	Karşı görüş
karş.	Karşılaştırınız
ö.	ölüm
s.	Sayfa/sayfalar
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi
t.y.	Basım tarihi yok
v.d.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
Vol.	Volume
y.y.	Basım yeri yok
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

TRANSKRİPSİYON

ا	' / ā, Ā
ب	b
ت	t
ث	ṯ, Ṭ
ج	c
ح	ḥ, Ḥ
خ	ḫ, Ḫ
د	d
ذ	ẓ, Ẓ
ر	r
ز	z
س	s
ش	š, Š
ص	ṣ, Ṣ
ض	ḍ, Ḍ
ط	ṭ, Ṭ
ظ	ẓ, Ẓ
ع	ḡ, Ġ
ف	f
ق	q, Q
ك	k
ل	l
م	m
ن	n
ه	h
و	v, ū, Ū
ي	y / ī, Ī

GİRİŞ

İnsan, düşünen, yapan ve ölçen bir varlıktır. Hayatını şekillendirebilir ve dünyasını inşa edebilir. Bir arada yaşama sanatını kullanarak devletler kurar, medeniyetler inşa eder. Aklî melekesi sayesinde semboller üreterek onlara mana yükler ve bilgiyi aktarmanın yollarını arar. İnsanın bu girişimciliği sebebiyle harita ve haritacılık insanlık tarihi kadar geriye gitmektedir.

Arkeolojik kazılar ve tarihi belgeler; bizi çeşitli medeniyet merkezlerinde veya tarihi yerleşim beldelerinde harita buluntuları veya taslaklarına ulaştırmıştır. İnsanlar, yaşadıkları dünya ve çevresini tanımak ve tanıtmak amaçlı bu görsel bilgi kaynağını geliştirmiştir. Toplumlar tanıdığı dünyayı bir ufka kadar uzatabiliyorken ufkun ötesini, bilinmeyen topraklar¹ veya karanlık dünya olarak benimsemiştir. İnsan psikolojisi, hem ufkun ötesini merak ederken hem de orada başına gelebilecek tehlikelerden sakınmak için de hikâyeler yaratarak onları yıllar içerisinde efsanelere dönüştürmüştür. Çalışmamızın devamında bu iki yön arasındaki farklılıkları göreceğiz.

Ekseriyetle edebiyatın bir kolu olarak görülen mitoloji ve efsaneler; coğrafya kitapları ve haritalarda da geçtiğimiz yüzyıllarda yer edinmiştir. Sözlü gelenek, özellikle Doğu kültürünün her noktasında izlerini taşımaktadır. Hatta bu kültür unsurlarının din konularına dahi nüfuz ettiği vakidir. Bu bağlamda tezimiz içerisinde İslam haritacılığındaki motiflerin mitoloji ile aralarındaki bağ yakından incelenecektir. Araştırmamızın temel motivasyonu, burada işlenen konulara haritacılık ve mitoloji alanından ortak bir görüşün Türkçe’de henüz çalışılmamış olmasıdır. Ayrıca elde edeceğimiz bilgiler ışığında efsanelerin günümüzde olan etkisinin boyutunu görmek de hedeflenmektedir.

¹ Terra incognita.

“İslam Haritacılığında Mitolojik Unsurlar” isimli yüksek lisans tezimizde; 9.-17. yüzyıllar arasında yaşamış 14 âlim ve bu şahısların haritaları mitoloji ve görsel motifler bağlamında ele alınmıştır.

Tezimizde sırasıyla el-Me'mûn Haritası, el-İştâhîrî, İbn Hâvkal, el-Makdisî, el-Bîrûnî, Kaşgarlı Maḥmud, el-İdrîsî, el-Ḳazvînî, Ḥamdullah el-Müstevfî, Ḥâfız-ı Ebrû, İbnu'l-Verdî, Pîrî Reis, Tûnuslu Ḥacı Aḥmed ve Evliyâ Çelebi şahıslarının haritalarındaki mitolojik unsurlar araştırılmıştır.

Öncelikle her bir haritacı için hayatlarına dair edinilen ve ehemmiyet arz eden konular özetlenmiştir. Başta Prof. Dr. Fuat Sezgin'in **Geschichte des arabischen Schrifttums**² adlı seri çalışmasının coğrafya ve kartografya alanları ile ilgili ciltleri olmak üzere; Ekmeleddin İhsanoğlu ve Boris A. Rosenfeld'in **Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works**³ adlı eseri ve Ekmeleddin İhsanoğlu'nun editörlüğünü yaptığı **Osmanlı Coğrafya Literatür Tarihi**⁴ kaynaklarından faydalanılmıştır. Ayrıca Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde yer alan ilgili makaleler taranmıştır. Çalışmanın içeriğini yoğunlaştırmamak için ansiklopedik bilgileri asgari düzeyde tutarak daha çok haritalar sıralanmış ve örneklendirmelerin üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca başvuru Kur'an ayetlerinin Türkçe mealleri, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri**⁵ adlı seriden alıntılanmıştır.

Birinci bölümün birinci kısmında ilk olarak haritacılık tarihi kapsamında Ortaçağ İslam Haritacılığı hakkında genel bir bakış sunulmuştur. İkinci kısımda ise konunun mitoloji ve İslam kültürü açısından daha kolay takip edilebilmesi için sırasıyla mitoloji, eşâîr ve isrâilîyât kavramları açıklanmış ve özellikleri üzerinde durulmuştur.

² Fuat Sezgin, **Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd. XIII, Mathematische Geographie und Kartographie im Islam und ihr Fortleben im Abendland. Autoren.**, Frankfurt, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2007.

³ B.A. Rosenfeld, Ekmeleddin İhsanoğlu, **Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works (7th-19th c.)**, İstanbul, IRCICA, 2003.

⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu vd., **Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi I-II**, İstanbul, IRCICA, 2000.

⁵ Hayrettin Karaman vd., **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir 1-5**, İstanbul, Diyanet İşleri Başkanlığı.

İkinci bölümün birinci kısmında Ortaçağ İslam harita örneklerinin ortak unsurları özetlenmiştir. Bu doğrultuda ikinci kısma kavramsal altyapı ile geçiş sağlanmıştır. Böylelikle 9. yüzyıldan başlayarak 17. yüzyıla kadar 14 coğrafyacı ve haritalarına ilişkin yeryüzü şekli ve zihinlerdeki algısı genel bir akış içerisinde yansıtılmaya çalışılmıştır. Yukarıda zikrettiğimiz on dört isimden el-İştahrî, el-Ğazvîni ve Pîrî Reis harita içerikleri göz önünde bulundurularak seçilmiştir. Görsel içerik bakımından zenginliği olan bu haritaların araştırması daha detaylı ele alınmıştır. Haritalar için elimizden geldiğince orijinal fikir ve özelliklerine yaklaşmak çalışmamızın ana dinamiklerindedir. Haritanın içerik anlatımını tamamladıktan sonra ilgili unsurları, âlimin coğrafya metninde arayarak açıklaması ve aktardığı rivayetler yazılı kaynaktan referans gösterilmiştir. Bu şekilde âlimin yalnızca haritalarını değil düşünce dünyasını da kendi sözcükleri vasıtasıyla tanınmaktadır. Ancak bu noktada bir hususu vurgulamakta fayda vardır. Araştırmanın ağırlığı bütünüyle haritalar üzerindeki tasvirler, el-Baħru'l-Muħiṭ, Cebel-i Ƙamer, Ye'cūc ve Me'cūc gibi mefhumlar ve coğrafi şekiller üzerinde yoğunlaşmıştır. Seyahatnameler ve coğrafya kitapları içerisindeki daha detaylı efsanevî anlatımlarla tezi aşırı bir uzunluğa sürüklemekten kaçınılmıştır. Aksi takdirde coğrafya ve haritacılık arasındaki çizginin ayrımı sağlanamayarak tezin ana hattı kaybedilebilirdi.

Bilinmektedir ki mitoloji olarak adlandırılan ve nesillerin hafızasını kapsayan anlatımlar, sözlü bir gelenektir. Bu bağlamda metinler içerisinde daha detaylı ve zengin içeriklerin olduğu aşikârdır. Ancak merak ettiğimiz ve cevabını aradığımız sorunun neticesine ulaşabilmek için haritaları temel almak durumundaydık.

İncelemeler paralelinde hem ilgili şahsın metni Arapça asıllarında, hem de Türkçe, İngilizce veya Almanca tercüme metinlerinde irdelenmiştir. Ek olarak aynı konu veya benzeri bakış açılarından tezimizden önce yapılmış olan Türkiye ve Batı çalışmaları gözden geçirilmiştir. Farsça veya Çince gibi doğu dillerine hâkim olmayışımız sebebiyle, çalışmamızın odağı Arap Dünyası, Osmanlı ve Avrupa coğrafya bölgeleri içerisinde sınırlanmıştır.

Üçüncü bölümde haritalar bazında değinilen ana unsurların tarihsel arkaplanı veya haritacılık alanı içerisindeki yerleri değerlendirilmiştir. Ek olarak bir tabela yardımıyla bu unsurların 9-17. yüzyıllar arasındaki dağılımı verilmiştir.

Sonuç kısmı ile birlikte çalışmamız boyunca ulaşılan neticeler değerlendirilerek nihayete ermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1.TARİH ÖNCESİNDEN ORTAÇAĞ İSLAM HARİTACILIĞINA GENEL BİR BAKIŞ

Harita, yeryüzünün tamamının veya bir kısmının coğrafi ve topografik durumunu gösteren çizimlere denmektedir. Ortaçağ'da İslam coğrafya tarihinde “cuğrāfiyā, ca‘rāfiyā, şūratu’l-Arḍ, resmu’l-arḍ, sıfātu’d-dunyā ve eşkālū’l-arḍ” gibi tabirler de kullanılmıştır. Osmanlı döneminde “levh, tersīm, tasvīr, şūret, resm-i harīta” kavramları karşımıza çıkmaktadır.⁶

İnsanlar, içinde buldukları mekânı tanıma gayesi ve ufkun ötesinde var olabilecek diyarlara dair duydukları merak sebebiyle adeta görsel bir sanat ortaya çıkarmışlardır. Bu sanat, yüzyıllar boyu farklı biçimlere girmiş, farklı tekniklerin ve formüllerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak “*bilinen coğrafya*” genişledikçe toplumların çeşitli ihtiyaçlarının büyümesi ile birlikte haritalar, bilimsel çalışma alanlarına taşınmıştır. Haritalar, insan iletişimindeki en eski biçimlerden biri olarak kendini kanıtlamıştır.

İster *Eski Dünya* isterse *Yeni Dünya* algısında bir düşünceyi veya bir yeri haritalama olgusu insan zihin yapısında idrak etmeyi kolaylaştırmaktadır. Günümüzde teknolojik aletlerimizdeki en son navigasyon sürümlerine rağmen yol tarifine ihtiyaç doğduğunda hala pratik krokiler çizdiğimiz zamanlar vardır. Bu bağlamda haritacılık tarihi ilk insan toplumundan sonuncusuna kadar süregelen bir bilim dalı olarak geçerliliğini koruyacaktır diyebiliriz.

Bu bağlamda haritaların ilk örnekleri; tarih öncesi çağlarda ortaya çıkmış ve eseri oldukları toplumun dünyalarını bizlere yansıtmıştır. 1949 yılında Lloyd Brown bu konuya, primitif sanatın en eski çeşitlerinden biri olarak işaret etmektedir.

⁶ Sayyid Maqbul Ahmad, “Harita”, *DİA*, c. 16, İstanbul, 1997, s. 205

Nitekim yön duygusu ve bununla ilişkili olarak arazi bilgilerinin ve çizim yetenekleri de haritacılığın ilk adımlarında o dönemin yapıtaşlarını aydınlatmaktadır.⁷

Hayvan, nehir, yaşam bölgesi ve hatta kozmolojik içeriklerle karşımıza çıkan örneklerin en meşhuru *Çatal Höyük*'te yer alan neolitik döneme ait duvar resmidir. Haritada *Çatal Höyük* evlerinin kuş bakışı krokisi yer almaktadır. Hatta evlerin giriş kapılarının dahi resmedildiği göze çarpmaktadır. Ayrıca şehrin üst kısmında *Hasan Dağı*'nın profili ve aktif halde olduğunu gösteren patlama anı yansıtılmıştır.⁸

Tarih öncesi çağlardan antik çağlara doğru geldiğimizde tipik ancak önem arz eden örneklerden biri *Babil Dünya Haritası*dır. Taş üzerine işlenmiş bu harita takriben milattan önce 600 yıllarına aittir. 12.5 x 8 cm boyutlarında Londra British Museum'da korunan bu eser, Babillilerin dünya tasavvurları ve kendilerini bu dünyanın neresinde gördüklerine dair bir ipucu vermektedir. Unutulmamalıdır ki Mezopotamya, Eski Dünya'nın başlıca merkezlerinden biri idi ve üç kıtanın kesişim noktasıydı.⁹

Antik Mısır'a geldiğimizde ise; dini olguların ve pratik hayattaki ihtiyaçların haritalar ve topografik çizimlerin üretilmesinde etkili olduğu görülmektedir. Öyle ki Mısırlılar Nil Nehrinin taşma dönemleri ve suyun taşma sınırlarını betimlemek için haritalar çizdikleri gibi tanrılarının himayesinde olan topraklarını göstermek için de bu yolu kullanmışlardır. Ayrıca mezar ve altın madenlerinin planları, gezegen ve Zodyak haritaları; Antik Mısır'da işlevsel olarak tercih edilen örnekler arasında yer almaktadır.¹⁰

Antikçağ dünyasında geniş coğrafyalara yayılmış olan Antik Yunan ve Helenistik kültürlerinde örnekler; hem *yeryüzü* (terrestrial) hem de *gökyüzü* (celestial) ile ilgili harita modelleri ile karşımıza çıkmaktadır. Diğer kültürlerden biriktirerek geliştirdikleri felsefe ve bilgi faaliyetleri sonucu; Antik Yunan'da dünya haritası algısı daha genişlemiş ve izdüşümü teknik ve hesaplamaları coğrafyacı

⁷ Catherine Delano Smith, *The History of Cartography Vol. 1*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1987, s. 45.

⁸ Smith, *a.g.e.*, s.74.

⁹ A. R. Millard, *The History of Cartography Vol. 1*, s. 114.

¹⁰ A.F. Shore, *The History of Cartography Vol. 1*, s. 117-129.

filozoflar tarafından tartışılmıştır.¹¹ Projeksiyon konusunda Batlamyus ün kazanmış ve üç kıta hakkında (*Avrupa, Asya, Libya*) daha net ve gerçeğine yakın bir dünya haritası oluşturmuştur.

İlk örneğinden beri sembolizm ve coğrafya bilgisinin bir karışımı olarak ilerleyen haritacılık tarihi, Ortaçağ Hıristiyan Dünyasında ikonografinin ağır bastığı bir anlayışa evrilmiştir. Bu çağın başlarında daha çok hâkimiyet süren harita çeşidi “*mappaemundi*” olarak adlandırılmıştır. Latin kökenli olan bu kavram “*mapa*” ve “*mundus*” kelimelerinin birleşiminden ortaya çıkmıştır ve temel bir tercüme ile “dünyanın örtüsü” anlamına gelmektedir.¹²

Üç parçalı “*tripartite*” modelinde; mamur dünya üç kıta üzerinde resmedilmektedir. Harita üzerinde görülen T, Ortaçağ bilginlerine göre dünyayı üçe bölen ana suyollarıdır. Tuna Nehri Avrupa ve Asya’yı, Nil Nehri Afrika ve Asya’yı, Akdeniz de Avrupa ve Afrika’yı birbirinden ayırmaktadır. Dört ana yönün tabirleri Latince kökenlidir. 1. *Septentrio* – Büyük Ayı ve Küçük ayı takım yıldızlarının yedi tarla süren öküzüdür. 2. *Meridies* – gün ortasında güneşin konumudur. 3. *Oriens* – güneşin doğduğu yöndür. 4. *Occidens* – güneşin battığı yöndür. Bölgesel “*zonal*” modelinde dünya kuzeye veya güneye doğru enlemlerine göre bölgelere ayrılmaktadır. Bu bölgelere klima/iklim de denebilir. Dört parçalı “*quadripartite*” model; üç parçalı ve bölgesel haritaların özelliklerini birlikte taşır. Afrika’nın güneyinde okyanus ile bölünmüş “*antipolar*” adı verilen bir kara parçası mevcuttur. Bu dördüncü kıta, antipodean denilen toplumlar tarafından mamur veya dünyanın antipodu olarak mamur olmayan bir yapıya sahiptir. Geçişli ve geçişken “*transitional*” haritaları; diğer üç örnekten farklı olarak kendi özelliklerini taşır. 14.-15. yüzyıllarda örneklerini vermeye başlamıştır. Portolanların ve Batlamyus coğrafyasının etkisi görülmektedir. Kıta kıyıları belirginleşmiştir.¹³

Aşağı yukarı milattan sonra 5.-15. yüzyıllar arasında yaygınlaşan bu harita türü, geleneksel bir yol izlerken Kilise tarafından kontrol edilmekteydi. Mappaemundi haritalarının başlıca amacı; kesin bilgi ile doğru konumların

¹¹ O. A. W. Dilke, *The History of Cartography Vol. 1*, s. 276.

¹² David Woodward, *a.g.e.*, s. 287.

¹³ Woodward, *a.g.e.*, s. 296-297.

aktarılmamasının aksine Hıristiyan tarihinde öne çıkan olaylar *hakkında iman inşa etmekte*.¹⁴ Ancak burada belirtmek isteriz ki uzun yüzyıllar boyu ortaya konulmuş bir eser olarak çeşitlilik bakımında zenginlik göstermiştir. Kimi örnekleri oldukça basit bir aktarım teşkil etse de kimileri ince detaylara ve renkli çizimlere sahiptir. Bu haritalar için dünyanın merkezinde Kudüs yer almaktadır.

Ortaçağ Hıristiyan dünyasında haritacılık alanında genel çerçeveyi mappaemundi haritaları çizerken İslam dünyasında ise 9. yüzyıl itibariyle yeni bir medeniyet ve ilim yükselişi kendini gösteriyordu.

Hız. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesinin ardından siyasi ve sosyal şartlar gereği bir İslam Devleti kurulmuştur. Hız. Muhammed'in vefatına kadar başında olduğu bu devlet, Mekke'nin fethinden sonra daha çok güçlenmiş ve İslam dininin esaslarını yaymaya devam etmiştir. Hıulefâ-i Râşidîn döneminde ise devlet toprakları hızla büyümüş, yeni coğrafyalara ulaşmıştır. Öyle ki yüzyıllar boyu tarihe adını yazdırmış Bizans ve Sasani İmparatorluklarına sınır komşusu olmuş ve hatta topraklarının bir kısmını fethetmiştir.

Elbette ki böyle bir büyüme beraberinde yeni ihtiyaçları getirmiştir. İslam'ın yayılması ve yeni kültürlerle bir araya gelmek ilim hususunda bir girişim sağlamıştır. Örneğin devlet büyüğünün sıhhatinin korunması için *tıp*, günlük hayattaki hesaplamaları kolaylaştırmak için *matematik*, yeni toprakları tanımak, kible tayini ve namaz vakitlerini tespit etmek için *coğrafya*, *haritacılık* ve *astronomi* alanlarında tercüme faaliyetleri başlamıştır. Bu faaliyetler; *Yunanca*, *Sanskritçe* ve *Pehlevi* dillerinde yazılmış olan eserlerin Arapçaya tercüme edilmesiyle bilinir. Halife el-Manşür (ö. 775), tercüme faaliyetleri için birçok şeyi vakfeden kişi olmuştur. Halife el-Me'mün (ö. 833) ise ilmi çalışmalarını bir çatı altında organize etmiştir. Bu sebeple 830 yılında *Beytu'l-Hikme*'yi kurmuştur.¹⁵ En kısa süre içerisinde miras alınan bilgilere yenileri eklenerek müstakil eserler telif edilmiştir. İslam kültürünün yayıldığı ilk zamanlarda askeri alanda doğan bir ihtiyaç neticesinde talep edilen bir harita örneği, el-Haccâc ibn Yüsuf için Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Deylem

¹⁴ Woodward, *a.g.e.*, s. 286.

¹⁵ Sayyid Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, Amman, Al al-Bayt University, 1416/1995, s. 8.

Bölgesi'ne ait olup yaklaşık 82/702 yıllarında hazırlanmıştır.¹⁶ Böylelikle ivme kazanan tercüme faaliyetleri, diğer kültürlerin yapı taşlarını tabiri caizse yeniden literatüre kazandırmıştır.

Matematiksel coğrafya girişimleri, hicri ikinci ve üçüncü yüzyıllarda İran ve Hindistan'dan gelen bilgi birikimi ve Batlamyus coğrafyasının etkisi ile gelişme göstermiştir. Nitekim henüz birinci yüzyılda Çin'e kadar uzanan Hint Okyanusu sahilleri Müslümanlar tarafından tanınıyordu.¹⁷

Fakat kurumsal anlamda yapılan çalışmalar ilk olarak kendisini Halife el-Me'mün zamanında göstermektedir. Bağdat'ta kurulan Beytu'l-Hikme adındaki eğitim ve kütüphane merkezinde yapılan başlıca ilim faaliyetlerinden birisi de yine halifenin emri ile oluşturulan takribi yetmiş kişilik coğrafya heyeti ve onların çalışmalarıdır. Bu konuyu detaylarıyla ana bölümde işleyeceğiz ancak belirtmekte yarar var ki el-Me'mün haritası olarak adlandırılan haritanın 1340 tarihli nüshası gözden geçirildiğinde henüz İslam Medeniyetinin başında olunmasına rağmen geniş kapsamlı ve bütüncül bir çalışmanın nihayetinde ortaya çıktığı görülmektedir.

İlk dönem el-Me'mün heyetinin çalışmaları ve el-Hârizmî (ö. 847'den sonra) gibi müstakil eserlerin ardından 10. yüzyılda Belh Okulu karakter kazanmaya başlamıştır. Batı'da *MMSK* geleneği olarak adlandırılan bu akım; el-Belhî (ö. 934), el-İştahrî (ö. 951'den sonra), İbn Havkal (ö. 980'den sonra) ve el-Mağdisî (ö. 1000 civarı) başta olmak üzere birçok coğrafyacı ve haritacıyı bünyesinde toplamıştır. Gerek el-İştahrî gerekse İbn Havkal metinlerinde bu ekolün yapıtaşları ve etkisi süregelmiştir. **Şuveru'l-Ekâlîm, Mesâliku'l-Memâlik, Şüratu'l-Ard** gibi isimlerle adlandırılan coğrafya metinleri; hem İslam topraklarındaki şehirlerin mesafelerini tanımlamak ve açıklamak hem de haritalardaki görselleri daha detaylı anlatabilmek için yazılmıştır.¹⁸ Hatta iki şehir arası mesafelerin çoğunlukla uzaklık ölçüleri ile verildiği bilinmektedir.

¹⁶ Ahmad, **a.g.m.**, s. 206.

¹⁷ Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*. c. 13, *Mathematische Geographie und Kartographie im Islam und ihr Fortleben im Abendland*. Autoren., Frankfurt, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2007, s. 3.

¹⁸ Ahmad, **a.g.m.**, s. 207.

Bu gelenekte dünya haritası *yuvarlak* bir biçimdedir, ancak el-Me'mûn Haritası ve el-Bîrûnî geleneğinden ayrılan hususlar da taşır. Matematiksel haritacılık unsurları göz ardı edilerek tasviri ve sembolik bir çizim içeriğine bürünmüştür.¹⁹ Mahalli haritalar ise *dikdörtgen* biçimde çerçevelenmiş ve geleneğe has özelliklere göre şekillenmişlerdir. İleride örnek haritalarda görüleceği gibi geometrik şekillerin hâkim olduğu bir düzen vardır. Keskin çizgiler coğrafi şekilleri birbirinden ayırmaktadır. Nehirler geniş paralel çizgilerden, göller de kusursuz yuvarlaklarla gösterilmiştir. Şehirler; kare, yuvarlak, dört-köşeli yıldız veya bir yol üzerinde ise küçük çadırlar veya kervansaraylara açılan kapı sembolleri gibi çeşitli seçeneklerle resmedilmiştir. Tüm bu belirgin biçimlerin arasında dağlar bir istisna oluşturur. Dağ veya sıradağlar, farklı renklerde taş yığınları veya yüksek zirvesi olan bir kütle gibi aktarılmıştır.

Mahalli haritaların genel amacı bölgenin yollarını bir görsel araç ile aktarmaktır. Bu bağlamda açıklayıcı şekiller ve semboller kullanılmış ancak matematiksel doğrulara ve ölçeklere ihtiyaç duyulmamıştır. Aynı şekilde Belh geleneğinin dünya haritaları mükemmel bir yuvarlak veya oval biçimde karşımıza çıkmaktadır. El-Mağdisî'nin haritalarında semboller bir takım değişiklikler göstermektedir. Renk kullanımına önem veren el-Mağdisî; yolları kırmızı, karaları altın sarısı, denizleri yeşil, nehirleri mavi ve meşhur dağları haki renge boyamıştır. Haritasında çok detaylı bilgiler yer almamakla birlikte açıklamalarını daha çok kitabındaki ilgili bölümlere saklamıştır.²⁰

Özellikle Belh ekolünde aşağıdaki harita listesi ve bölgesel ayırım yer almaktadır:

1. Şûratu'l-Arḍ - Dünya Haritası
2. Cezîratu'l-'Arab
3. Bahru'sh-Şîn
4. El-Mağrib
5. Mıṣr
6. Eş-Şâm
7. El-Bahru'r-Rûm

¹⁹ Erich Mayrhofer, "Islamische Kartographie", Viyana Üniversitesi, yayınlanmamış lisans tezi, Viyana, 2013, s. 75.

²⁰ Tibbets, *The History of Cartography Vol. 1*, s. 122, Ahmad, a.g.m., s. 207

8. El-Cezira
9. El-Irak
10. Huzistan
11. Fars
12. Kirman
13. Es-Sind
14. Erminiyye, Azerbaycan, Arran
15. El-Cibal
16. Ed-Deylem ve Taberistan
17. Bahru'l-Hazar
18. Mefazetu'l- Hurasan ve Fars
19. Sicistan
20. Hurasan
21. Mavera'un-Nehr

11. yüzyıl ve sonrasında el-Biruni (ö. 1060), el-Idrisi (ö. 1165), Nasruddin et-Tusi (ö. 1274), el-Kazvini (ö. 1283), İbn Said (ö. 1286), İbn Fadlullah el-'Umeri (ö. 1349), İbn Haldun (ö. 1406), Hafiz-ı Ebru (ö. 1430), İbnu'l-Verdi (ö. 1457) gibi birçok ismin haritacılık alanında eserler verdiği bilinmektedir. Özellikle dünya haritaları konusunda takip edebileceğimiz bir zaman çizelgesi oluşturmaktadırlar.

İslam Haritacılığında yüzyıllar içerisinde benimsenen ve geliştirilen iki özellik dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi *iklimlere*²¹ bölünmüş bir dünya tasavvurudur. Coğrafyacılar bilinen dünyayı betimlemek ve anlatımını kolaylaştırmak üzere iklim geleneğini devralarak bir sisteme dökmüşlerdir. Bu bağlamda Ekvator çizgisine göre kuzeye doğru ilerleyen yeryüzü yedi iklime bölünmüştür. Yedinci iklimin bitişinden itibaren yer alan coğrafya kimilerine göre *bilinmeyen toprakları*, kimilerine göre ise *çölleri* ve yaşam olmayan nahiyeleri ifade etmektedir. Her bir iklim bölgesinin kendine has özellikleri olmakla birlikte buralarda yaşayan insanlar da bu coğrafyanın etkisiyle kültürel ve biyolojik özellikler kazanmışlardır.

Zaman içerisinde insan ve coğrafya ilişkisi, daha çok belirginleşmiş ve elverişli topraklarda büyük medeniyetlerin kurulmasına ve hatta Eski Dünya düzeninin binlerce yıl tarih sahnelerinde muazzam olgulara imza atmasına sebep olmuştur. Söz konusu etkileşim, antik çağlardan günümüze kadar birçok isim

²¹ Bkz. s. 34-35.

tarafından vurgulanmış ve aktarılmaya çalışılmıştır. Ancak bu hususun en çarpıcı örneğini, 1406 yılında vefat eden tarihçi ve sosyal bilimlerin kurucusu İbn Haldûn vermiştir. Ona göre coğrafya *kaderdir*. İbn Haldûn, meşhur Mukaddimesi'nde coğrafya ilmi çerçevesinde yedi iklimi ele almış ve yeryüzü üzerindeki dağılımını aktarmıştır. Daha sonra “*Havası mutedil olan iklimler, havanın insanların derilerine, renklerine olan etkileri ve diğer birçok halleri*”, “*Havanın insanların ahlakına olan etkileri*” ve “*Bolluk, genişlik ve kıtlık bakımından yeryüzü ahvalinin türlülüğü, besin azlığı ve bolluğunun kişilerin vücut ve ahlaklarına olan etkileri*” başlıkları altında yukarıda değindiğimiz insan ve coğrafya etkileşimine dair detaylı bilgilere yer vermiştir. Bu bağlamda dördüncü iklimi, yer yuvarlağının en mamur yeri olarak görmektedir. Dolayısıyla hüner ve sanatlar, güzel yapılar ve giyimler, yiyecek maddeleri ve meyvelerle hayvanlar; bu coğrafyada zenginleşmiş ve üstünlük kazanmışlardır.²²

Ayrıca İslam coğrafyacıları; bir konumun koordinatlarını, iki nokta arasındaki mesafeyi ve dünyanın çapı gibi *matematiksel* hesaplamaları daha çok yazılı bir kaynak olarak metin ve tabelalar aracılığı ile aktarmışlardır. Ancak enlem-boylam ağlarının haritalarda da yer alması coğrafya ve haritacılık alanında haritaların Ortaçağ düşünce yapısından sıyrılıp daha kesin bilgilerle tamamlandığına işaret etmektedir.

El-İdrîsî; 12. yüzyılda Sicilya Kralı II Roger'ın himayesinde yaşayarak, onun talebi doğrultusunda coğrafya alanında çalışmalar yapmıştır. **Nuzhetu'l-Muštāk fi İhtirākı'l- Āfāk** adlı meşhur eserini yedi iklim tasnifine göre düzenlemiş ve her bir iklimi onar cüze bölmüştür. Ayrıca kitap içerisinde bir dünya haritası ve her iklime ve bölgelerine göre çizilmiş yerel haritalar yer almaktadır. Kendinden önceki dönemlere ait coğrafya bilgilerini bir araya getirerek dünya yüzeyinin şeklini belirginleştirmiştir. Bu doğrultuda kendinden sonra gelen İbn Şâid, İbn Haldûn gibi âlimleri etkilemiştir. Haritacılık tarihinde önemli dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. El-Me'mûn Haritasından sonra yaklaşık 330 yıllık bir süreç çerçevesinde İslam Haritacılığının gelişimini belgelemektedir.²³ El-İdrîsî'nin

²² İbn Haldun, **Mukaddime c. 1**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1997, s. 193-215.

²³ Sezgin, **a.g.e.**, c. 13, s. 9.

etkisinin görüldüğü son dalga, Ebu'l-Kâsım ibn 'Alī ez-Zeyyanī (1147-1249/1734-1833)'ye ait dünya haritasında görülmektedir. Bu âlim, Mağribli bir tarihçidir. Seyahatlerini yazdığı kitabında el-İdrīsī'nin bölgesel haritalarını temel aldığı bir dünya haritasının taslağını yayınlamıştır.²⁴

Zaman ilerledikçe ve İslam medeniyeti geliştikçe ilk başta örneklendirdiğimiz gibi yeni ihtiyaçlara binaen çeşitli haritalar kullanılmıştır. Amacına göre şekillenen bu eserler *kible yönünü belirlemek, şehirleri, suyollarını veya hac yolunu* aktarmak için geliştirilmiştir. Bu örneklerde haritacılığın minyatür sanatı ile kesiştiğini görmekteyiz. Bu hususta DİA'nın "Osmanlı Dönemi - Harita" makalesinde Fikret Sarıcaoğlu, beş maddelik bir özet üzerinde çalışmıştır: *1. Deniz Haritaları: Osmanlı Devletinin topraklarını genişletmesiyle birlikte deniz yolu üzerinden ticaret ve toprak hâkimiyetini sürdürdüğünü bilmekteyiz. Bu bağlamda gelişen denizcilik ve paralelinde haritacılık özellikle portolan olarak adlandırılan harita tipinin öne çıkmasını sağlamıştır. Ahmed b. Süleymân eṭ-Ṭancī (1413)²⁵, Tunuslu İbrahim el-Mursī el-Kâtibī (1461), El-Hace Ebu'l-Hasan, Ali Macar Reis'in (1567) dünya haritası ve bittabi Pīrī Reis'in (ö. 1553) haritaları bu hususta örnek teşkil etmektedirler. Bu haritalarla birlikte artık kıyı şeritleri daha belirginleşmiş ve haritalardaki kara parçalarının oranları gerçeğe yaklaşmıştır. Sarıcaoğlu'nun ikinci tasnif maddesi, *dünya haritalarıdır. Üçüncüsü askeri haritalar; savaş ve barış halindeki sınır hatlarının belirlenmesi ya da kuşatmada uygulanacak taktiğin öngörülmesi gibi çeşitli gayeler doğrultusunda hazırlanmışlardır. Bunların başlıcaları; 1565 Malta, 1566 Sigetvar, 1683, Viyana, 1831 Bağdat Kuşatması olarak görülmektedir. Dördüncü harita başlığı tasvirli (minyatürlü) haritalardır. Yukarıda da değindiğimiz üzere şehir, kale, menzil vb. yerlerin topografik çizimlerinin bulunduğu haritalar ölçek ve boyut kavramlarından yoksundur. Minyatür sanatının başlıca özelliklerini taşıyan bu haritaların en ünlü örneklerinde Matrakçı Nasuh (ö. 1564) Seyyid Lokman, Subhi Çelebi gibi birden fazla şahsın adını sıralayabildiğimiz gibi mukaddes beldelerin rehber kitaplarında bu sanat ve bilim karışımı görülmektedir. Ek olarak İslam medeniyetinde önemli bir yer işgal eden su ve suyun**

²⁴ S. Maqbul Ahmad, "Cartography of al-Sharif al-İdrisi", **a.g.e.**, s. 171.

²⁵ Sezgin, **a.g.e.**, c. 13, s. 13.

şehir içerisine taşınması hususunda inşa edilen suyolları da minyatür tekniği ile kayda geçirilmiştir. Sonuncu madde ise *eviri harita ve atlasları* kapsamaktadır.²⁶

PİRİ Reis ve sonrası dönemde, portolan haritalarının daha çok netlik kazanması ile birlikte artık ölçekli ve doğru kıyı bilgilerine dayanan haritalar hazırlanmış ve basılmıştır. Kartografya tarihinin bir kolunu oluşturan İslam haritacılık tarihinde yukarda genel bir erevesi sunulan lim ve eserlerinden çok daha geniş kapsamlı bir tarihçe mevcuttur. Öte yandan özellikle Ortaçağ döneminde bu bilgi birikimi ile kesişen Amerika kıtası, Ortaçağ Avrupa haritacılığı, Çin, Hint ve Japon gelenekleri uzun bir kllyat oluşturmaktadır.

²⁶ Fikret Sarıcaoğlu, “Harita- Osmanlı Dönemi”, **DİA**, c. 16, İstanbul, 1997, s. 210-216.

1.2. İSLAM'DA MİTOLOJİ-ESÂTİR-İSRÂİLİYÂT

Çalışmamızın ana bölümüne geçmeden önce tezin konusu kapsamında öne çıkan İslam geleneği ve mitolojik unsurlar arasındaki ilişkiyi daha net takip edebilmek adına mitoloji, esâtir ve isrâiliyât kavramları bu kısımda açıklanacaktır.

Mitoloji insanlık tarihinin sözlü geleneğinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu kavramın terminoloji içerisinde yer edinmesi Antik Yunan'a dayansa da örnekleri ve barındırdığı özellikleri tarih öncesi toplumların kültür birikimine kadar gitmektedir.

İslam geleneğine baktığımızda Kur'an-ı Kerim'de geçmişten gelen bir çeşit bilgi veya anlatılar için Esâtîru'l-Evvelîn kavramının yer aldığı görülmektedir. Ancak bu mefhum Kur'an'ın ortaya koyduğu yeni bir mana taşımamaktadır. Aksine o dönem vahiy muhataplarının bildiği ve kullandığı bir bilgi türüne işaret etmektedir.

Son olarak İsrâiliyât mefhumu özellikle tefsir ve hadis ilimlerinde ilerleyen yüzyıllarda yer edinmiş ve kavramsallaşmıştır. Literatür içerisinde yaygınlık kazanan bir takım anlatıların kökenleri İslam öncesi din ve kültür unsurlarına dayanmaktadır. Rivayet olarak da kayda geçen isrâiliyât tanımlı anlatılar sıhhatleri bakımından ilmi zeminde tartışılmıştır. Ancak sözlü gelenekte edindikleri yeri yok saymak mümkün değildir.

Söz konusu üç kavramın geçmiş kültürlerin birikimlerine dayanıyor olması ve İslam medeniyeti ve edebiyat, coğrafya, sanat gibi alanlarda birer unsur olarak karşımıza çıkmaları tezimiz kapsamında daha çok önem kazanmaktadır.

Mitoloji, Yunanca kökenli “*mythos*” ve “*logos*” kelimelerinden türetilmiş bir tabirdir. Dilimizde “*söylence bilim*” olarak karşılık bulsa da yaygınlık kazanmamıştır. Söylenen veya duyulan bir sözün şifahi yollarla nesilden nesile aktarılacak bir mana kazanması ve yaratılış, kurtuluş, kahramanlık ve ölüm gibi konularda halkın benlik bilincini kuvvetlendirmek için itibar görmüş ve karakter kazanmış anlatıma dönüşmesidir.²⁷

²⁷ Ahmet Çaycı, Mehmet Akgül, vd. **Mitoloji ve Din**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, Mayıs 2012, s. 5.

Genel çerçeveden baktığımızda mitler arasında paralellikler görülür. Hepsinin arayışı; evren, yeryüzü ve tabiat olaylarına yüce bir mana ve yaşamın kaynağı, hayatın anlamı peşindedir. Bu doğrultuda mitler, evrensel ve ortak bir bilinçaltının tezahürüdür.²⁸ Zaman geçtikçe milletlerin benimsendiği ve geçmişten gelecek nesillerine bıraktıkları bir miras olarak görünür.

Mitolojiler; insanın hayatın içinde deneyimlediği olgu ve olaylara işaret ederek *benzetmeler* yapan düşünce biçimidir. Örnek olarak güneşin batması, insan hayatının geçiciliği ve bir gün sona ereceğine dair kurulan bir bağdır. Kimi zaman açıklanabilen kimi zaman da bilginin ötesinde kalan doğa olayları; tanrılar ve/veya insan-doğa ilişkileri üzerinden anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Öte yandan ikinci bir özellik olarak mitlerde gördüğümüz özellikler *insanın kudreti dışında* gerçekleşen olaylara işaret eder. İnsan başına gelecek olanlardan habersizce ilerlediği hayat çizgisinde bir yazgı yaşar ve edilgendir. Ancak en önemli noktalardan biri mitlerin *insan biçimci* olmasıdır. Her ne kadar *kutsala dair* anlatımları da olsa betimlemeleri, tanrıların yapısı ve yaşayışları hep insanların bu dünyadaki fiziksel ve ruhsal yapılarına benzerlik göstermektedir. İnsan zihninin bir tezahürü olması, onlara atfedilen özelliklerin de bu doğrultuda karakter kazanmasına yol açmaktadır. Son olarak mitolojik düşünce hiçbir zaman *tek bir yapıya ya da eksene sahip olmamıştır*. Antik Mısır, Antik Yunan, Çin, Hind, Japon, İran, Türk ve Aztek gibi birçok toplum ve kültür kendine has bir mitoloji tarihi ve ürünler bütününe sahiptir.²⁹ Bu noktada mitler ile kimi zaman bir arada kullanılan kimi zaman ise tümüyle ayrı tutulan *destan*³⁰ kavramı da ehemmiyet arz etmektedir.

²⁸ Mitoloji dendiğinde ağırlıklı olarak Batı kültürü ve Batı'nın mitolojisi çalışılmakta ve zihinlerde yer edinmektedir. Doğu mitolojisi de Batının bakış açısı ile incelenmeye devam etmektedir. Mitoloji bir dünya görüşünün yansımasıdır. Kendi benliğimizi sağlamlaştırabilmek için Doğu mitolojisinin özelliklerini tanımlamak en önemli görevlerden biridir. Kim Young, Jayashree Sathe, Madhavi Kolhatkar, "A Comparative Study on the Heroic Mythology of India and China", **Bulletin of the Deccan College Research Institute**, Vol. 76, 2016 s. 259, Ayrıca Joseph Campbell'in monomit teorisi olarak adlandırılan üç aşama tartışılmaktadır. Ona göre Doğu ve Batının tüm kahramanlarının yolculuğu; her bir mit, destan ve halk hikâyesi içinde "yola çıkış-erginleme-geri dönüş" ekseninde ilerlemektedir. Ancak Hint ve Çin kahramanlarını hepsi için bu teori geçerli olamaz. **a.g.m.**, s. 263.

²⁹ Çaycı vd., **a.g.e.**, s. 26.

³⁰ "Destan, Farsça bir kelime olup milletlerin benliğinde derin tesirler bırakan savaş, göç gibi toplumsal; yangın, salgın hastalık, sel, deprem gibi doğal olayların etkisiyle söylenmiş hayali unsurlarla süslenmiş uzun manzum eserlerdir. Destan derin geçmişe sahip devletlere ait hikâyelerdir. Çünkü savaş yaşamayan, doğal afetlerle karşılaşmayan milletlerde destan unsuru bulunmaz. Destanlar bir kavmin ya da ulusun yurt edinme ve kimlik kazanma mücadelesini ihtiva eder." Tarihte gerçekten

Mitlerde gördüğümüz başlıca arayışlardan biri, *ölümsüzlüktür*. Milletlerin dünya-ahiret inançlarına bağlı olarak şekillenen bu arayış; Antik Mısır'da mumyalama geleneği, Anadolu'da sıkça rastladığımız Tümülüs mezarlar ve kralların eşyalarıyla gömülmesi veya reenkarnasyon inancı gibi birçok çeşide bürünmüştür. Bu bağlamda ölümü tatmak istemeyen veya ölümden sonrasına erişmek istemeyen karakterler “*ab-ı hayat*”ı aramaya çıkmışlardır. Böylelikle ölüme karşı olan acizliği gidermek için bir yolculuk başlar. Suyun doğadaki önemi³¹ ve canlılığın temelinde olması, aradıkları şeyin o olduğu inancını da pekiştirmiştir. Birden fazla kültürün mitlerinde ölümsüzlük suyu karşımıza çıkmaktadır. Bu kavram çalışmamız kapsamında ilerleyen bölümlerde özellikle İskender, Gılgamış, Hızır ve İlyas gibi isimler etrafında daha çok işlenecektir.

Ancak ölümsüzlüğün çaresi olan ve mütemadiyen aranan tek unsur su değildir. Hayat ağacı, elma, mantar veya yaşam otu bunlardan bazılarıdır.³² Örneğin *elma* metaforu; insanlık tarihi içerisinde kıymetli bir meyve olarak görülmüş ve korunmuştur.³³ Doğurganlığı ve canlılığı temsil ettiği gibi en nihayetinde cennetten kovulmaya neden olan yılan ve elma birlikteliğinde yerini almıştır. Nitekim kutsal metinlerde bu bağlamda elma ifadesi geçmemektedir. Fakat dini anlatımlar ekseninde elma, nesnel bir biçim kazanmış ve rol oynamıştır. Öte yandan insanlar bereketi ve şifayı bulmak için toprağın verdiklerine başvurmuşlardır. Toprakta gelip toprağa giden tüm canlılar için kaynak orasıdır. Bu sebeple ölümsüzlüğe ulaşamayan Sümer Kralı Gılgamış da en azından sonsuz gençliği elde edebilmek için “*yaşam*

yaşadığını bildiğimiz kahramanların başlarından geçen olayların sade bir dil ile ilgili millete seslenerek anlatıldığı olağanüstü hikâyeleri içermektedir. Her ne kadar insan kapasitesinin üstünde cereyan eden olayları içerse de mitler kadar güçlü efsanevi özellikleri barındırmazlar. Destanlar, bir milletin karşılaşılabileceği zorlukları onlara hatırlatan ve cesaret veren hikâyelerdir. Çaycı vd., **a.g.e.**, s. 7

³¹ Birçok mit kapsamında dünyanın yaratılışı su temelli bir anlayışa dayanmaktadır. Öte yandan tanrılar arasında Su Tanrısının ön planda oluşu ve kudreti dikkat çekmektedir. Bkz. Yunan-Okeanus, Sümer-Enki, Mısır-Nun, Hint-Varuna vb.

³² Yusuf Kılıç ve Elvan Eser, “Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, c. 4, Sayı: 13, Aralık 2017, s. 125-156

³³ Örneğin Mevlana ölüm temasını işlerken “Ancak ten nakşına ait olan öldürmek ve ölmek, nar ve elmayı kırmak, kesmek gibidir.” sözleriyle ölmek ve öldürmeyi elmayı kesmeye, narı da kırmaya benzetir. Mevlana, **Mesnevi**, c. 1, çev. Veled İzbudak, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, 1988, s. 56.

otu”nu aramaya devam etmiştir ve aslında bulmuştur. Fakat yine bir *yılan*³⁴ gelerek onu çantasından alıp yemiştir.

Mitlerin ön plana çıkan başlıca karakteri bir kutsiyet kazanması veya kutsal olana atıfta³⁵ bulunmasıdır. Bu sebeple mitoloji eski çağlardan günümüze her daim din algısında kendine bir yer edinmeye çalışmıştır. Özellikle çok tanrılı dinlerde bu etkinin açıkça görüldüğü bilinmektedir. Ancak semavi dinlere baktığımızda mitoloji ve din konusu geniş çaplı tartışmalara yol açmıştır. Tevrat ve İncil’de³⁶ yer alan ve mit özellikleri taşıyan kavramlar ve hikâyeler; Modern Çağ’da dini metinlerin mitolojiden ayıklanması gibi bir eğilime sürüklemiştir. “Hıristiyanlığın Yunan mitolojisinden ve felsefesinden ciddi anlamda etkilendiği ve bu kültür ikliminden kendi bünyesine bir şeyler kattığı bilinen bir gerçektir. Ancak bu etkinin boyutunu ve katılan malzemenin miktarını tam olarak belirlemek mümkün görünmemektedir.”³⁷ Söz konusu arındırma çabasının ardında yatan temel etken, mitlerle dolu bir kutsal metnin çağdaş insan tarafından anlaşılamayacağı veya içeriğinin çağdaş insana mantıksız geleceğine dayanan düşüncedir.³⁸ Şehmus Demir, kitabının ilerleyen kısımlarında *Kitab-ı Mukaddes ile Sümer mitolojisi ve Tufan* gibi örneklendirmeler ışığında aralarındaki benzerliklere dikkat çekmektedir. Öte yandan altı çizilmesi gereken bir diğer yaklaşım Rudolf Bultmann’a aittir. Bultmann’a göre mitolojik arındırma; metinlerdeki mitolojik ifadelerin geçersiz kılınması değil, aksine özgün

³⁴ Yılan, yaşamın ve ölümün sembolü. Dede Korkut; insan hayatının kısırlığına üzülerek ölümden kurtuluşu aramaya karar vermiş. Devesine binerek ölmeyecek yeri bulmak için dünyanın dört köşesini dolaşmış. Ancak nereye gitse mezar kazan insanları bulmuş. Ne yapıyorsunuz diye sorduğundan Korkut’un mezarını kazıyoruz cevabını almış. “İşte nereye gidersen git Korkut’un mezarı” sözü buradan kalmıştır. Kurtulmanın imkânsızlığını anlayan Korkut bundan sonra Sırderya ırmağı üzerinde kopuzunu çalarak günlerini geçirmeye başlamış. Ölüm onu orada yılan şeklinde gelerek bulmuş. Ali Berat Alptekin, *Efsane ve Motifleri Üzerine*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2012, s. 32.

³⁵ “Kutsala yönelik algılar insanla ilgili değer yargılarının da kaynağıdır. İyi-kötü, doğru-yanlış gibi değer yargıları birçok dini gelenekte tanrı ya da tanrılar şeklindeki kutsal varlıklarla ilişkili inanışlardan beslenir.” Şinasi Gündüz, “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos”, *Milel ve Nihal*, c. 6, S. 1, Ocak-Nisan 2009, s. 12.

³⁶ Petrus’un ikinci Mektubunda (1,16), Yeni Ahit’in mit-karşıtı konumu, böylesi bir imanla ikrar edilmektedir: “Çünkü düzmece masallara (mitlere) uymamış fakat onun haşmetini gözlerimizle görmüş olarak size, Rabbimiz İsa Mesih’in kudretini ve zuhurunu bildirdik.” Jean Pepin, “Eski Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde Süregiden Mitik Ögeler”, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitoloji Sözlüğü 1-2*, ed. Yves Boonefof, çev. Bahadır Sina Şener, Mehmet Emin Özcan, s. 236.

³⁷ Şehmus Demir, *Mitoloji, Kur’an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015, s. 51

³⁸ Demir, a.g.e., s. 58.

anlamalarını yeniden keşfetmeye çalışan hermenötik bir yaklaşımdır. Aslında bu yaklaşım kutsal kitabın mesajının antik bir dünya görüşüne bağlı olduğunu reddetmektedir.³⁹ Çalışmamızın ana ekseninden sapmamak için bu konuyu burada bırakıyoruz, ilgilenenlere bir bağlantı oluşturmasını temenni ediyoruz.

Fakat bu ve benzeri tartışmalarda kutsal metinler dendiğinde Kur'an-ı Kerim ve İslam teolojisi farklı bir çatıda değerlendirilmektedir. Kur'an ayetleri nüzul döneminde yani vahyedildikleri zaman yazıya geçirilmiştir ve Allah'tan gelen kutsal metinde hiçbir ekleme veya çıkarılma yapılmadan bir kitap haline getirilmiştir. Yani ayetlerin Allah kelamı olması önemli bir hakikattir ve yalan içermemektedir. Diğer açıdan Kur'an-ı Kerim'de yer alan kıssalar anlatım biçimi ve içerik bakımından da farklılık göstermektedir. Bu bağlamda göz önünde bulundurulması gereken şeylerden biri kıssaların Kur'an'da niçin anlatıldığıdır. *Kıssa* anlatımının en temelinde yatan amaç, geçmişte yaşanan olaylardan ibret ve ders çıkarılmasıdır. Bu sebeple Kur'an'da yer alan kıssalar bir tarih kitabı anlatımı gibi değil, muhatabın o dönemde ihtiyaç duyduğu bir mesele üzerine vahiy edilmiştir.⁴⁰ “İnsanın yaratılışı kuru fikirleri dinlemekten ziyade müşahhas fikirlere mütemayildir. İnsanın yaratılışını göz önünde tutan Kur'an-ı Kerim, en güzel kıssaları adeta gözlerimizin önünde cereyan ediyormuşçasına anlatır. İnsanlık tarihi bir sinema şeridi gibi seyircilerine ibret alınacak ince noktaları vererek, hayatını tanzim etme yollarını gösterir. Sözün kısası, Kur'an'daki kıssaların asıl gayesi ahlaki ve terbiyevi oluşudur.”⁴¹ Öte yandan kimi kıssalar Hz. Muhammed'e destek olsun, eski peygamberlerin sabrını hatırlasın diye indirilmiştir. “Ancak Kur'an'ın kıssaları anlatırken bizden talep ettiği yorum ,kıssadan hisse' yaklaşımı içinde yapılan yorumdan daha fazla bir şeydir. Zira kıssalar tarihsel olayların doğuşundan ziyade tüm zamanlar için geçerli olabilecek bir anlamın, değerın ya da hakikatin doğum anına işaret ederler. Tam da bu yönüyle onlar tarih denen akış içinde birer sabite ya da anlam merkezini oluşturmaya başlarlar. Bizlere etrafımızda cereyan eden veya

³⁹ Cengiz Batuk, Emir Kuşçu, **Rudolf Bultmann: Mitoloji ve Hermenötik Sorunu**, Ankara, Eski Yeni Yayınları, Ocak 2013, s. 67.

⁴⁰ Mesut Okumuş, **Tefsir El Kitabı**, ed. Mehmet Akif Koç, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012, s. 366-367.

⁴¹ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usulü**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1983, s. 172.

edebilecek olaylar karşısında nerede durabileceğimizi ve bu olayları nasıl yorumlayabileceğimizi gösterirler.”⁴²

Kur’an-ı Kerim’in anlam dünyasında kıssaların mitolojik unsurlar veya mecazi anlatımlar taşıyıp taşımadığına dair yapılan tartışmaların aksine Kur’an’da karşımıza çıkan Esâtîr kavramı önemli bir etkidir. Kur’an’ın indiği dönemde ayetlerin Hz. Muhammed’in uydurduğu sözler olduğunu ya da onun cinlenmiş bir insan olarak eskilerin hikâyelerini anlattığını söyleyenler ve ayetlerin Allah kelamı olduğunu inkâr edenler olmuştur. Bu hususu yalanlayan nice ayetin ötesinde Kur’an-ı Kerim’in kendine has üslubu ve veciz ifadeleri bir yana dokuz farklı ayette geçmiş kavimlerin efsanelerine işaret edilmektedir. Bu anlatımlar “*Esâtîr*” olarak isimlendirilmiştir. “Yazı yazmak” mânasındaki satr kökünden türeyen ustûre kelimesinin çoğulu olan esâtîr, “gerçeğe uymayan düzensiz, asılsız ve boş sözler” demektir.⁴³ *Geçmiş milletlerin asılsız sözleri* olarak tanımlayabileceğimiz “*Esâtîru’l-Evvelîn*” aşağıdaki ayetlerle örneklendirilebilir:

Furkân 4-6: “İnkâr edenler, "Bu Kur’an, onun uydurduğu, birilerinin de bu konuda kendisine yardım ettiği bir düzmecedен ibarettir" dediler; böylece onlar açık bir haksızlık ve iftirada bulunmuş oldular. Yine dediler ki: "Bunlar, onun başkalarına yazdırdığı, sabah akşam kendisine okunan *eskilerin masallarınıdır!*" De ki: "Onu, göklerin ve yerin sırlarını bilen Allah indirdi. Doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.””

Neml 67-72: “İnkârcılar dediler ki: "Sahi, biz ve atalarımız toprak olunca mı dirilti (hayat alanına) çıkarılacakmışız? Doğrusu bu tehdit bize yapıldığı gibi daha önce atalarımıza da yapılmıştı. Ama bu, *eskilerin masallarından* başka bir şey değildir." De ki: "Yeryüzünde dolaşın da günahkârların sonu nice oldu, görün!" Sen de onların yüzünden üzülme, tuzak kurmalarından dolayı da canını sıkma. "Eğer doğru söylüyorsanız bu tehdit ne zaman gerçekleşecek?" diye soruyorlar. De ki: "Çabucak gelmesini istediğiniz azabın bir kısmı belki de tepenize inmek üzeredir.””

⁴²Burhanettin Tatar, “Kur’an-ı Kerim’de Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar”, **Milel ve Nihal**, c. 6, sayı:1, Ocak-Nisan 2009, s. 109.

⁴³Şerafettin Gölçük, “Esâtîr”, **DİA**, c. 11, İstanbul, 1995, s. 359.

Muṭaffifin 11-14: “Onlar yargı gününü asılsız sayanlardır. Oysa onu, haddi aşan günahkârdan başkası inkâr etmez. Ona âyetlerimiz okunduğu zaman, "*eskilerin masalları*" der. Hayır! Doğrusu şudur ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır.”

Esâṭir kavramının Kur'an ayetlerinde kazandığı mefhumdan daha da geniş bir alanda kullanılabilmesi için Şemseddin Sami (ö. 1904) bir cep kitabı telif etmiştir. Adına "*Esâṭir*" ismini verdiği kitabı, geçmiş kavimler ve medeniyetlerin cehaletleri ve/veya batıl inançları sebebiyle kültürlerinde yer verdikleri efsane ve mitolojileri içermektedir. “Zavallı insanlar! Nereden geldiklerini, nereye gideceklerini, ne olduklarını bilmeyerek buldukları şaşkınlık ve hayretin içinde fevkalade olarak her ne gördülerse ona yaratıcı nazarıyla bakmaya, faydalı ve zararlı her neyi gördülerse ona tapınmaya mecbur olmuşlardır.”⁴⁴ diyerek önemli bir noktaya değinen Şemseddin Sami, derlediği mitoloji konularını okuyucuya kısa bilgilerle aktarmaktadır. Sırasıyla Yunan ve Roma, Etrüsk, Kıpti, Fenike ve Kartaca, Asurî, Süryani, İskit, İran, Hint, Çin, Arap, Kelt, Cermen, İskit, Peru, Meksika, Japon ve Vahşilerin mitolojilerini bu eserden öğrenmekteyiz. Bu bağlamda edebiyat ve dil bilimleri ile ilgilenen Şemseddin Sami, mitoloji kavramı yerine Esâṭir'in kullanılmasını ve yaygınlaşmasını istemiştir. Ek olarak Şemseddin Sami'ye göre bu konuların bilinmesi, insanlık tarihinin mevzularından biri olduğu için ve özellikle ilmi eserleri anlayabilmek ve eski milletlerin tarihini gereği gibi öğrenmek için mutlak gereklidir. Batı dillerinde tarihin bu şubesi ayrı bir ilim olarak kabul edilip okullarda okutulmakta ve birçok eserde teferruatlı bir şekilde açıklanmaktadır.⁴⁵

Son olarak çalışmamız kapsamında çokça kez zikredeceğimiz rivayetler ve/veya anlatılar ifadelerini biraz daha açabilmek amacıyla “İsrâiliyât” kavramını tanımlamak istiyoruz. Bu ifade, isrâiliyye kelimesinin çoğuludur. İsrâilî bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hadise manasındadır. Ancak alınan anlatımların hepsi İsrailoğulları kaynaklı değildir. İslam'a ve özellikle tefsire girmiş olan Yahudi, Hıristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dinin gerek lehine gerekse

⁴⁴ Ali Durmuş, “Şemseddin Sami'nin Esatir Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Elazığ 2009, s. 30.

⁴⁵ Durmuş, a.g.e., s. 31. Bu bağlamda 24. dipnotta değinilen yaklaşım önemini yinelemektedir.

aleyhine uydurulup Hz. Peygambere ve O'nun muasırları olan sahabe ile müteakip nesillere izafe edilen her türlü haber; bu kavramın manası içine girer. Rivayetler incelendiğinde üç başlık altında değerlendirilmektedir. Birincisi, İslam'a uygun olan İsrâiliyâttır. İkincisi, İslam'a zıt olan İsrâiliyât, üçüncüsü ise Tasdik ve tekzip edilemeyen İsrâiliyâttır. Öte yandan ilgili rivayetler değerlendirilirken hadis ilminden yararlanılır. Nitekim bu rivayetlerin bir kısmı senet ve metin bakımından sahih ve sağlamdır. Bir kısmı yine senet veya metin bakımından zayıftır. Ya da bir kısmı mevzu' yani uydurma rivayetlerdir.⁴⁶

Belirtilmelidir ki İsrâiliyât ve ilgili rivayetler ilk dönem siyer ve kıssa içerikli eserlerde zikredilmemektedir. Ancak hicri dördüncü yüzyıldan sonra açıkça bir kavram olarak kitaplarda yer edinir. Öncesinde kademe kademe rivayetlerin aktarıldığı görülmektedir. Kimi zaman İsrâiliyât ifadesi bir kitaba işaret edilerek buradan öğrenilmiş bilgilerin aktarımını ifade etmiştir.⁴⁷ Bu tabirin en erken kullanımı Mes'ûdî'nin eserinde yer almaktadır. Atların yaratılışlarıyla ilişkin rivayetleri incelerken İsrailoğulları ve diğerlerinin rivayetleriyle gelen hikâyelere dayandığını ifade etmektedir. Buradaki kelime seçimi eserinde yer verdiği abartılı rivayetlerin aidiyetini açıklamak için âlim tarafından tercih edilmiştir, henüz bir kavramlaşma söz konusu değildir.⁴⁸ Burada zikretmemizdeki bağlam, çalışmamızın genelinde Mes'ûdî'den birçok aktarma yapacak oluşumuzdur.

Bu açıklamalar ışığında çalışmamız boyunca karşılaştığımız motif ve tasvirlerin Mitoloji – Esâfir – İsrâiliyât üçgeninde nerede konumlandığı araştırılacaktır.

⁴⁶ Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrailiyyat**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974, s. 6-16

⁴⁷ Roberto Tottoli, "İslami Literatürde İsrailiyyat Teriminin Kökeni ve Kullanımı", çev. Mesut Kaya, **Marife**, Yıl:10, Sayı: 2, Güz 2010, s. 206

⁴⁸ Tottoli, **a.g.m.**, s. 202

İKİNCİ BÖLÜM

2.1.ORTAÇAĞ İSLAM HARİTALARINDA GÖRÜLEN ORTAK UNSURLAR

İslam Haritacılığı kapsamında belirlediğimiz isim ve harita analizlerine geçmeden önce konu ve sembolleri daha net takip edebilmek amacı ile genel bir çerçeve çizmek istiyoruz.

Antik Çağ'da bilinen Eski Dünya, Ortaçağ döneminde çok fazla değişmedi. Antik Çağ'dan devralınan karakteristik bilgiler; 15.-16. yüzyıllara kadar önemini korudu ve haritalarda kendini gösterdi. Özellikle Mezopotamya ve Antik Yunan havzası, dünyayı yuvarlak olarak tanımlamıştı. Ancak Ortaçağ'a geldiğimizde düşünce ve inanç dünyası din merkezli bir yapıya bürünmüştür. Avrupa'da Hıristiyanlık, ayrıca Arap Yarımadasından büyük coğrafyalara yayılan İslam öğretileri neticesinde haritalarda dünyanın merkezi, Kudüs ve Mekke şehirlerine doğru kaymıştır. Bu durum ise dünyanın *güney odaklı* (S-O) dünya tasavvurunu beraberinde getirmiştir. Daha net ifade etmemiz gerekirse, haritalar günümüzde alışık olduğumuz gibi kuzey yönünü yukarıda göstermemekteydi ve 180° ters dönmüş biçimdeydi.

İslam Medeniyetinin doğduğu ve yayıldığı Mekke ve Medine şehirlerinin; “*Eski Dünya*”ya göre güneyde yer alması ve dünyanın odağı olarak görülmesi neticesinde böyle bir disiplin izlenmiştir. Nitekim birçok coğrafyacı âlim; seyahat veya coğrafya kitaplarını Arap Yarımadası'ndan başlatarak bu bölgeden hareketle kuzey, doğu ve batı yönlerini tayin etmiş ve tasvirlerini bu yönde şekillendirmişlerdir. Hatta el-Ya'kübî; **Kitābu'l-Buldān** adlı eserinde bütün matematikçilerin ortak beyanıyla “Mekke dünyanın ortasıdır.” ifadesine yer vermiştir.⁴⁹

Ortaçağ'a nakledilen bilgilerden bir diğeri ise *yedi iklim* taksimidir. İklim sözcüğü Yunanca “meyil” manasına gelen *klima* kavramından Arapçaya geçmiştir.

⁴⁹ Ya'kübî, **Kitābu'l-Buldān**, Leiden, Brill, 1892, s. 234.

Ekvatorдан kuzeye doğru bilinen yeryüzünün yedi bölgeye taksim edilmesine işaret eden coğrafi bir kavramdır.⁵⁰ Öte yandan İslam öncesi Farsî gelenekte yeryüzü dağılımı “*yedi kişver*” tasnifi ile yapılmıştır. Bu sistemde dördüncü kişver (Babil, Irak, Fars, Horasan...) dünyanın merkezinde olup geriye kalan altı kişver bölgesi etrafında bir daire oluşturuyordu.⁵¹ Örneğin İbn Hürdāzbih de kişver sistemini kullanmıştır. Eserindeki bölge tayin ve anlatımlarına Mekke’den değil İran’ın kalbi dediği Sevād ile başlamaktadır. Bu merkez çevresinde yedi kişveri anlatmıştır. Bu bağlamda İslam coğrafyacıları iklim kavramını miras almıştır. Fakat coğrafya kitaplarında gördüğümüz her iklim kavramı Antik Yunan’da karşılığı olan enlemsel dağılımı kastetmemektedir. Nitekim 10. yüzyılda köklü eserler vermeye başlayan iki ana coğrafya ekolü, bu kavramı farklı yöntemlerle kullanmıştır. *Irak ekolü* ve mensupları dünyanın yedi iklim bölgesini Antik Yunandaki sistem üzerine işlemişlerdir. *Belh ekolü* ve coğrafyacıları ise iklim kavramını İslam ülkelerinin taksiminde kullanmışlardır.⁵²

Antik çağ bilginleri ve Ortaçağ coğrafyacıları; sahip oldukları bilgiler dâhilinde meskûn ve yaşanabilir dünyayı yedi bölgeye bölmüşlerdi. Bu taksim, tanımlama ve anlatım yollarını kolaylaştırdığı gibi güçlü bir coğrafya geleneği olarak da kabul görmüştü. Nitekim yedi iklimin ötesi bilinmiyor ve haritalarda *Hatt li-Ma rifeti*’l-*Urūd* veya *Berārī-yi Cenüb* ve *Şimāl* tabirleri ile belirtiliyordu. Hatta el-İştahrî’nin bir nüshasında Asya ve Afrika’nın meçhul bölgeleri için “hakkında bilgi edinilmeyen mevzi ve meskûn olmayan bölgedir” gibi ifadeler yer almaktadır. Ek olarak günümüzde ekvator olarak kullandığımız ibare, İslam coğrafyacılarında *Hatt-ı İstivā* terkihi ile kavramsallaşmıştır.

Bilinen dünyada yaşanabilir kara parçaları *üç kıta* - Asya, Avrupa ve Afrika - ile sınırlıydı. Dünyanın geri kalanını ise denizler kapsıyordu. Tüm dünyanın çevresinde ise okyanus olarak nitelendirebileceğimiz *Bahr-ı Muhtî*⁵³ bulunmaktaydı.

⁵⁰ Mahmut Ak, “İklim”, *DİA*, c. 22, İstanbul, 2000, s. 28. Ayrıca gökyüzündeki *yedi felek* dağılımının yeryüzüne yansması olarak da temellendirebileceğimiz bir sistemdir. Zühal, Müşterî, Merih, Şems, Zühre, Utarid, Kamer Felekleri.

⁵¹ Tibbets, *a.g.e.*, s. 94.

⁵² Detaylı bilgi için bkz. Murat Ağarı, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *AÜİFD*, Sayı: 47/2, 2006.

⁵³ Encircling Ocean.

Bu fikir; gidilemeyen engin denizler veya ulaşılamayan ufuk çizgisinden kaynaklanmaktaydı. *Zulumāt* olarak da zikredilen karanlıklar insanın hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığı dünyalara açılıyordu. Bu sebeple antik zaman diliminde yaşamış köklü toplumların *Zulumāt*'a doğru seyahate çıkıp oradaki dünyayı keşfetmek ve hatta ab-ı hayatı arayan efsanevi kahramanları tarih kitaplarında karşımıza çıkmaktadır. Üç ana kara, kuşatıcı deniz, yedi ırmak ve dört deniz -Rum Denizi, Hazar Denizi, Kızıldeniz ve Fars Denizi- Eski Dünyanın dağılımında ana coğrafya unsurları olmuştur.

Genel bir ifadeyle doğuda Çin, Hind, Maveraunnehir, Deylem bölgeleri, kuzeyde Ye'cüc ve Me'cüc, Rus, Taberistan bölgeleri, Batı'da Endelüs, Frenk, Rum ve Mağrib bölgeleri, güneyde bilinmeyen Afrika coğrafyası, Zenc, Habeş ve Sudan bölgeleri, merkezde ise Mısır, Şam ve Arap beldeleri; haritalarda benzeri bir dağılım göstermektedir.

“Dünya 500 yılda yürünecek genişliktedir. Bu yolculuğun 200 yılı denizlerde, 200 yılı boş yerlerde, 90 yılı Ye'cüc ve Me'cüc ülkesinde, 7 yılı zenciler ülkesinde, 3 yılı diğer mamur yerlerde geçer.”⁵⁴ Zamanının bilgisine ve tasavvuruna göre dünyanın genişliğini bu ifadelerle özetleyen Batlamyus, İslam coğrafyacıları için önemli bir kilometre taşına işaret etmiştir. Antik Çağ ve Ortaçağdaki zaman ve mekân algısı kimi zaman zihinleri zorlamıştır.

Antik Mısır'a hayat veren *Nil Nehri* ve haritalarda heybetini her daim koruyan *Kamer Dağları*, Mezopotamya'nın varoluş sebebi *Dicle ve Fırat*, dünyanın güzide başkentlerinden olan *İstanbul ve Haliç*, Maveraunnehir bölgesine adını veren *Ceyhun* ve Hind beldesini canlandıran *Mihran*; haritaların en belirgin yapıtaşlarından olmuştur.

Örneğin *Ye'cüc ve Me'cüc* halkı ve/veya şehirleri hakkında hem efsanevi hem de gerçeği yansıtan bilgiler yazılı kaynaklarda mevcuttur. Bu halkın geçmiş zamanda mitoloji düzleminde *Büyük İskender* ile aynı hikâyenin başkahramanları olarak kabul

⁵⁴ İbn Havkal, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe, Kasım 2014, s. 400.

görmesi ve hatta semavi dinlerin kıyamet alametleri arasında yer almaları, Kuzey topraklarında her daim karşımıza çıkan coğrafi bir bilgi olmuştur.

Ortaçağ Müslüman coğrafyacıları ve denizcileri arasında yoğun ilgi uyandıran bir başka konu *VākVāk Adası* 'dır. Ancak bu unsur, Ye'cüc ve Me'cüc gibi istisnasız her haritada karşımıza çıkmamaktadır. Hakkında birden fazla görüşün olduğu ve coğrafyacıların farklı hikâyelerle aktardıkları bu ada, özellikle el-İdrīsī'nin dünya haritası ve Uzak Doğu parça haritalarında önemli bir unsurdur.

2.2. ŞAHISLAR VE HARİTALARI

2.2.1. Halife El-Me'mün Haritası (198/813-218/833)

İslam'ın doğuşunun ardından geçen Hulefâ-i Râşidîn dönemi ve daha sonra kurulan Emevi Devleti, din ve kültür algısını geniş coğrafyalara ulaştırmaya başlamıştı. Tarih bölümünde aktarıldığı üzere hem bireysel hem de devlet eliyle ilerleyen bu süreç; yeni diyaloglar ve bilgi alışverişlerini oluşturacak ortamı meydana getirmiştir. 750 yılında ise yeni politikaları ile Abbasi Devleti kurulmuş ve yönetim kurumsal yapılarını güçlendirmiştir. Komşu kültürler ile sınır olmak ve hatta zamanla toprakların genişletilmesi; “bilgi aktarımını” beraberinde getirmiş ve miras alınan ilimlerin geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçler çerçevesinde ilim faaliyetlerinin Halife el-Mansûr tarafından sistemli bir biçimde şekillenmeye başladığı bilinmektedir. Ancak Abbasi Devleti'nin 7. Halifesi (813-833) el-Me'mün, bizim çalışmamız için bir başlangıç noktasıdır. Halife el-Me'mün Bağdat'ta kurulan Beytu'l-Hikme çatısı altında ilmî çalışmaları büyük ölçüde desteklemiştir. Burada ekseriyetle gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri ve yeni katkılar arasında coğrafya alanı en önemli mihenk taşlarından biri haline gelmiştir. Söz konusu araştırma merkezinde yüzyıllar boyunca ancak alıntı ve/veya ithaf yoluyla varlığı bilinen ancak hiçbir nüshasının gün yüzüne çıkmadığı el-Me'mün Haritası hazırlanmıştır.

Yaklaşık 30 yıl önce Prof. Dr. Fuat Sezgin, Me'mün haritasının yüzyıllar içerisinde yapılan kopyalarından birini Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde yaptığı araştırmalar sırasında bulmuştur. İbn Fazlullah el-‘Ömerî'nin 1340 yılında yazdığı **Mesâliku'l-Ebsâr** adlı ansiklopedik eserinin içerisinde yer alan bu nüsha⁵⁵; İslam haritacılığının miras aldığı bilgileri geliştirme safhasına geçtiğine işaret eden mühim bir örnektir. El-‘Ömerî, eserinde bu haritayı “*Şūra Levhu'r-Resm*” olarak adlandırmıştır.⁵⁶ Ancak GAS'deki Almanca tabirinin yaygınlaşması ile el-Me'mün Coğrafyası veya el-Me'mün Haritası tabirleri öne çıkmıştır.

Ebû 'Abdullah ez-Zühri'nin aktarımına göre Halife el-Me'mün tarafından görevlendirilen 70 kişilik bir ekip, bu eseri ortaya çıkarmıştır. Ancak heyetin

⁵⁵ TSMK, III Ahmed Nr. 2797/1, vr. 293b-294a.

⁵⁶ Sezgin, a.g.e., c. 13, s. 7.

gayretlerinin sonucu yalnızca bir dünya haritasını içermemektedir. Detaylı bir anlatım metni ve beraberindeki parça haritalar; dönemin coğrafya bilgisini kapsamaktadır.⁵⁷

Burada dikkat çekmek istediğimiz husus; yukarıda zikredilen coğrafya heyetinin dayandığı kaynakların; Batlamyus'un henüz Arapça'ya çevrilmemiş olan "Geographia" isimli kitabı ve Marinus'un 8000'e yakın yer bilgisine işaret ettiği tabelaları olduğudur.⁵⁸ Nitekim Batlamyus ilk olarak İbn Hürdāzbih tarafından Arapça'ya tercüme edilecektir, ancak bu tercüme günümüze ulaşmamıştır.⁵⁹

El-Me'mūn haritasının (Resim 1) hemen sol kısmında bulunan "yedi iklim" çizelgesi ve kıtalarda belirgin olan derece ağı; coğrafyacıların dünya görüşü ve matematiksel coğrafyaya dair öğrendiğimiz ilk ipucudur. Bu nüsha ile bize aktarıldığı kadarıyla meskūn ve bilinen dünyayı yediye bölerek coğrafya bilgilerinin nereye kadar uzandığını göstermişlerdir. Haritada görüldüğü üzere Afrika kıtasının alt kısmı boş bırakılmış ve "خط لمعرفة العروض" ibaresi ile belirtilmiştir. "*Bilinen yerlerin sınırı*" ötesinde kendilerinden sonra da olsa keşfedilecek yerler olduğu inancı vurgulanmaktadır.

Çalışmamızın ana hatlarına uygun olarak dikkatimizi çeken ikinci bir husus ise doğu sınırında yer alan açık denizdeki sıradağ sembolüdür. Birden fazla adaların resmedildiği bu bölgede ikinci büyük ada "Cezīratu'l-Cevher" olarak adlandırılmıştır. Doğrudan deniz bölgesinde uzanan sıradağlar "*el-Baḥru'z-Ziftī*" ile bir nevi sınır oluşturmaktadır. Bu deniz siyah rengeyle betimlenmiş ve el-Baḥru'l-Muḥīt'i çevrelemiştir. Ayrıca iki bölgede haritanın içine yayılmaktadır. Bunlardan birincisi haritaya göre Avrupa'nın kuzeybatısında yer almaktadır. İkincisi ise doğrudan göze çarpacak büyüklükte olup *el-Baḥru'l-Kebīr* ve *el-Baḥru'l-Aḥḍar* bölgesi ile Afrika kıtası arasında kara bir üçgen şeklindedir. Bu tasvir ve aktarım biçimi okyanusu ikiye bölmektedir.

Bir diğer unsur, Nil nehrinin kaynağı olarak bilinen "*Ay Dağı*"nın yazı ile betimlenmemiş olmasıdır. Ancak bunun yanı sıra Nil'in üçüncü gölünden çıkıp

⁵⁷ Sezgin, a.g.e., c. 13, s. 230.

⁵⁸ Sezgin, a.g.e., c. 13, s. 230.

⁵⁹ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdāzbih", *DİA*, c. 20, İstanbul, 1999, s. 79.

batı yönüne doğru ilerleyen ve Baħr-ı Muħiṭ'e dökülen büyük bir kolu görölmektedir. Nīlu's-Sūdān olarak tanınan bu nehir kolunun örnekleri ilerleyen yüzyıllarda yeniden karşımıza çıkacaktır.

Eṣ-Şūretu'l-Me'mūniyye'de dikkat çeken önemli özelliklerden biri, okyanus ve denizlerde onlarca renkli adacığın resimlendirilmesidir. Ancak Ekvator çizgisine paralel, doğuya doğru uzanan büyük bir ada kütlesi Cezīratu'l-Ḳamer veya Ḳumr, araştırmamız boyunca ilk defa bu haritada belirgin bir biçimde yer almaktadır. Üstünde sıradağların ve nehirlerin bulunduğu bu kara parçası, güneye doğru inen Doğu Asya uzantısına paralel bir yarımada ile birleşiktir. Ceziratu'l-Vecce tabiri ile isimlendirilen yarımada ile kara parçası arasında uzun ince bir haliç oluşmuştur.

Son olarak kuzeydoğu yönünde Asya kıtası üzerinde sıradağların kapalı bir üçgen biçimi oluşturduğunu görmekteyiz. *Ye'cūc ve Me'cūc*'e ait olduğu ifade edilen bu bölge tabiri caizse bir ikizkenar üçgen şeklindedir ve bu üçgenin taban kenarında geçit olduğunu düşündüğümüz kubbeli bir açıklık resmedilmiştir. Ayrıca Sedd ve Bābu's-Sedd ifadeleri harita üzerinde yer almaktadır.

Yukarıda bir takım detaylarını aktardığımız el-Me'mūn haritasının kendi dönemine ait bir çizim olmadığını altını ehemmiyetle çizmek istiyoruz. Orijinali ile bu nüshanın bulunduğu yazma arasında takriben dört yüzyıl bulunmaktadır. Ancak bu süre zarfında kopyalama sonucu oluşan hatalar bir yana bırakıldığında Prof. Dr. Fuat Sezgin'e göre el- Hārizmī'nin kaydettiği koordinatlarla yapılan karşılaştırmalar neticesinde bu harita 9. yüzyıla dayanmaktadır.⁶⁰

⁶⁰ Sezgin, a.g.e., c. 13, s. 8.

Resim 1 - El-Me'mūn Haritası - TSMK, III Ahmed Nr. 2797/1, vr. 293b-294a

2.2.2. El-İşṭahrī (ö. 340/951'den sonra)

Sıradaki coğrafyacımız Ebū İshāq İbrāhīm b. Muḥammed el-İṣṭahrī el-Fārisī; el-Me'mūn haritasından takriben bir asır sonra ilim dünyasında eserler vermiştir. Künyesinden de anladığımız kadarıyla İran-İstahr asıllıdır.⁶¹

Kitābu'l-Mesālik ve'l-Memālik adlı eseriyle tanınan el-İṣṭahrī; haritacılık tarihi bölümünde değindiğimiz Belh ekolüne mensup bir âlimdir. Bu sebeple de el-Me'mūn örneğinde gördüğümüz iklim kavramı farklı bir kullanım ile karşımıza çıkmaktadır. Bu sözcük; Farsça tabiriyle “kişver” kavramına paralellik gösteren “idari yapı” manasını taşımaktadır. İklim sınıflandırması İslam ülkelerindeki bölgelere işaret etmektedir. Müellife ait eserlerin günümüze ulaşmış olması, çizimlerin âlimin zamanına daha yakın şahitlik etmesine yardımcı olmaktadır. Yani kronolojik olarak el-Me'mūn haritası evvel bir köken taşısa da nüsha gereği el-

⁶¹ B.A. Rosenfeld, Ekmeleddin İhsanoğlu, **Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works (7th-19th c.)**, İstanbul, IRCICA, 2003, s. 87.

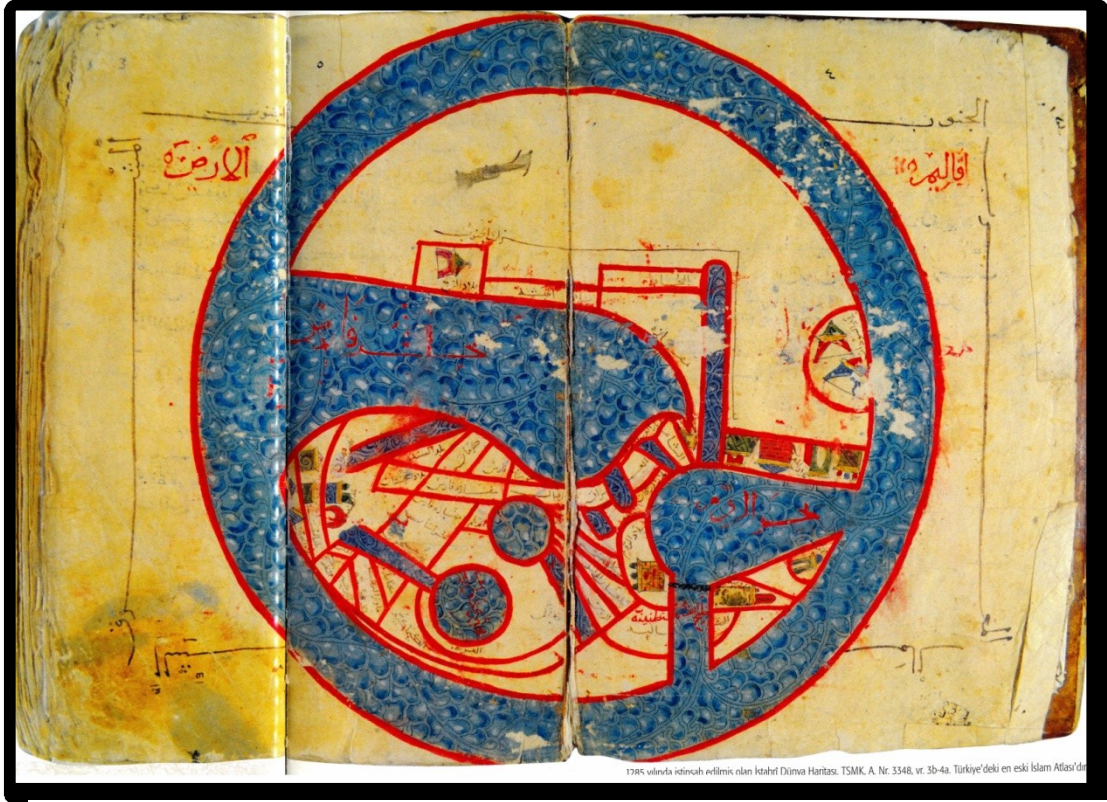
İştahî'nin çizimleri dönemine ait orijinalliğini korumaktadır. Bu durum geometrik şekillerden ve haritalardaki renk seçimlerinden açıkça görülmektedir.⁶²

El-İştahî'nin en eski harita örneklerinden en yenilerine kadar adalar ve göller her zaman dairevi bir biçimde, mavi veya mavinin tonlarında karşımıza çıkmaktadır. Nehirler doğrusal çizgiler halinde resmedilerek aynı renge boyanmıştır. Kara parçaları ise keskin hatlarla ayrılmaktadır. Yazmanın ait olduğu döneme göre renklerin, desenlerin ve hatta şekil büyüklüklerinin değiştiği görülmektedir. Kimi haritalarında şehirlere has kale tasvirleri (Resim 2) öne çıkarken kimilerinde tezhip sanatı ile süslenmiş bir varak ve belirgin çizgilerle bölünmüş mamur coğrafya göze çarpmaktadır (Resim 3). Şehirler ekseriyetle renkli ve desenli dairelerle gösterilmektedir. Dağlar ise ikiye ayrılmaktadır. Sıradağlar coğrafya üzerinde uzun bir eksen niteliği taşır ve dalga deseni ile tepe kavisleri vardır. Büyük dağlar, zirveye doğru yükselen üçgen bir yapıya sahiptir. Bu çizimlerde yine dalga tasviri katman tesiri vererek heybetini de yüceltmektedir. Bölge haritalarında dağların renkleri çoğunlukla sarı ve kahverengi tonlarında görülmektedir. Örneğin Kūh-ı Tayy ve Kūh-ı Serendib kaban dalgaları yükselen bir dağ profili çizmektedir. Ancak Kūh-ı Kılāl ve Kūh-ı Tārīk dalga motifi olmasına rağmen tek bir doruğa sahiptir. Öte yandan Kūh-ı Muqattam ve Kūh-ı Lübnan uzun bir sıradağ şeklinde aktarılmıştır. Belh geleneğinde matematiksel ölçeklerin aksine geometrik şekillerin yoğunlaştığı ve adeta bir sembolizmin olduğu görülmektedir.

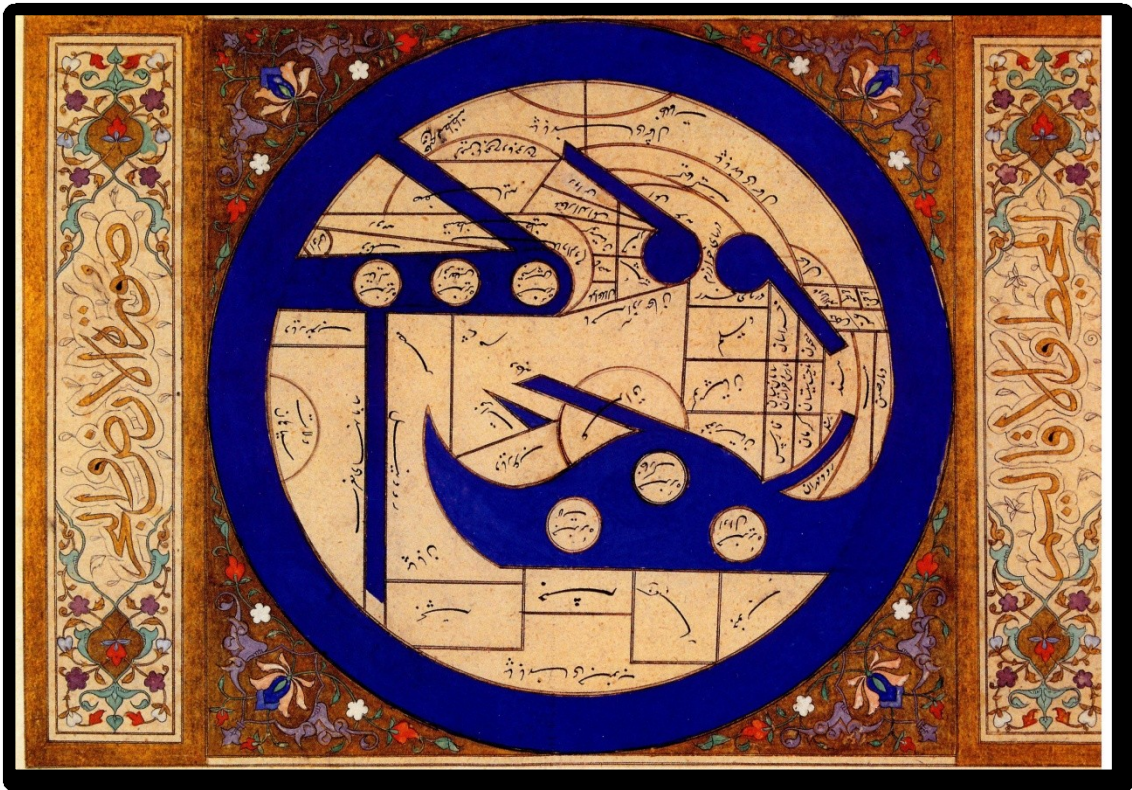
15. yüzyılda Arapçadan Farsçaya tercüme edilmek suretiyle hazırlanan **Tercüme-i Mesālik ve'l-Memālik**⁶³ adlı yazma eserde yer alan haritalar; el-İştahî'nin geleneğine ait izler taşısa da yeni bir tasvir kategorisi içermektedir. Bu haritalarda karşımıza çıkan insan, hayvan ve bitki çizimleri; ait olduğu düşünülen coğrafyaya yerleştirilmiş ve canlı bir anlatım yansıtmaktadır. Bu sebeptendir ki tez çalışmamız içerisinde en çok örneklendirmeye yer verdiğimiz coğrafyacılardan birisi el-İştahî'dir.

⁶² Marina A. Tolmacheva, "İstahî", **DİA**, c. 23, İstanbul, 2001, s. 203-204

⁶³ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B.334.

Resim 2 – El-İşṭahrī -Dünya Haritası – TSMK, A.Nr. 3348, vr. 3b-4a

Resim 3- – El-İşṭahrī – Tezhipli Dünya Haritası - TSMK, Nr. B. 334

2.2.2.1. Dünya Haritası

Resim 4'te denizlerin lacivert renkte verildiği görülmektedir. *Baħr-ı Muħiṭ*'i kuşatan siyah halka *Zulumāt*'tır. Dağlar ve nehirler parlak sarı ile boyanmış, kırmızı ile hatları belirlenmiştir.

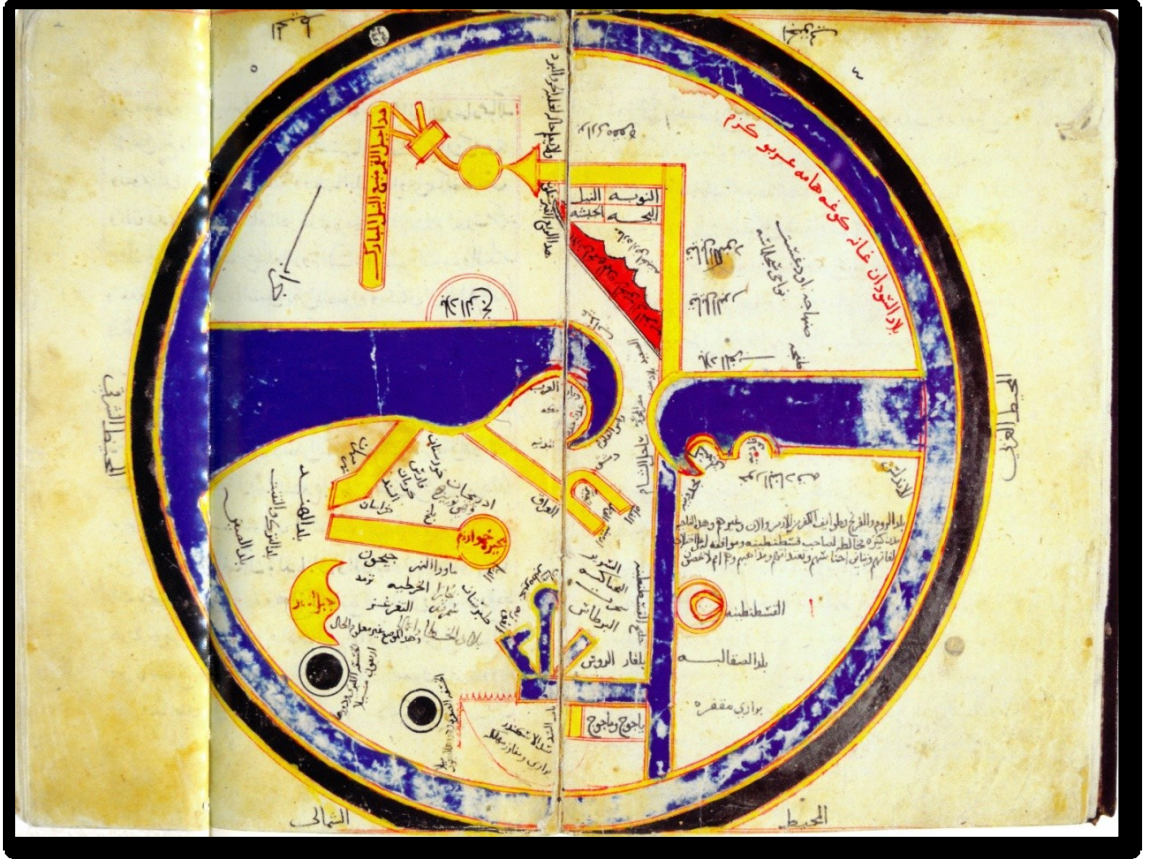
Afrika'ya baktığımızda *Nil Nehri* alışık olduğumuz gibi güneyden kuzey istikametine doğru ilerlememektedir. Afrika'nın güneyinde sıradağları simgeleyen uzun bir satırın içerisinde "*Nil-i Mübarek'in kaynağı Cebel-i Kamer*" yazmaktadır. Buradan iki kol ile ayrılan nehir, kare şeklinde betimlenmiş bir yerde birleşip tek kol halinde yuvarlak bir şekle ulaşmaktadır. Yuvarlaktan üçgene ilerleyen su, kalın şeritli bir nehir yatağına dönüşür. Akdeniz hizasına geldiğinde 90°lik bir açı ile kuzeye kıvrılır ve Bilād-ı Mıṣr topraklarında denize dökülür. Ay Dağları arkasındaki coğrafya "*ħarāb*" ifadesi ile boş bırakılmıştır. Bu bölge yaşanılmaz haldedir. Nehir yatağı üzerindeki üçgen şeklinin paralelinde "Burası yerleşim olmayan bölgedir, yüksek sıcaklık ve soğuk sebebiyle ahvali bilinmez" ifadesi yer almaktadır. Nil'in güneyinde kalan coğrafya ise metrük çöller (*muḳfira*) olarak nitelendirilmiştir. Fakat ilginçtir ki haritalarında Cebel-i Kamer yer alıyor olsa da el-İṣṫaħrī, kitabının Mısır bölümünde Fustat şehrine dair bilgilerini aktardıktan sonra Nil Nehrinin kaynağının bilinmediğini dile getirmektedir. Bu bilinmezliğin sebebini ise Nil Nehrinin Zenciler Ülkesinin ötesinde bulunan çöllerden geldiğine dayandırmaktadır.⁶⁴

Bu haritada Avrupa ile Asya kıtalarını düz ve uzun bir biçimde ayıran *Ḥalīcu'l-Ḳonṫantıniyye* görülmektedir. İstanbul şehrinin El-Ḳonṫantıniyye ifadesi ile belirtilerek büyük bir hilal şekli ile sembolize edildiği görülmektedir. Aynı haritanın Kuzey Avrupa topraklarında boğazın okyanus ile birleştiği bölge için "metrük çöller" ifadesi yinelenmiştir. Bu coğrafyanın tam karşısında bir dikdörtgen içinde *Ye'cūc ve Me'cūc* toprakları bulunmaktadır. Dikdörtgenin kısa kenarına eklenmiş sarı bir kutu ile *Bāb-ı Sedd ve Sedd-i İskender* ifadeleri karşımıza çıkmaktadır. Kuzeyde ise ince kırmızı bir çizgi ile bu coğrafyadaki çölün sınırları belirtilmiştir. Resim 2 içerisinde *Ḥalīcu'l-Ḳonṫantıniyye*'nin daha geniş ancak daha kısa bırakıldığı ve *el-Baħru'r'Rūm* ile *Baħr-ı Muħiṭ*'i birbirine bağlayan bir boğaz

⁶⁴Schech Ebu Ishak el-Farsi El-İsṫaħri, **Das Buch der Laender**, çev. A. D. Mordtmann, Hamburg, Rauhes Haus im Horn, 1845, s. 30.

olarak belirtilmiştir. Ayrıca iki yaka arasında kalın bir zincirin bulunduğuna dikkat çekmek gerekir. Son olarak bu haritada yukarıda da sözü geçen kale ve binaların örnekleri görülmektedir.

3 numaralı resimde yer alan dünya haritası, 1460 yılında Farsçaya yapılmış olan tercümeden örneklik teşkil etmektedir. Altın renkteki hat yazısı ile bezenmiş ve tezhip sanatı ile çerçevesi yapılmış olan bu harita, lacivert ve sarı renklerde hazırlanmıştır. Adalar ve göller daireler halinde olup nehirler düz sütunlar şeklindedir. Yerleşim bölgeleri belirgin sınırlarla birbirinden ayrılmıştır. Arapça haritalardan alışık olduğumuz “*berārī*” kavramı bu haritada Farsça tabiri olan “*beyābānihā*” olarak karşımıza çıkmaktadır.

Resim 4 – El-İştahrī -Dünya Haritası – TSMK, A.Nr. 3348, vr. 3b-4a

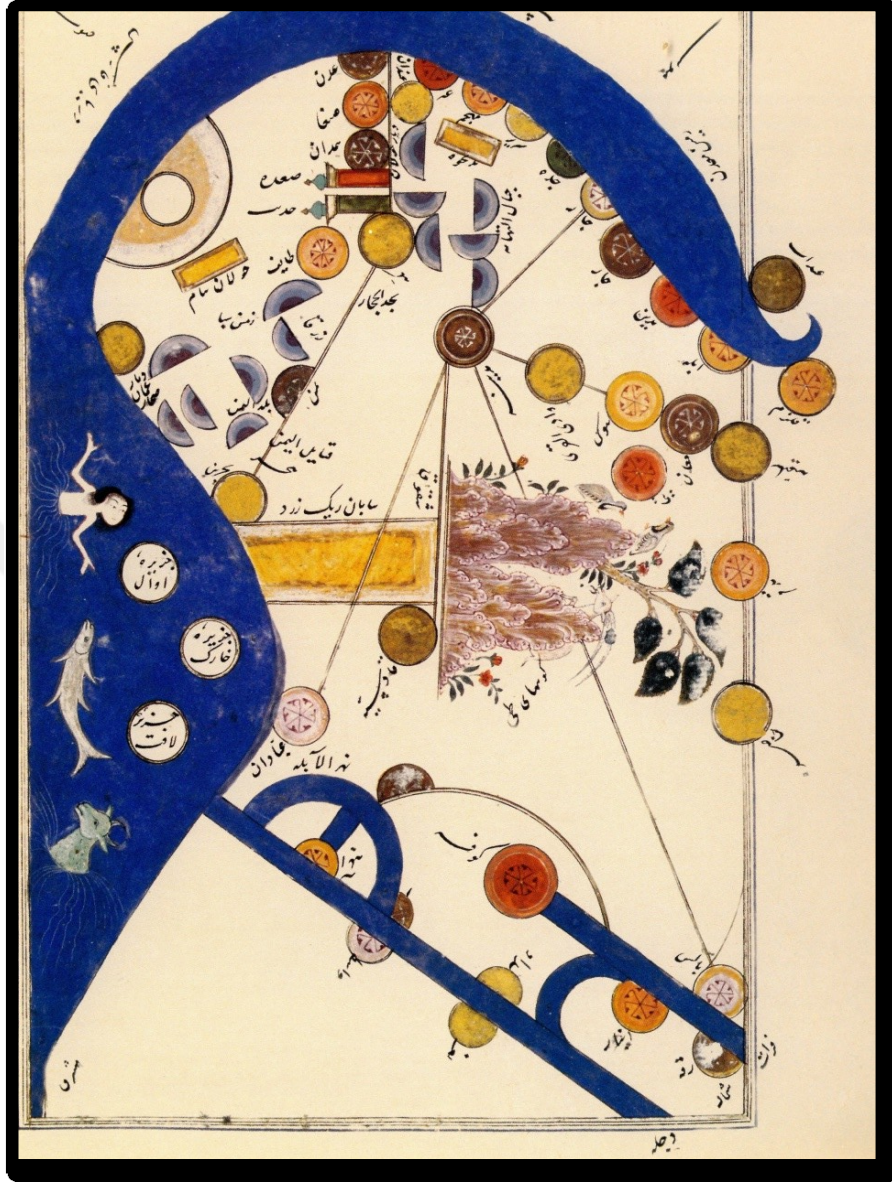
2.2.2.2. Arap Yarımadası ve Fars Denizi Haritası

Resim 5'te *Kūh-ı Tayy*⁶⁵ özellikle bezenmiş, hayvan ve bitki tasvirleriyle çevrelenmiştir. Dağın eteklerinde kırmızı çiçekler vardır. Biraz yukarıda uzun boynuzları olan zayıfça bir dağ keçisi bulunur. İki adet turuncu gagalı, sarı gerdanında siyah bir halkası olan gri renkte keklik görülmektedir. Zirvesinde büyük yaprakları olan gövdeli bir ağaç vardır. Bu haritalardaki çizimleri karşılaştırmak üzere el-Ḳazvīnī'nin 'Acāibu'l-Maḥlūqāt'⁶⁶ adlı eserinin 1762 tarihli yazma nüshasına başvurduk. Bu nüshayı seçme sebebimiz içerisindeki çizimlerin haritalardaki bitki tasvirlerine yakınlık arz etmesinden dolayıdır. Konunun incelenmesi ise üçüncü bölümünde yapılmıştır.

Arap Yarımadası'nı gösteren bu haritanın en can alıcı özelliklerinden biri deniz içinde bir keçinin, balığın ve adamın resmedilmesidir. *Hz. Yunus* olduğu anlaşılan bu adam resminin benzer tasvirini Deryā-yı Fars haritasında (Resim 6) görmekteyiz. Fars Denizinin girişinde, Hint Okyanusu açıklarında bir keçi mevcuttur. Yanındaki büyük balığın ağzında ise Yunus Peygamber görülmektedir. Haritada Habeş Diyarı'nın güneyindeki topraklarda coğrafi şekillere rastlanmamaktadır. Aksine bu bölgede büyük bir *kabak ağacı* resmedilmiş ve önünde büyük kırmızı kanatları olan bir *melek* *Hz. Yunus*'u karada karşılamaktadır. Ayrıca balığın ağzından çıplak olarak çıkan peygambere sunacağı elbiseleri elinde tutmaktadır.

⁶⁵Bu ifadeye benzer olarak Evliya Çelebi'nin Mısır coğrafyasında Cebelu't-Ṭayr'dan bahsettiğini görmekteyiz. Bu dağlarda korkunç mağaralar vardır. Ve her sene düzenli olarak göç eden kuş cinsleri gözlemlenir. Robert Dankoff, Nuran Tezcan, **Evliya Çelebi'nin Nil Haritası**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 72.

⁶⁶Zakariyyā ibn Muḥammad ibn Maḥmūd al-Qazwīnī, Kitāb 'ağā'ib al-maḥlūqāt wa ġarā'ib al-mawğūdāt, Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Arabe 2178, (Çevrimiçi) <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8406160j/fl.item.r=Arabe%202178.zoom>, 20.05.2019.

Resim 5- El-İştahrî – Arap Yarımadası Haritası - TSMK, Nr. B. 334

Yunus bin Matta; Bünyamin b. Yakub b. İshak b. İbrahim a.s. oğulları soyundan gelmektedir. Künyesini Hz. İsa peygamber gibi annesinden almıştır. Musul'un *Ninevā*⁶⁷ (Ninova) şehrinde yaşamaktaydı. Beraberinde

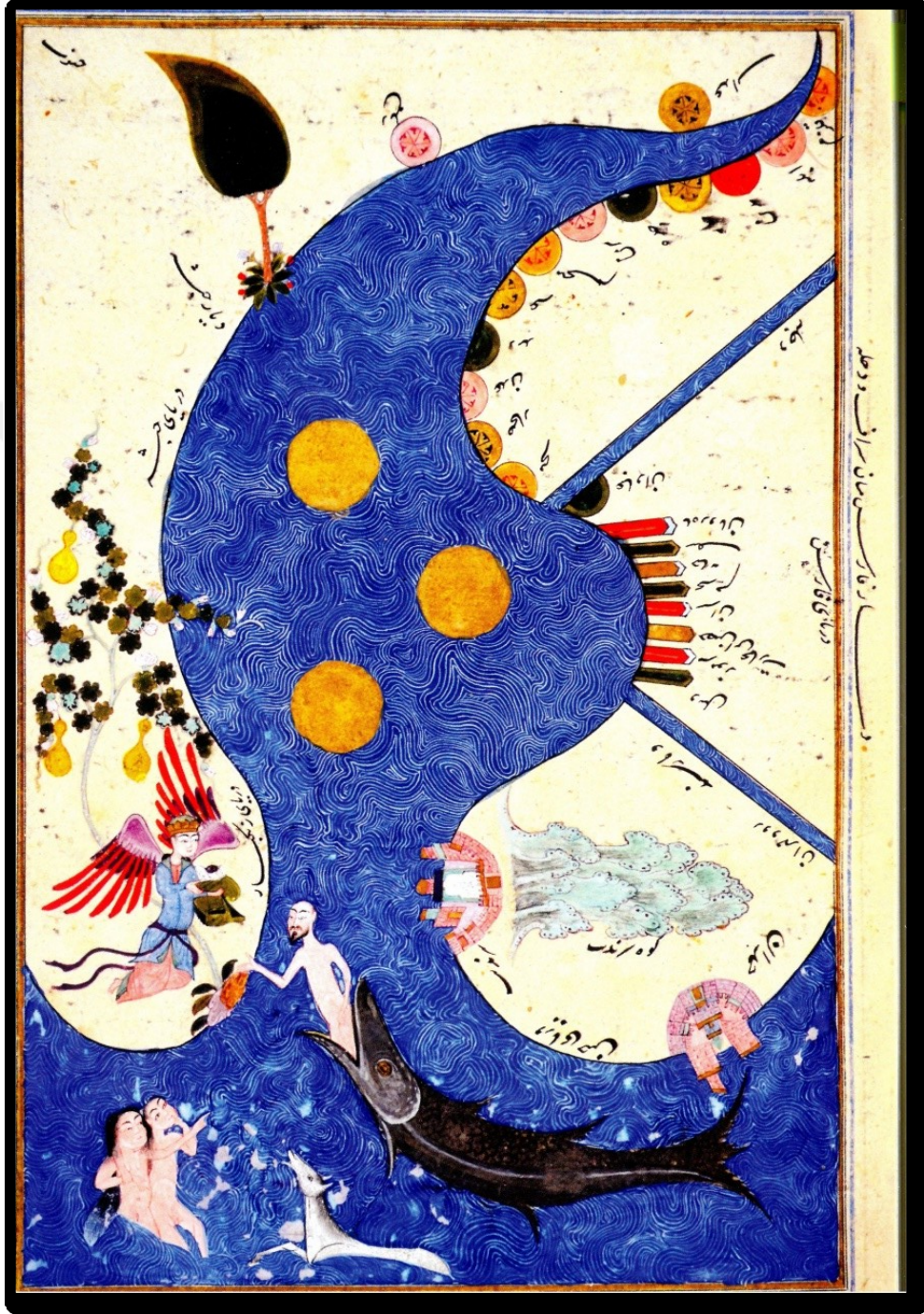
⁶⁷Ninevā şehri, Asur Dönemi başkentlerinden biridir. "Musul'un karşısındadır ve Dicle nehri ikisi arasında kalmaktadır. İçinde bulunduğumuz 332 (943-944) yılında Ninova köyler ve çiftliklerden ibaret bir harabe durumundadır. Allah Ninovalılar'a Matta oğlu Yunus a.s.'ı gönderdi. Şehir surlarının izleri hala görünmektedir. Üzerlerinde yazılar bulunan taş heykeller yerinde durmaktadır. Şehirde üzerine mescit ve **Ayn-ı Yunus** denilen bir kaynağın bulunduğu yüksekçe bir tepe vardır. Münzeviler ve zahitler bu mescide sığınır. Bu şehri ilk kuran ve çevresini surlarla çeviren kişi, diğer ülke ve kralların itaat arz ettiği Ninus b. Balus adlı büyük bir kraldı." Mesudî, **Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s. 111; Ninova şehri, *Büyük*

yaşadığı kavmi putlara tapan bir halk idi. 33 yıl boyunca Yunus peygamber kavmini Allah'a iman etmeleri için davet etmiş olmasına rağmen iki kişiden başka kimse bu süre zarfında iman etmemiştir. Bu duruma kırılan ve üzülen Peygamber, kavminin kâfir davranışlarına dayanamayarak dağa çıkar ve kendisini ibadete verir. Allah Teâlâ O'na; halkının arasına dönmesini ve onları kırk gece kırık gün imana davet etmesini vahyetti. Şayet imana gelmezlerse bu sürenin sonunda üzerlerine azap göndereceğini bildirdi. Ancak kırkıncı gece geldiğinde halk hala iman etmemişti ve benizlerinin rengi değişmişti. Hz. Yunus, onlara azabın gelip çattığına kanaat getirerek içlerinden ayrıldı. Sabah olduğunda halk, başlarının üzerinde simsiyah dumanlar çıkaran azap bulutunun bütün şehri kaplayıp evlerinin üzerlerini kararttığını gördüler. Bunun üzerine Cebrail a.s., Yunus Peygambere vaktin geldiğini kavmine ihtar etmesi için şehre geri dönmesi gerektiğini bildirdi. Bir hayvan bulup gideceğini söyleyince “Senin gitme işin o hayvanı bulma işinden daha aceledir.” cevabını aldı. Ayağına giyecek bir ayakkabı bulmak isteyen peygamber, Cebrail a.s.’dan yine aynı cevabı işitince kızarak başka bir yöne doğru ilerledi. Ninevâ halkı ise yaşlı âlimlerine danıştıktan sonra tevbe etmiş ve Allah'a niyazda bulunmuştu. Bunun üzerine Allah Teâlâ onları affederek üzerlerine çöken azabı kaldırdı. Onların azaptan kurtulduklarına dair haber alan peygamber, halkının yanına yalancı biri olarak geri dönmek için bir gemiye bindi. Ancak sefer halindeki gemi şiddetli bir fırtınaya tutuldu. Gemiciler “Bu sizden birinizin günahı yüzündendir. Herhalde gemide Efendisinden kaçmış bir köle var. Gemide kaçak köle olunca gemi yürümez!” dediler. Yunus peygamber geminin kendisi yüzünden ilerlemediğini anladı ve kendisini denize atmaları gerektiğini söyledi. Ancak onlar Peygamberi denize atmaktan imtina ettiler. Kur'a çekmeleri gerektiğini söyleyen Yunus a.s.'ın ismi üç kere üst üste çıktı. Ama gemiciler onu yine de denize atmadılar. Böylelikle gece olunca Yunus Peygamber denize atladı ve onu bir balık yuttu. Cenab-ı Hakk, balığa onu rızık yapmadığını onu yaralamaması ve kemiklerini kırmamasını ilham etti. Balığın karnında secde

*Ayu'nun yeryüzündeki yansıması olarak inşa edilmişti. Görgün Özcan, **Doğu ve Batı Arasında Şehir**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, Eylül 2018, s. 44.*

ederek Allah'ı tesbih eden Yunus Peygamber'in salih tevbesi kabul olundu. Balık; Yunus a.s.'ı Ubulle'ye, oradan Dicle'ye ve Ninevâ'ya kadar karnında götürüp kendisini hasta bir halde deniz sahiline bıraktı. Peygamberin etleri ve kemikleri gevşemişti, yeni doğmuş bir çocuk gibi hareketsizdi. Yüce Allah; açık bir yerde yatan Peygamberin üzerine kabak bitkisi bitirip onu geniş yaprakları ile gölgeledi. Kendisine güç kuvvet gelinceye kadar da ondan süt damlattı. Allah, O'nun için yabani bir dağ keçisi de hazırlamıştı. Keçi, ot ve yaprak yiyip sabah akşam gelir memesinden süt içirirdi. Yunus Peygamber iyileşinceye kadar hem kabağın hem keçinin sütünden beslendi. Daha sonra Yüce Allah, O'nun kavminin yanına geri dönerek tevbelerin kabul olduğunu haber vermesini emretti. Yol üzerinde bir çobana rastlayan Peygamber, kavminin ahvalini sordu. Çoban, Ninevâ halkının iyi olduğunu ve peygamberlerini beklediklerini söyledi. Bunun üzerine çobanın sürüsünden bir dişi keçi ve çevredeki tüm ağaçları şahit kılarak çobanın şehre gidip peygamberlerinin döndüğünü haber etmesini istedi. Çoban; Ninevâ Kralının yanına vardığında olan biteni anlattı ve kendisini ağaçların ve keçinin yanına götürdü. Keçi ve ağaçlar; çobanın Yunus Peygamber ile görüştüğüne dair şahitliklerini ikrar ettiler. Bu hadisenin ardından kral, çobanı ona daha layık gördüğü makamına oturttu. Yunus Peygamber ile buluşan halk peygamberlerini alıp şehre götürdüler ve ona iman ettiler.⁶⁸

⁶⁸ M. Asım Köksal, **Peygamberler Tarihi**, c. 2, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, s. 147-157, Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, c. 3, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1991, s. 927-936.

Resim 6– El-İştahri – Fars Denizi Haritası - TSMK, Nr. B. 334

Yukarıda kısaca özetlediğimiz Yunus Peygamberin kıssası, Kur'an *ayetleri ve hadisler* ışığında bir araya getirilmiş bir anlatıdır. Ancak Kur'an-ı Kerim'de yer almayan detayların özellikle tarih kitaplarından ve ilgili hadis rivayetlerinden elde

edilen referanslar sonucu yazıya döküldüğü her daim akıllarda tutulmalıdır. Öte yandan Yunus kıssasına Kitab-ı Mukaddes'te de rastlamak mümkündür.⁶⁹ Öyle ki Yunus a.s. ve kıssası hakkında çok uzun bir ayet bütünü karşımıza çıkmamaktadır. Hatta kıssayı anlatan ayetler içerisinde Yunus Peygamberin ismi bir kez geçmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de kendisinden “*Zu'n-Nūn*” yani “Balık Sahibi” olarak bahsedilmektedir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de aktarılan kıssa ve özelliklerinin, yukarıda özetlenen bölüm ile arasındaki farka işaret edebilmek adına ilgili ayetleri aktarmak istiyoruz.

Sāffāt Suresi - 139-148: “Kuşkusuz *Yūnus* da elçilerimizdendi. Vaktiyle o, yüklü bir tekneyle ülkesinden kaçmıştı. Kur'aya girdi ve kaybedenlerden oldu. Kendisini *balık ağzına aldı*. Doğrusu o (bundan önce) kınanacak bir iş yapmıştı. Eğer o, Allah'ın şanını yüceltenlerden olmasaydı kıyamete kadar balığın karnında kalacaktı. Sağlığı bozulmuş olarak onun ıssız bir kıyıya bırakılmasını sağladı; Üstüne (gölge yapması için) *kabak türünden* bir bitki bitirdik. Bir defa daha onu yüz bin ya da daha fazla kişiye elçi olarak gönderdik. Bu defa onlar iman ettiler, biz de kendilerini belirli bir vakte kadar nimetlerimizle yaşattık.”⁷⁰

Enbiyā Suresi - 87-88: “*Zünnūn*'u da (Yūnus) zikret! Hani öfkeli bir halde geçip gitmiş, *bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti*. Sonunda karanlıklar içinde, "Senden başka hiçbir tanrı yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben kötü işler yapmışım!" diyerek yalvardı. Bunun üzerine duasını kabul ettik ve onu sıkıntıdan kurtardık. İşte biz iman etmiş olanları böyle kurtarıyoruz.”

Kalem Suresi - 48-50: “Sen rabbinin hükmüne sabret; *balığın yoldaşı* (Yunus peygamber) gibi olma. Hani o, öfkeli olarak seslenmişti. Rabbinin lütfü imdadına yetişmeseydi o mutlaka kınanmayı hak etmiş olarak ıssız bir sahaya atılacaktı. Fakat rabbi onu seçip sâlihlerden eyledi.”

⁶⁹ Detaylı bilgi için bkz. Charles Elliot, „Jonah“, **The Old and New Testament Student**, The University of Chicago Press, Vol. 10, No. 3, March 1890, s. 134-140; Ömer Faruk Harman, “Yunus”, **DİA**, c. 43, İstanbul, 2013, s. 597-599.

⁷⁰ Ayrıca Kitâb-ı Mukaddes'te Hz. Yūnus hakkında genel hatlarıyla Kur'an'da verilenlerle de uyuşan daha ayrıntılı bilgi bulunmaktadır (Yunus, 1-4. bablar). bkz. **Kur'an Yolu Tefsiri** c. 4, s. 552-554.

Prof. Dr. Metin And'ın **Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası** adlı eserinde çeşitli yazma eserlerden bir araya getirdiği minyatürler kapsamında mitolojik unsurlar çalışılmıştır. Bu kitapta Yaratılış, Türeyiş, Tufan, Peygamberler, Mahşer ve Ahiret, Yaratıklar, Gök Cisimleri, On İki İmam, Ulu Kişiler vb. konu başlıkları ekseninde birçok hikâye ve menkıbenin görsel tasvirini bir arada görme şansına erişmekteyiz. Bu doğrultuda Metin And tarafından Hz. Yunus'un kıssasına dair dört farklı minyatür örneği seçilmiştir. **Zubdetu't-Tevārih**⁷¹ adlı eserde yer alan ilk örnek; Hz. İrmiye, Hz. Uzeyr ve Hz. Yunus'un aynı minyatürdeki tasvirine işaret etmektedir. Hz. Yunus sağ üst köşede yer almaktadır. Deniz kenarındaki kabak ağacının arasında çıplak ve halsiz yatan Yunus Peygamber görülmektedir. Resim 7 **Ravdatu'ş-Şafā** adlı eserin içinde yer alan ve Hz. Yunus kıssasını anlatan bir minyatürdür⁷². Tasvirde Cebrail a.s. Hz. Yunus'u balığın ağzından kurtarmaktadır. Karadaki çeşitli çiçek resimleri ve suda yer alan farklı biçimdeki su yaratıkları dikkat çekmektedir. Bu hayvanlar; *kaplan başlı uzun gri balıklar, kaplumbağa, iri pençeli turuncu bir kurbağa, boynuzlu ve büyük gırtlaklı bir varlık* şeklinde özetlenebilir. Bir diğer minyatür **Fālnāme**'de mevcuttur.⁷³ Bir önceki minyatür ile hemen hemen aynı sahneyi yansıtan bu tasvirin denizinde çıplak bir kadın figürü ve yılan balıkları değişiklik göstermektedir. Ancak önemli bir husus vardır ki o da minyatürün sol orta kısmında bir tepenin arkasında gösterilen ağaç motifidir. Bu iki doğa unsurunu Resim 8'deki Kūh-ı Tayy ve üzerindeki yeşil ağaç benzerliğinde görmüştük. Son resimli örnek (Resim 9) **Ḳıṣāṣu'l-Enbiyā** adlı eserden seçilmiştir.⁷⁴ Tasvirde kabak ağacı, kırmızı ve sarı çiçekler yer almaktadır. Yukarda ise bir ceylanı kovalayan beyaz bir *pars*⁷⁵ gösterilmiştir. Her üç minyatürde de peygamberi karşılayan meleğin kolunda ona takdim etmesi için hazırladığı kıyafet görülmektedir.⁷⁶ Bu örneklerin burada zikredilmesinin sebebi; B 334 kayıtlı yazma eserde karşımıza çıkan minyatür tasvir biçimi ile benzerlik arz etmeleri ve özellikle Fars Denizi ve Yunus Peygamber

⁷¹ Lokman Aşūrī, **Zubdetu't-Tevārih**, Türk ve İslam Eserleri Müzesi 1973.

⁷² Murhand Muhammed Havenşah, **Ravdatu'ş-Şafā**, SK Damat İbrahim Paşa 906.

⁷³ Kalender Paşa, **Fālnāme**, TSM H. 1703.

⁷⁴ İshāk bin İbrāhīm en-Niṣābūrī, **Ḳıṣāṣu'l-Enbiyā**, SK Hamidiye 980.

⁷⁵ Pars veya beyaz renkli leoparlar minyatür sanatının başlıca hayvan figürlerinden biridir. Mısır haritasında görülecektir.

⁷⁶ Metin And, **Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 216-220.

kıssasına dair yapılan görsel anlatımın örtüşmesidir (deniz hayvanları, pars, kabak ağacı, melek vb.).

Eski Dünya, bilhassa *Bereketli Hilal*⁷⁷ olarak adlandırılan coğrafyada birçok coğrafya âlimine göre iklim şartlarının ve kültürel gelişmişliğin gereği sayısız peygamber ve kavimleri yaşamıştır. Hatta tasviri coğrafya kitaplarının birçoğunda şehirler ve kıssalarına dair bilgiler yer verilmektedir. Fakat bunların arasında en çok dikkat çeken peygamber Yunus a.s. olmuştur. Özellikle O'nun kabri için özel bir başlık ayrıldığı ve şehrinin betimlendiği okumalarımız kapsamında görülmüştür. Fakat el-İştahrî, kitabında ne Yunus Peygamber hakkında ne de Ninevâ şehri hakkında bir bilgi aktarmamaktadır.

Öte yandan Yunus Peygamberin kıssası hakkındaki gerçeklik tartışmaları kapsamında peygamberin gerçekten bir balık tarafından yutulup yutulmadığı, şayet balığın karnında kaldıysa bu balığın hangi türden olduğu hususları vardır. Nitekim bilindiği üzere gerek Kitab-ı Mukaddes'te gerekse Kur'an-ı Kerim'de yer alan hikâyelerin sembolik veya mecazi olduğunu savunan ve temellendiren görüşler mevcuttur. Bu bağlamda Paul Haupt, 1907 yılında "**Yunus'un Balinası**" isimli bir makale yayınlamıştır. Haupt'a göre Yunus Peygamberi yutan balığın cinsi ilk başlarda belirtilmemiş aksine "*Büyük bir balık*" olarak nitelendirilmiştir. Bunun benzeri örneği Hz. Âdem'in kıssasında geçen *yasak ağacın meyvesinin* zamanla "elma" olarak tanınırlık kazanmış olmasıdır.⁷⁸ Bazı araştırmacılar için Yunus Peygamber balık karnında olduğunu rüyasında görmüştür. Bazıları ise balık tarafından yutulmadığını ancak balığın karnına yapıştığını düşünürler. Bir grup yorumcu, "Balina" tabirinin bir gemi veya sahil kenarında bir limanın ismi olabileceğini öne sürmüşlerdir. Yunus Kitabının tarihi karakterini savunan Ortodoks teologlar, Yunus Peygamberin bir köpekbalığı tarafından yutulduğunu varsaymaktadırlar. Nitekim Beyrut'ta 20 fit⁷⁹ uzunluğunda köpekbalığı görülmüştür. Bazen bu balıkların uzunlukları 30 fite ulaşmaktadır.⁸⁰ Diğer bir görüş, bahsi geçen

⁷⁷ Munbî Hilal, Fertile Crescent.

⁷⁸ Paul Haupt, "Jonah's Whale", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 46, No. 185, 1907, s. 153.

⁷⁹ 1 fit = 30.48 cm, 609,6 cm.

⁸⁰ Haupt, *a.g.m.*, s. 154.

hayvanın büyük bir balina cinsi olduğuna dairdir. Ancak tarihte Akdeniz sularında o denli büyük bir balinanın görülmüş olması başka bir tartışmaya yol açmıştır. Kaşalot cinsi bir insanı yutabilecek kadar yeterli büyüklükte bir gırtlığa sahiptir. Ancak bu balıklar Akdeniz’de sıklıkla görülmemektedir. Benzer tartışmalar içerisinde leviathan olarak belirtilen timsah ve behemoth tabirli su aygırı hayvanları da yer almıştır.⁸¹ Hakkında bilgisi bulunan diğer büyük deniz hayvanları, bir insanı yutacak büyüklükte olsalar da Akdeniz kıyılarında görülmemiştir. Etiyopik İncil’de “Anbar” tabiri Yunus Peygamberi yutan büyük bir balık için kullanılmıştır. Ancak her ne kadar balığın cinsi tespit edilse de Yunus Peygamberin bir balığın karnında en az üç gün kalıp canlı bir biçimde tekrar karaya çıkması biyolojik açıdan imkânsız görülmektedir. Mezkûr deniz yaratığı, 1001 Gece Masallarının harika yaratıklarına tekabül etmektedir.⁸² İlerleyen satırlarda yazar, makale içerisinde değinilen hayvanların Yafa şehrinden İskenderun şehrine ne kadar zamanda yüzebileceğini hesap etmektedir. Netice itibari ile değinmek gerekir ki bu makalenin bakış açısı Hıristiyan teolojisi açısından inşa edilmiştir. Bu kıssa, İslam inancına göre bir peygambere verilmiş mucize olarak görülmektedir.

Yine Fars Denizi Haritasının sol alt köşesinde iki adet çıplak insan figürü dikkat çekmektedir. Bu figürlerin çizimleri itibari ile bir kadın ve bir erkek oldukları anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bu kişilerden kadın olanı Serendib Dağı’na⁸³ veya Arap Yarımadası’na işaret etmektedir.⁸⁴ Rivayetlere göre Hz. Âdem ve Hz. Havva; cennet bahçesindeki yasak ağacın meyvesinden yedikten sonra Yüce Allah’ın emri ile Cuma günü cennetten çıkarılarak yeryüzüne indirildiler. Bir rivayete göre Âdem a.s. Hindistan’da “Nevz veya Bevz Dağı” olarak bilinen bir yere, Hz. Havva da

⁸¹ Haupt, **a.g.m.**, s. 155.

⁸² Haupt, **a.g.m.**, s. 159-160.

⁸³ Sri Lanka.

⁸⁴ Tevrat’ın Tekvîn 2 bölümünde şöyle anlatılmaktadır: “Rabb Tanrı göğü ve yeri yarattıktan sonra, doğuda, Aden’de bir bahçe dikti. Yarattığı Âdem’i oraya koydu. Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı. Aden’den bir ırmak doğuyor, bahçeyi sulayıp orada dört kola ayrılıyordu. İlk ırmağın adı Pişon’dur. Altın kaynakları olan Havila sınırları boyunca akar. Orada iyi altın, reçine ve oniks bulunur. İkinci ırmağın adı Gihon’dur, Kûş sınırları boyunca akar. Üçüncü ırmağın adı Dicle’dir, Asur’un doğusundan akar. Dördüncü ırmak ise Fırat’tır.” Detaylı bilgi için bkz. Tekvîn 2: 5-23 ve Muazzez İlmiye Çığ, **Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sumer’deki Kökeni**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ağustos 2012, s. 46-49.

Tevrat’ta yer alan bu anlatım kapsamında haritadaki insanların Aden’i işaret etme ihtimalleri de söz konusu olarak görülebilir. Ancak bu durum, dinler ve ilgili rivayetler arası süregelen tartışmayı yineleyecektir.

Cidde'ye indirilmiştir. Bir başka rivayette ise Hz. Âdem'in indirildiği dağın, Serendib Adası'nda bulunan Bevz(Nevz) Dağı olduğu söylenir.⁸⁵ Taberî Tarihi'nde bu konu hakkında özel bir bölüm yer almaktadır. Kendisine ulaşan birçok rivayeti bir araya getiren tarihçi, İbn Sinan'dan duyduğu rivayeti şöyle nakletmektedir: 'Alî b. Ebî Tâlib Hint şöyle demiştir: "Yeryüzünde en ziyade hoş kokan yer Hint toprağıdır, çünkü Âdem oraya indiği için onun cennetten getirdiği hoş koku Hint'in ağaçlarına yapışmıştır."⁸⁶ Âdem'in ayak izi ve Serendib Dağı'na dair paralel bilgiler ilerleyen harita örneklerinde yeniden karşımıza çıkacaktır.

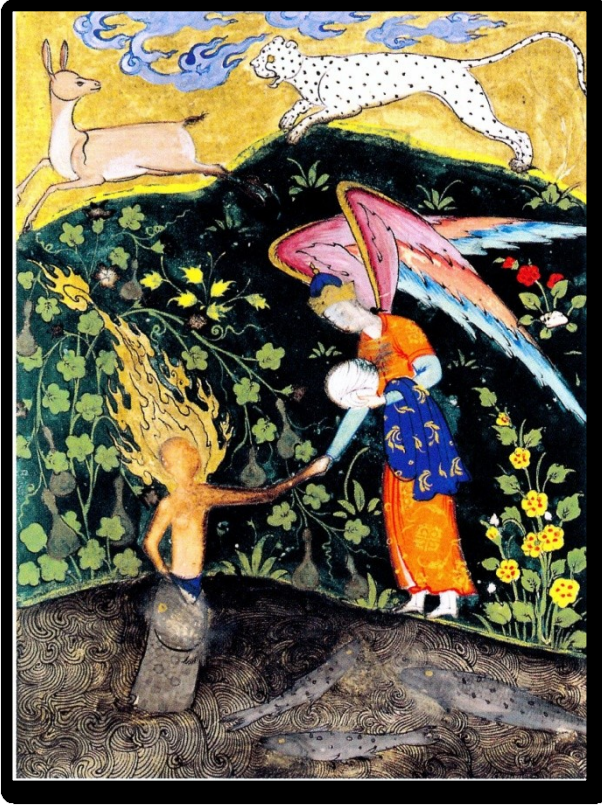
Resim 7 – Hz. Yunus - Ravdatu'sh-Shafa, SK Damat İbrahim Paşa 906

⁸⁵ Köksal, a.g.e., c. 1, s. 37.

⁸⁶ Taberî, a.g.e., c. 1, s. 154, Aydemir, a.g.e., s. 263.

Resim 8 – Hz. Yunus - Fālnāme, TSM H. 1703

Resim 9 – Hz. Yunus - Kışaşu'l-Enbiyā, SK Hamidiye 980

2.2.2.3. Mısır Haritası

10 numaralı resimde, Mısır bölgesi tasvir edilmiştir. Kızıldeniz, Kūh-ı Muqattam, Nil Nehri, Kūhhā-yı Vāhāt birbirine paralel bir biçimde belirgin görülmektedir. Nil Nehri yarım daire şeklindeki deltada Akdeniz'e kavuşmaktadır. Nil ile Vāhāt Dağları arasında iki adet kahverengi üçgen yapıli semboller yer almaktadır. Bu semboller çizim teknikleri sebebiyle ilk bakışta iki dağın yan yana gösterildiği kanaatine yol açabilir. Ancak kitaptaki bilgiler göz önüne alındığında bunların *iki büyük piramidi* tasvir ettikleri anlaşılmaktadır.

Fustat bölgesinde güneye doğru ilerlediğinizde büyük yapılar bulunmaktadır. Bu yapıların daha fazlası Yukarı Mısır'da yer almaktadır. Fustat'ın karşısında 2 fersah uzaklıkta bu büyük yapılardan bazıları vardır. En büyükleri iki piramitlerdir. Tepesinde ancak bir devenin dizlerinin üstüne çökebileceği kadar bir genişlik vardır. Bu yapı yerden zirveye doğru gittikçe daralır. İçinde zirveye kadar çıkaran geçitler vardır. Bu iki piramit içinde yer altına götüren bir yol da mevcuttur. El-İştahri, muhtemelen her iki piramidin de bu ülkenin eski krallarına ait mezarlar olduğunu duymuştur.⁸⁷

Bu haritadaki ağaç, kuş ve çiçek motifleri bir önceki örneklerimizle benzeşmektedir. Haritada dikkatimizi çeken bir diğer husus, Akdeniz ve Kızıldeniz'de resmedilmiş iki büyük balıktır. Kızıldeniz'de görünen balık uzun bir kuyruk ve geniş bir surata sahiptir. Söz konusu tasvir bize İbn Hurdāzbih'in Fars Denizi konusunda yer alan *inek yaratılışlı balıklarını* hatırlattı.⁸⁸ Yine Akdeniz'de yüzen büyük dişli balıkta, denizlere dair duyulan veya görülen devasa canlıların etkisi görülmektedir.

Muqattam Dağının Akdeniz tarafındaki ucunda *Kūh-ı Tūr ve Hz. Musa* yer almaktadır. Seccade üzerinde diz çökerek oturan peygamber tasviri Beni İsrail ve Musa a.s. kıssasına işaret etmektedir. Bilindiği üzere Hz. Musa kıssası Mısır ve

⁸⁷ el-Isztachri, a.g.e., s. 31.

⁸⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, Kitabevi, 2008, s. 59.

Medyen⁸⁹ coğrafyaları arasında geçmektedir. Bu bağlamda bahsi geçen haritada yer alması ve özellikle Tūr Dağı'nın resmedilmesi önemlidir. Musa a.s. Medyen'den ayrıldıktan sonra Tūr Dağı'nda peygamberlikle müjdelenmiştir.

Musa a.s.'ın üzerinde yünden cübbe, yünden kilim, yünden don ve yünden gömlek bulunuyordu. Pabucu da tabaklanmış merkep derisindendi. Hz. Musa yerle gök arasında yükselen güneş şuâi gibi göz kamaştırıcı Nur direğiyle karşılaşınca onu önce ateş yalını sanmıştı. Ancak o ateş değil, Yüce Allah'ın nurundandı. Musa a.s. gördüğü Nur'a doğru ilerleyip de onun Ullayktan (Böğürtlen, Musa Ağacından) veya Avsece ağacından yalınlandığını, ta semadan oradaki büyük bir Avsec ağacına kadar uzandığını, dumansız büyük bir ateş olduğunu ve ağacın yeşilliğini artırmaktan başka bir şey yapmadığını görünce şaşırıldı.⁹⁰

Hz. Musa kıssasına göre Mısır'dan ayrılan İsrailoğulları'nı Firavun ve ordusu takip etmiştir. Sonunda deniz kenarına gelince Hz. Musa asasını yere vurmuştur ve deniz ikiye ayrılmıştır. Bir rivayete göre on iki kabile için on iki yol açılmıştır. Yüce Allah bir de rüzgâr gönderip yaş yolu kuruttu ki yürümeye elverişli hale geldi.⁹¹ Yaygın görüşe göre Musa a.s. ve İsrailoğullarının selametle içinden geçip karaya çıktıkları, Firavun ve ordusunun içinde boğulduğu deniz; Kulzum Denizidir. Deniz sahilindeki Kulzum şehri ile Mısır'ın arası üç günlük bir mesafedir. Kulzum, Mısır ile Mekke arasında, Tur Dağına yakın, eski ve harap bir beldedir.⁹²

İsrailoğulları Firavun'un zulmünden kurtulduktan sonra Hz. Musa Tur Dağı'na çıkmış ve rivayetlere göre orada kırk gün kalmıştır.⁹³

⁸⁹ El-İştahri, Medyen'e gittiğinde Hz. Musa'nın Hz. Şuayb'ın sürüsüne su içirdiği kuyuyu görmüştür. Daha sonra bu kuyunun üstü kapatılmış ve üzerine bir ev inşa edilmiştir. bkz. el-İshtachri, **a.g.e.**, s. 10.

⁹⁰ Köksal, **a.g.e.**, c. 2, s. 25.

⁹¹ Köksal, **a.g.e.**, c.2, s. 61.

⁹² Köksal, **a.g.e.**, c. 2, s. 65.

⁹³ Araf Suresi 142. Ayet: Mûsâ ile otuz gece (için) sözleştik ve buna on gece daha ekledik; böylece rabbinin tayin ettiği vakit kırk geceyi buldu. Mûsâ kardeşi Hârûn'a dedi ki: "Kavmimin içinde benim yerime geç, onları ıslah et, bozguncuların yolunu izleme.", Bu süre zarfında Yahudilere göre Tanrı tarafından on emir vahyedilmiştir. Diyalogun nakil bir metni orijinalinden İngilizceye tercüme edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Isaac H. Hall, "The Qolloquy of Moses on Mount Sinai", **Hebraica**, Vol. 7, No. 3, April 1891, s. 161-177.

Öte yandan Muqattam Dağı üzerinde elinde bir taş bulunan maymun dikkatimizi çekmektedir. Bu tasvir, Muqattam Dağlarında görülen bir maymun türüne işaret edebileceği gibi Kur'an-ı Kerim'de yer alan bir kıssaya da işaret edebilir. Bakara Suresi 65-66. ayetlerde şöyle buyrulmuştur: *"İçinizden cumartesi günü hakkındaki hükmü çiğneyenleri elbette bilirsiniz. Bu yüzden onlara, "Aşağılık maymunlar olun!" demiştik. Biz bunu, hem çağdaşlarına hem de sonradan gelenlere ibret veren bir ceza, muttakiler için de bir öğüt kıldık."* Yahudi inancına göre Tanrı yaratılışı altı günde tamamlamış, yedinci gün olan cumartesi günü istirahata çekilmiştir. O günün dinlenme ve bayram günü olarak belirlenmesi bizzat Tanrı'nın Hz. Musa'ya Tūr Dağında verdiği emirler arasında yer almaktadır. Cumartesi günü yapmaları yasaklanan işler: Yemek pişirmek, besin toplamak, ekip biçmek, ateş yakmak, odun toplamak ve yük taşımaktır. İşte bu hükümleri çiğneyen halka Allah Teâlâ, *"Aşağılık maymunlar olun!"* demiştir. Kur'an-ı Kerim'de bu son ifadenin fiziksel bir dönüşmeye mi, yoksa ahlâkî ve manevi bir değişim ve bozulmaya mı işaret ettiği hususunda bir açıklama yoktur.⁹⁴ El-İştahri ise kitabında şu bilgilere yer vermiştir: Eyle, palmiye ağaçları ve ekin tarlaları olan küçük ve meskûn bir şehirdir. Burası Allah'ın Yahudilere *Şabbat gününde balık avını yasakladığı ve onları maymun ve domuza çevirdiği şehirdir.*⁹⁵

Mes'ûdî kitabında maymunlar hakkında müstakil bir başlık açmıştır. Fiziki yaratılışları ve zekâları üzerinde duran âlim, çeşitli rivayetler ışığında türlerinden ve buldukları coğrafyaya göre hangi amaçlarla insanlara hizmet ettiklerinden bahseder. Nitekim maymunlar; son derece anlayışlı ve dirayetlidirler ama dilleri yoktur ve dertlerini konuşarak anlatamazlar. Fakat işaret yoluyla söylenen her şeyi anlarlar. Ancak zeki oldukları kadar pistirler. Maymunların pis oluşlarının sebebi sıcak iklimde yaşıyor olmalarıdır. İlerleyen satırlarda bu hususa dair bir örnek olarak Habeş topraklarında yaşayan maymun türü gösterilmektedir. Bu maymuna "nübüyye" denmektedir. Ufak tefektir ve küçük yüzlüdür. Bir Nübeli gibi açık siyah renklidir. Maymuncularla beraber dolaşır, mızrağın tepesine tırmanır, en uç kısmına varır.

⁹⁴ **Kur'an Yolu Tefsiri**, c. 1, s. 139.

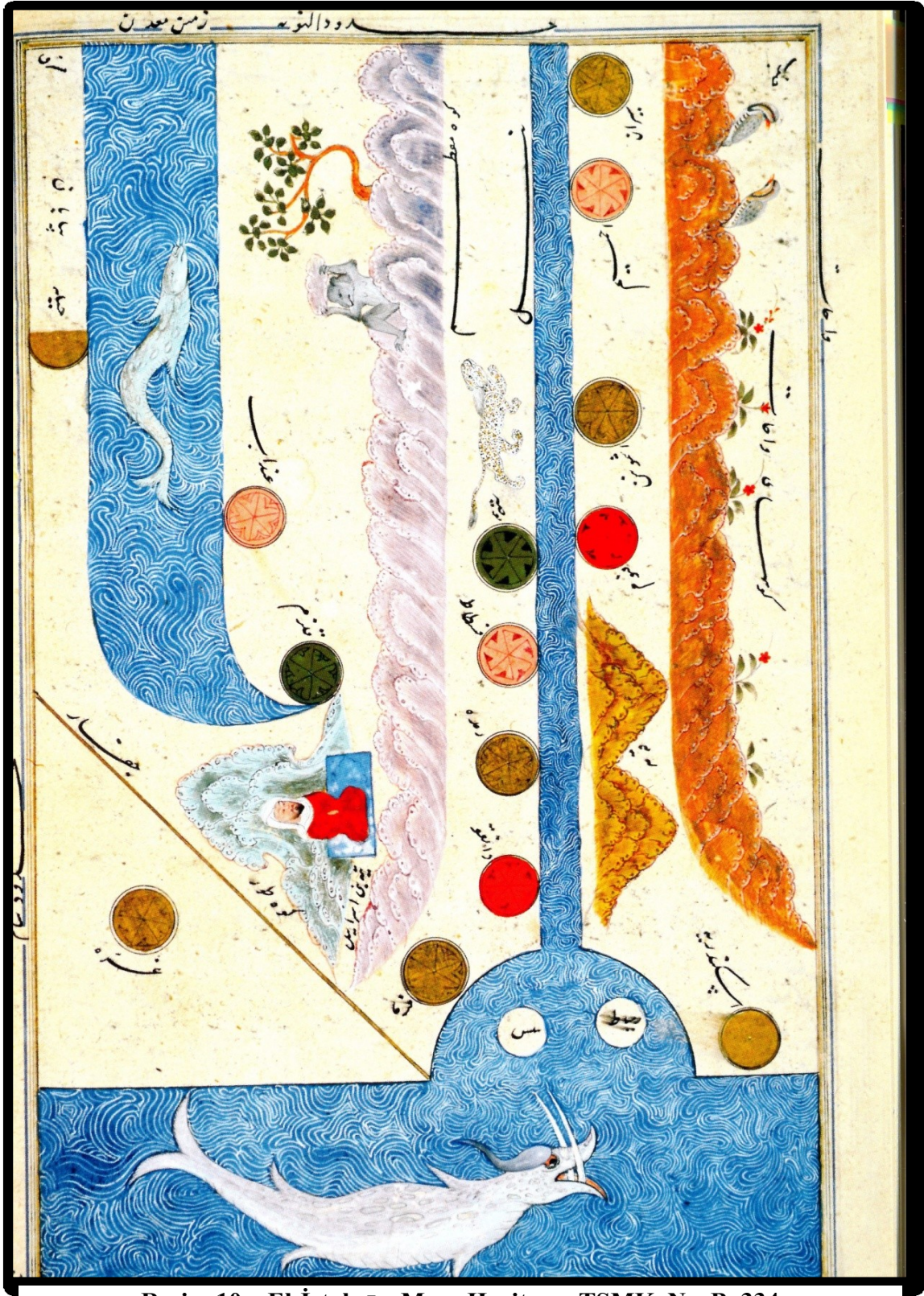
Ayrıca bu konudaki rivayetler ve tefsir görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Nur Ahmet Kurban, "İslam Kaynaklarına Göre Sebt Yahudileri'nin Maymuna Dönüştürülmesi Meselesi", **Marife**, Bahar 2013, s. 9-27.

⁹⁵ el-İshtachri, **a.g.e.**, s. 19.

Halife Muktedir Billah'a bu maymunlardan bir miktarı kafesler içinde getirilmişti. İçlerinde sakallı, uzun tüylü olanları vardı. Kimisi yaşlı, kimisi gençti. Bu maymunların özellikleri ve suyun ortasında timsahları avlamak için nasıl kullanıldıkları Sıraf ve Ummanlı denizciler tarafından iyi bilinir.⁹⁶

⁹⁶ Mesudi, **a.g.e.**, s. 89-90.

Resim 10 – El-İştahrî – Mısır Haritası - TSMK, Nr. B. 334

2.2.2.4. Cezire Haritası

El-İştahri'nin Cezire Haritası 11 numaralı resimde karşımıza çıkmaktadır. Bu bölge haritasında nehirler, akarsu kolları ve şehirler geniş yer kaplamaktadır. Coğrafyanın önde gelen şehirleri farklı renklerde bezenmiş dairevi şekillerle belirtilmektedir. Harita üzerinde önceki tasvirlerden aşına olduğumuz çeşitli çiçekler vardır. Diyar-ı Şam yönünde, haritanın alt kısmında Fırat Nehri ile birleşen sarı renginde bir halka göze çarpmaktadır. "Cisr-i Menbic" olarak adlandırılan bu tasvir, kaynaklara göre Menbic ile Samsat arasındaki bölgeye işaret etmektedir. El-İştahri, Menbic için düz bir coğrafyada bulunan yağmur suları ile sulanan verimli arazilere sahip bir şehir olarak bahsetmektedir. Yakınlarında Sayha isimli küçük bir şehir ve bu şehirde taştan yapılmış bir köprü bulunmaktadır. Âlime göre bu eser İslam memleketlerindeki en ilginç köprüdür. Samsat şehri de Fırat üzerindedir. Cisr-i Menbic gibi Samsat da Fırat'ın sularıyla beslenen verimli topraklara sahip küçük şehirlerdir.⁹⁷

Harita üzerinde Cūdī Dağı ile Nusaybin arasında gösterilen bir başka dağın üzerinde kunduza benzer bir hayvan resmedilmiştir. El-İştahri'nin eserinde bu bölgede yaşayan hayvanlara dair çok detaylı bilgiler karşımıza çıkmamaktadır. Ancak çalışmamız kapsamında yaptığımız okumalarda iki nokta dikkatimizi çekmiştir. Birincisi Mes'ūdī'den Yılanlar ve Kunduzlar hakkında yaptığı açıklamalar doğrultusunda Sicistanlıların kunduzlardan faydalandıklarını öğreniyoruz. Eskiden Sicistan'da kunduzları öldürmezlerdi. Çünkü Sicistan İskender Zü'l-Karneyn'in oval şekilli bir arazi üzerine kurduğu kumlu bir şehirdir ve çevresi kum tepeleri, ağaç ve kamışlarla çevrilidir. Burada çok engerek yılanı ve diğer yılan türleri vardı. Şayet kunduzlar olmasa şehir halkı telef olur giderdi. Yemāme halkı da kunduz yerine maymunların yaşamına önem vererek bölgelerindeki yılan, akrep ve zehirli haşerattan korunurlardı.⁹⁸ Bu bağlamda el-İştahri'nin kitabını yeniden incelediğimizde iki yerde Nusaybin bölgesinde ölümcül akreplerin bulunduğunu söylemektedir.⁹⁹ Her ne kadar haritada yer alan hayvan figürünün doğrudan bir

⁹⁷ el-İshtachri, a.g.e., s. 38, *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, çev. Sir William Ouseley, London, Oriental Press, 1800, s. 44.

⁹⁸ Mesudi, a.g.e., s. 92.

⁹⁹ el-İshtachri, a.g.e., s. 45, 47.

kunduz olup olmadığı tespit edilemese dahi ulaşılan sonuç kapsamında bölgede akreplerden kurtulmak için kunduzlara daha fazla ehemmiyet gösterildiği ve bu sebeple haritada tasvir edilmiş olabileceği söylenebilir.

Cezire Haritasında son olarak Hadise şehrine doğru Dicle boyunca uçan beyaz bir kuş görülmektedir. Bu kuş *kaz* türüne benzediği gibi kuyruğu uzun ve altın renginde olup alev almıştır. Ağzında ise bir çeşit yaprak veya çiçek taşımaktadır. Fakat sahip olduğu kuyruk tasviri sebebiyle bu kuş, *Zümrüd-ü Anka* Kuşudur. İlerleyen bölümlerde ve değerlendirme kısmında bu hususa daha detaylı değinilecektir.

2.2.2.5. Irak Haritası

Irak Haritası (Resim 12) üzerinde hurma ağacı, kabak yaprakları ve kırmızı çiçeklerin bir arada gösterildiği görülmektedir. Haritanın altında geniş yer kaplayan Fars Denizi Mısır haritasında yer alan Kızıldeniz içindeki balığı andırmaktadır. Batı yönünde kırmızı çiçeği koklayan zarifçe çizilmiş bir ceylan¹⁰⁰ vardır. Ancak haritanın en ilgi çekici kısmı; denizde bulunan *erkek ve elini uzattığı iki çıplak kadın figürüdür*. Denizdeki bu adam, Fars Denizi genelinde yaygın olan inci avcılığına işaret etmektedir.

El-İştahri'ye göre; Fars Denizi liman şehirlerinden olan Aden, Umman, Serendib ve özellikle Hârek Adası'ndan çok değerli inciler çıkarılmaktadır.¹⁰¹ Selefî İbn Hürdâzbih, Kîş Adası'nın incilerini de methetmektedir. Farklı yüzyıllarda yaşamış olan el-Mağdisî ve Hâce Hatîb; Cezîre-i Hârek'ten çıkan inciye *Durretu'l-Yemîn* olarak adlandırmaktadırlar. El-Mağdisî'ye göre bu inci, bölgenin değerli bir madenidir. Hâce Hatîb de denizin bu özelliğini vurgulamaktadır.

Fars Denizi, coğrafi değerinin yanı sıra buradaki çeşitli kültürlerin mevcudiyeti ile medeniyet tarihinde önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Körfezdeki en eski ticaret izleri M.Ö. 6000/5000¹⁰² yıllarına kadar geri gitmektedir. Ancak M.Ö. 3000 yılları itibari ile gemi ticareti yolları körfez dışına çıkabilmiştir. Edindikleri denizcilik bilgilerine bağlı olarak daha sonra sürekli gelişim göstermiş ve Hint-Mezopotamya arasında bir köprü oluşturmuştur.¹⁰³ Ülkeler arası yapılan ticaretlerdeki en önemli maddelerden birisi incidir. Japonya'nın inci sektöründe yaptığı yatırımlar ve bölgede petrolün¹⁰⁴ öne çıkması neticesinde yirminci

¹⁰⁰ Geyik; buğu, maral, guva maral, ceylan adlarını taşır. Güzelliği, inceliği, fedakârlığı, merhameti ile sevimli görünür. Yol gösterici ve koruyucudur.

¹⁰¹ el-İshtachri, **a.g.e.**, s. 17-18.

¹⁰² Hatice Uyanık'ın naklettiğine göre; bazı araştırmacılar inci ticaretinin M.Ö. 6000/5000li yıllarda geliştiğini, Ubeyd çanak çömleğinin inci ile değiştirildiğini ileri sürmüşlerdir. (Reeler ve Al Shaikh, "Human Use of Coastal and Marine Resources" 2011:49).

¹⁰³ Hatice Uyanık, "Eskiçağ'da Basra Körfezi'nin Ticari Potansiyeli Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarih Okulu Dergisi**, Şubat 2019, Sayı. 38, s. 411.

¹⁰⁴ H.M. al-Naboodah, "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 22, Proceedings of the Twenty Fifth Seminar for the Arabian Studies held at Cambridge on 23-25th July 1991, s. 87.

yüzyıla doğru bu özelliğini kaybetmemiştir. İnci yatakları farklı sezonlarda avcılığa elverişli olup sığ sularda¹⁰⁵, genelde de Fars Denzinin Arap kıyısında yaygınlık göstermiştir. Özellikle üç tür inci bu bölgeden toplanmaktadır: pinctada radiata, pinctada margaritifera, pteria macroptera. Bunlardan sonuncusu daha çok sedef süslemeler için toplanır.¹⁰⁶

Carter'ın edindiği bilgilere göre ulaşılabilen en erken tarihi kayıtlar, M.Ö. ikinci milenyuma aittir. Bu kaynaklarda inciler için “*balık-gözü*” tabiri kullanılmaktadır. Hindistan ve Japonya'da da bu ifade tercih edilmiştir. Bir başka konu benzerliği meşhur Gılgamış Destanında karşımıza çıkmaktadır. Gılgamış, suyun dibine dalabilmek için ayaklarına ağırlıklar bağlayarak batmaya çalışmıştır. Bu teknik, inci avcılarının kullandığı tekniklerle benzeşmektedir.¹⁰⁷

İnci avcılığı bölgenin hâkimiyeti altında bulunduğu devletin ticaret politikalarına tabi idi.¹⁰⁸ Yapılan dalışlar ve dalgıçlar görevlendirilen memurlar tarafından kontrol edilir, çıkarılan incinin miktarı ve kalitesi kayıt altına alınır.

¹⁰⁵ J.C. Wilkinson, “A Sketch of the Historical Geography of the Trucial Oman down to the Beginning of the Sixteenth Century”, **The Geographical Journal**, Vol. 130, No. 3, September 1964, s. 337.

¹⁰⁶ Robert Carter, “The History and Prehistory of Pearlning in the Persian Gulf”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. 48, No.2, 2005, s. 140.

¹⁰⁷ Carter, **a.g.m.**, s. 143.

¹⁰⁸ 8. yüzyılda yaşamış olan Cähız, erken dönem olarak kabul edebileceğimiz bir zamanda “**et-Tebessur bi't-Ticare**” isimli bir risale kaleme almıştır. Bu kaynak içerisinde inciye değerli bir cevher olarak tanıtan âlim, tanınması ve kalitesinin ölçülebilmesi açısından önemli bilgileri bir araya getirmiştir. Biz de çalışmamız kapsamında kısaca özetlemek istiyoruz: İşlenmemiş ham inci iki şekilde tanınır: Tatlı olan Umman, tuzlu olan ise Kızıl Deniz incisidir. İçinde kurtçuk bulunan inciye dokunduğunda veya ağzına aldığıda sıcak olduğunu anlarsın ki bu kendi içindeki illetten dolayıdır. Serinlik veren incinin içinde kurtçuk yoktur. Denizciler; saf beyazlıkta olmayan büyük bir inciye ince bir tabaka kuyruk yağına sardıktan sonra hamurun içine koyup çok yüksek ısıda fırına vererek iyice bekleddikten sonra incinin berraklaşp güzelleştiğini, kâfur ile temizlendiğinde de aynı sonucu verdiğini, kemik iliği ve kavun suyu ile de berraklaştığını söylemektedirler. İncinin en değerlisi saf, yapısı pürüzsüz, yuvarlak Umman incisidir. Şayet şekil, görünüş, renk ve ağırlıkları aynı olan iki inci bulunursa, değerleri son derece yüksek olur. Umman incisi, Kızıl Deniz incisinden daha güzel ve daha değerlidir. Çünkü Umman incisi tatlı, saf ve temiz iken; Kızıl Deniz incisi aksine birçok kusurunun yanı sıra tuzludur. İncinin bir tanesi yarım miskal ağırlığında olursa “dürre” adını alır. Yuvarlak dürenin ağırlığı yarım miskale ulaştığında fiyatı bazen bin miskal altını bulur. Yumurta biçiminde olanın değeri ise bu rakamın altındadır. İncinin fiyatı ağırlığının artması ve yuvarlaklığı ile artar. Ağırlığı iki miskale ulaştığında fiyatı on bin ile yüz bin dinar arasında değişir. Bu ağırlıkta olan yuvarlak inciye paha biçilemez, zira eşi benzeri yoktur. İnci ne kadar saf ve parlak olursa o kadar güzel ve değerli olur. Ed-Durratu'l-Yetime, Kızıl Deniz'de bulunmuş olup ağırlığının iç miskal olduğu rivayet edilir. İncinin küçük olanına ise mercan denilmektedir. Mahfuz Söylemez, “Cähız'ın et-Tebessur bi't-Ticâre adlı Risalesi”, **AÜİFD**, c. 42, Sayı 1, 2001, s. 309-310.

Genellikle incilerin beşte biri vergi olarak devlete teslim edilirdi. Daha sonra Çin ve Hindistan¹⁰⁹ başta olmak üzere diğer coğrafyalara ihraç edilirdi.¹¹⁰

İbn Baṭṭūṭa'nın aktardığı bilgilere göre; inci avlanma noktaları Siraf ile Bahreyn arasında geniş bir nehre benzeyen körfezdedir. Buranın suyu gayet durgundur. Nisan ve Mayıs ayında Fâris, Bahreyn ve Katif (Kutayf) yörelerinin tüccarı, inci dalgıçlarıyla beraber, kayıklar üzerinde buraya gelirler. İnci avcısı olan dalgıçlar yüzlerine kaplumbağa kabuğundan yapılmış bir maske¹¹¹ geçirirler, yine aynı kabuktan yaptıkları makasa benzer bir aletle burunlarını bağlarlar. Sonra ellerine bir ip bağlayıp suya dalarlar. Aralarında bir-iki saat suda kalan vardır. Suyun altında küçük taşlar arasında, kuma yapışık sedefleri (istiridye) elleriyle veya keskin demirlerle kopardıktan sonra boyunlarına asılı deri torbalara doldururlar. Nefesleri daralınca ipi çekiştirirler ki yukarıda ipi tutanlar titreşimi hissedip dalgıcı kayığa çeksinler. Sedef açılır, kenarındaki etler bir demirle parçalanır. Havayla temas eder etmez bu sedef katılaştır ve inciye dönüşür. Küçük büyük hepsi toplanır.¹¹²

Coğrafya kitaplarından öğrendiğimiz kadarıyla Fars Denizi, içinde barındırdığı büyük *balıklar, girdaplar ve kayalık suları* sebebiyle oldukça tehlikeli bir körfezdur. Örneğin İbn Hürdāzbih'in anlatımına göre; uzunluğu 100'e 200 bâ' olan balıklar vardır. Bazı balıkların yüzleri baykuş suratına benzer ki boyutları 1 zirâyı aşmaktadır. Bu denli büyük balıkların varlığı denizciler için tehdit oluşturmaktadır. Ayrıca denizde 20 zirâ çapında kabuğu olan kaplumbağalar, inek yaratılışlı balıklar ve suyun üstünde dolaşan kuşlar mevcuttur.¹¹³ El-İştāhri, Eyle kıyılarında farklı renklerde büyük balıkların olduğunu söyler.¹¹⁴ Hâce Hatîb Maḥmud er-Rūmî, 1563 yılında kendisinden bir asır önce yaşamış olan İbnu'l-Verdî'nin

¹⁰⁹ Hindistandan gelen tüccar; inci, deri ve erzak almak için yanlarında baharat ve kumaş getirirlerdi. Detaylı bilgi için bkz. Thomas M. Ricks, "Persian Gulf Seafaring and East Africa: Ninth-Twelfth Centuries", *African Historical Studies*, Vol. 3, No.2, 1970, s. 342.

¹¹⁰ Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ İslam Coğrafyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 1, Sayı 1, Bahar 2014, s. 78.

¹¹¹ fiṭām.

¹¹² İbn Battuta, *Seyahatname I*, çev. A.Sait Aykut, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 393-394.

¹¹³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, Kitabevi, 2008, s. 59.

¹¹⁴ el-İshtāhri, *a.g.e.*, s. 17.

Harîdetü'l-'Acâ'ib ve Ferîdetü'l-'Ġarâ'ib adlı eserini tercüme etmiş ve eklemeler yapmıştır. Hâce Hatîb'e göre Fars Denizinde bir balık vardır ki *başı dört köşelidir*. Onun etinden cüzamlı biri yese bu zahmetten kurtulur. Bir başka balığın *yüzü insana benzer* ve bedeni balık gibidir. Bir balık da vardır ki su üzerinde yürür, kaçan bir hayvanı ağzı açık görse içine girer ve onu yer. Ve bir hayvan vardır ki sudan karaya çıkar, *ağzından ve burnundan ateşler çıkar*, çevresindeki otu ağacı yakıp kül eder. Bir başka tür balık vardır ki kanatları ile gece sudan çıkıp gündüz olunca yine denize düşer. Nihayetinde sonuncusu denizdeki girdaptır.¹¹⁵ Görüldüğü üzere Fars Denizi, Hint Okyanusunun bir kolu olarak tehlikeli ve büyük tuzlu su balıklarına ev sahipliği yapmıştır. Fars Denizini gösteren haritalarımızda büyük bir balığın her seferinde tasvir edilmiş olması bu bağlamda önemlidir. İnci avcılığında ise; dalgıçlara yaşattıkları tehlike her daim canlılığını korumuştur.

İnci avcılığının mitolojik bir unsur olmadığı aşikârdır. Ancak haritalardaki çiçek ve hayvan motifleri gibi bu hususa da önem verilerek tasvir edilmiş olması ve yüzyıllar boyu bu ehemmiyetini kaybetmeyen bir değer olarak görülmesi yukarıda yer verilen açıklamaları beraberinde getirmektedir. Nitekim bu bağlantı ile Fars Denizinin jeolojik ve kültürel özellikleri yeniden görülmektedir. Öte yandan incinin kıymeti ve insan hayatındaki yeri Kur'an-ı Kerim'de de vurgulanmıştır.

Aşağıdaki ayetlerde inci, Allah'ın verdiği güzel nimetlerden biri olarak örneklendirilir.

Naḥl – 14: “Taze etinden yemeniz ve *mücevherini çıkarıp* takınmanız için denizi hizmetinize veren de O'dur. Gemilerin denizi yarararak gittiklerini görürsün ki, bu da O'nun lütfuna nâil olmanız ve O'na şükretmeniz içindir.”

Hâc – 23: “İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanları ise Allah altından ırmaklar akan cennetlere koyacaktır. Onlar orada altın bilezik ve *incilerle süsleneneceklerdir*. Orada onların giysileri de ipektir.”

¹¹⁵ Sema Yaniç, “Hâce Hatîb Mahmud er-Rumî ve Harîdetü'l 'Acayib ve Ferîdetü'l Garayib Tercümesi İsimli Eserinin Edisyon Kritik ve Tahlili”, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2004, s. 267-268.

İncinin yer aldığı ikinci bir anlatım yolu ise teşbihtir:

İnsān 11-22: “Bu yüzden Allah onları o günün dehşetinden korur; yüzlerine aydınlık, gönüllerine sürur verir. Sabretmelerine karşılık onları cennetle ve ipekli giysilerle ödüllendirir. Orada koltuklara kurulurlar. Ne yakıcı güneş görürler orada ne de dondurucu soğuk. Ağaçların gölgesi hemen üzerlerinde, meyveleri emirlerine âmâde kılınmış. Her birinin etrafında gümüş kaplar, billûr kadehler, gümüş beyazlığında şeffaf kupalar dolaştırılır; ölçülerini de isteklerine göre belirlerler. Ayrıca kendilerine orada zencefil karışımı dolu bir kadeh sunulur. İçindeki, orada adına selsebil denilen bir pınardan alınmıştır. *Her birinin etrafında ölümsüz gençler pervane olur. Baktığında onları etrafa saçılmış inciler sanırsın.* Orada etrafa göz gezdirdiğinde benzersiz nimetler ve muhteşem bir saltanat görürsün. Oradakilerin üzerlerinde yeşil renkli, ince ve kalın ipek elbiseler vardır; gümüş bileziklerle süslenmişlerdir, rableri onlara tertemiz bir içecek verir; "Bunlar sizin ödülünüzdür, çabanız boşa gitmemiştir.””

Tür – 24: “Sedeflerinde saklı incilere benzeyen genç hizmetçileri etraflarında dönüp dururlar.”

Irak Haritasının Süleymānān şehrinin doğusunda *iki çıplak kadın figürü* görülmektedir. Ayakta olan kadın elinde kırmızı bir çiçek tutar. Maalesef bu tasviri yorumlayabilmek amaçlı çok kesin bir bilgi elde edemedik. Ancak kanaatimizce iki farklı argüman yer edinebilir. Birincisi denizdeki inci avcısının topladığı incileri kıyıdağı kadınlara ziynet eşyası olarak hediye etmek istediğıı manasını taşıyabilir. Nitekim incinin birincil kullanım amacı süs ve ziynet eşyaları için işlenmesidir. İkinci bir bakış açısı da bu iki kadının Huzistan Bölgesinde resmedilmesinden yola çıkarak elde edilebilir. Öyle ki el-İştahri'nin aktardığına göre Huzistan halkının karakteri kötüdür.¹¹⁶ Varlıklı olan bu toplumun insanları oldukça dar fikirli ve cimridir.¹¹⁷ El-Mağdisi ise bu konuya daha detaylı değinmektedir:

¹¹⁶ “Kötü huyludur.” Ebn Haukal, **a.g.e.**, s. 76.

¹¹⁷ El-İsztachri, **a.g.e.**, s. 58.

“Sekiz bölge arasında, bundan başka hiçbir yer benim hoşuma gitmemiştir. Halkı olmasaydı, burası ne güzel bir belde olurdu. *Halkı mahlûkatın en şerlisidir.*”

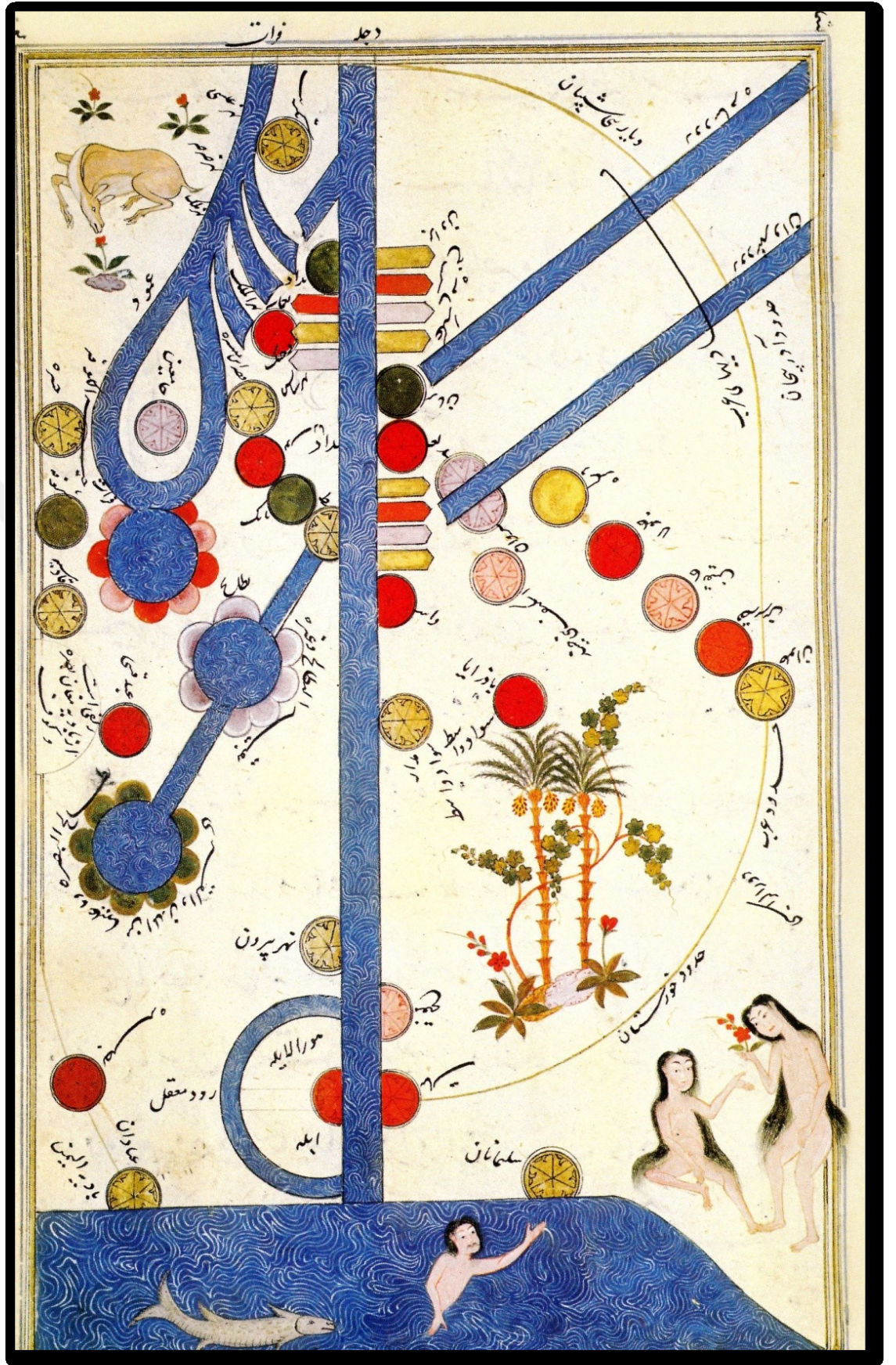
Bu bölge hakkında rivayet olunan her haberi veya söylenen her darb-ı meseli yakında anlatacağız. İbn-i Mes‘ūd dedi ki Peygamber Efendimizin şöyle buyurduğunu duydum: “Hûzistanlılar ile evlenmeyin. Çünkü onlarda vefasızlığa davet eden damarlar vardır.” Hz Ali de şöyle buyurmuştur: “Yeryüzünde Hûzistanlılardan daha şerli kimse yoktur. Hiçbir zaman onlardan ne bir peygamber ne de necip bir kimse çıkmıştır.” Hz. Ömer ise şöyle buyurmuştur: “Eğer ben yaşarsam Hûzistan Bölgesini muhakkak satar, bedelini Beytü'l-Mal'a gelir olarak kaydederdim.” Diğer bir hikâyede denilmiştir ki, “Komşusu Hûzistanlı olup da paraya da ihtiyacı olan kimse durmayıp hemen evini satsın.”

Bir fakihe, ”Bir kimse kuşların en şerlisini en şerli odun ile pişirip insanların en şerlisine yedirmeye yemin etse ne lazım gelir?” diye soruldu. O da şu cevabı verdi “Bir akbabayı “Diflâ” odunu ile pişirip Hûzistanlı birine yedirmesi lazım.”

Gördüğün bu kadar çok mallara, ticaret ve nefis sanata rağmen onlarda iyiyi kötüden ayıracak, başkalarının yanında meydana gelecek şeylere karşı bir tedbir aldıklarını göremezsiniz.”¹¹⁸

Fakat yukarıda da değindiğimiz üzere bu konu, Hûzistan halkının ahlaki yoksunluklarından çok daha farklı bir hadiseye işaret ediyor olabilir. Nitekim böyle menfi bir örnek ile de haritalarda henüz karşılaşmış değiliz.

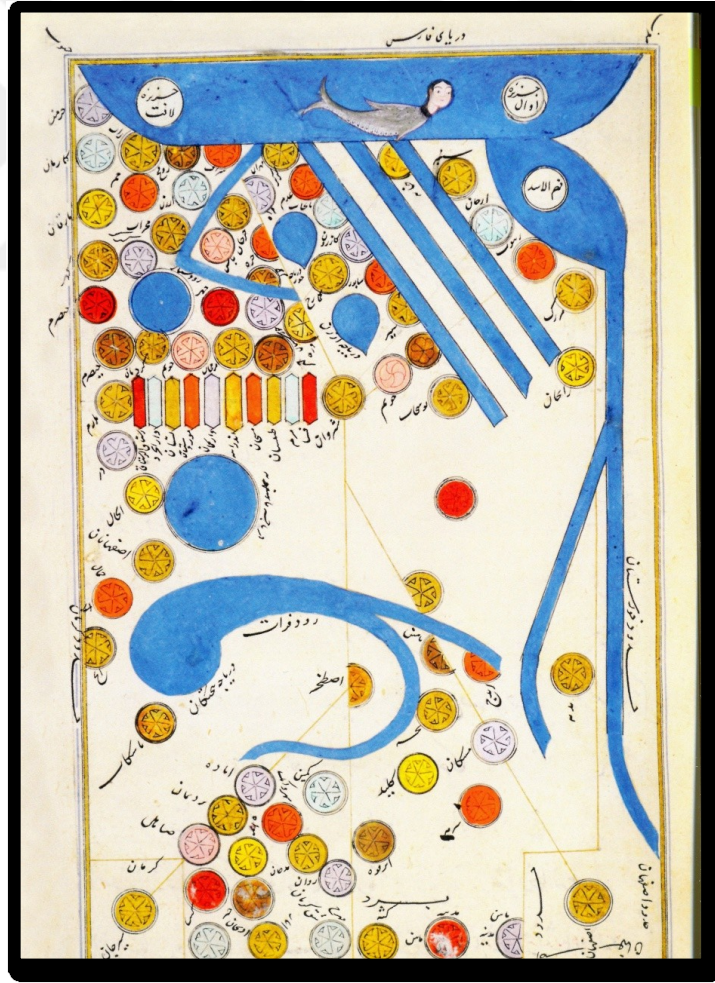
¹¹⁸ Osman Ciner, “El-Mağdisi'nin Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm” İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 290.

Resim 12 – El-İşṭahrī – Irak Haritası - TSMK, Nr. B. 334

2.2.2.6. Fars Haritası

13 numaralı resimde yer alan Fars Haritası genel olarak günümüz İran topraklarını kapsayan coğrafyayı tasvir etmektedir. Ancak konumuz bağlamındaki ehemmiyeti Fars Denizinde yer alan insan başlı balık figürüdür. Yukarıda değindiğimiz üzere Fars Denizi içinde barındırdığı çeşitli balık türleri ile kendinden sıkça söz ettirmiştir. Ancak bu aktarımlardan bazıları aşına olmadığımız balık türlerine işaret etmektedir. En genel örneği Hâce Hatîb’de karşımıza çıkmıştır. Kısa bir tekrar mahiyetinde de olsa belirtmek gerekir ki âlim Fars Denizinin acayıplıkları için ayırdığı bölümde yüzü insana benzer bedeni ise balık gibi olan bir canlıdan söz etmektedir.¹¹⁹

Resim 13 – El-İştahrî – Fars Haritası - TSMK, Nr. B. 334

¹¹⁹ Yaniç, a.g.e., s. 268.

2.2.2.7. Hazar Denizi Haritası

Hazar Denizi haritasında (Resim 14) büyük bir daire biçiminde gösterilmiş ve içinde iki adaya yer verilmiştir. Denize akan İdil Nehrinin iki kıyısına inşa edilmiş olan İdil şehri dikkat çekmektedir. Güneyde doğudan batıya uzanan Deylem Dağları yer almaktadır.

Hazar Denizinin altında beyaz bir at üzerinde yeşil cübbe, beyaz sarık giyimli bir adam yer almaktadır. Bu adam atının yönü ve kollarının uzanışı açısından karşısında çizilmiş dört kadın figürüne yönelmiştir. Bir kilimin üzerinde oturan kadın da adam gibi kollarını uzatmış onu karşılar vaziyettedir. Ayakta duran kadınlardan birinin elinde genişçe yeşil bir yaprak yelpazesini mevcuttur. Bu örnekte de kadınların çıplak resmedildiği görülmektedir.

Deylem Bölgesi, Müslüman nüfusa sahip olsa da yönetimi açısından Daru'l-İslam olmadığı için Deylem halkından esir alınan kişiler yönetim merkezlerine getirilip satılıyordu. El-İştahri bu konuya şu cümlesiyle dikkat çekmektedir: *Hazarlı köleler; kendi çocuklarını satarak köle yapan putperest kişilerdir.*¹²⁰ Bu bölgedeki köle ticareti sebebiyle “ücretli işçi ve köleler ülkesi” anlamında Deylem olarak anılması bölgenin isimlendirilme nedenlerinden biri olarak görülmektedir.¹²¹ Yukarıda değindiğimiz köle kültürü ışığında harita üzerinde görülen adamın bir *seyyah veya tacir* olup bölgeye ticaret maksatlı geldiği ve köle pazarında karşılandığını düşünebiliriz. Fakat Konrad Miller'in meşhur *Mappae Arabicae* adlı eserini incelediğimizde Viyana Kodex'i olarak adlandırdığı haritalar serisinde eṭ-Ṭūsī'nin Belh ekolüne ait benzer özellikler taşıyan haritaları görülmektedir.

Biz bu çalışmamız kapsamında 15. yüzyıla ait yazma eserde yer alan el-İştahri haritalarını inceledik. Haritaların çizim teknikleri, geometrik şekilleri kullanım biçimi, renkler ve harita dağılımı ağırlıklı olarak bu ekolün ve öncül örneklerinin ana hatlarını aktarmaktadır. Ancak içinde bulunan minyatür tekniği ile çizilmiş görsellerin haritalarda bir ilave olduğu aşikârdır ve farklı bir yazmada yer

¹²⁰ El-İshtachri, a.g.e., s. 105.

¹²¹ Mehmet Usluer, **Abbasilerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi**, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 11.

almamaktadır. Bu ilavenin öncelikli sebebinin Farsçaya tercüme edilmiş bir yazma eser olmasından ileri geldiğini düşünmekteyiz. Araştırmamız kapsamında Farsi geleneğin İslam kültüründeki belli başlı yansımaları çokça tekrarlanmaktadır. İkinci bir yaklaşım ise bu çizimler veya benzerlerinin 15. yüzyıldan önce bir örneğinin olup olmayışı hususundadır. Bu bağlamda yukarıda zikrettiğimiz Miller çalışması önem kazanmıştır. Onun eserinde yaptığı aktarımlar İslam haritacılık tarihindeki önemli noktalara işaret etmektedir. Ve biz de aradığımız paralel çizimleri burada bulduk. Eṭ-Ṭūsī'ye ait olarak gösterilen haritalarda benzer melek figürleri, deniz canlıları, dağ çizimleri, ağaçlar ve çiçekler yer almaktadır. Öte yandan Cūdī Dağı üzerinde Hz. Nuh'un gemisi, Cebel-i Ṭārık üzerindeki kuş, Fars Denizi'nde Hz. Yunus ve balık, Suriye haritasında Hz. İsa ve Hz. Meryem, Mısır haritasında palmiye ağacı, Akdeniz'deki büyük dişli balık, Muḳaṭṭam Dağı ve Tūr Dağı üzerinde ellerini semaya kaldırmış Hz. Musa ve son olarak Hazar Denizi haritasında atın üstünde elleri havaya kalkmış Hızır a.s. ehemmiyet göstermektedir.

Resim 14 – El-İşṭahrī – Hazar Denizi Haritası - TSMK, Nr. B. 334

2.2.3. İbn Havkal (ö. tahminen 987'den sonra)

Ebu'l-Ḳāsim Muḥammed b. 'Alī en-Nasībī el-Bağdādī künyesi ile bilinen İbn Havkal, el-İştāḥrī ile muasırdır. Çocukluğunu ve gençliğini Nusaybin, Musul ve Bağdat'ta geçirmiştir. Zamanla okuduğu kitapların bilgisiyle seyyahların anlattığı tecrübelerin her zaman aynı olmadığını fark etmiş ve ticaret kervanlarına katılarak İslam ülkelerini gezmiştir.¹²²

Belh ekolüne mensup olan İbn Havkal; el-İştāḥrī gibi iklim kavramını İslam coğrafyasındaki bölgeler için kullanmayı tercih etmiştir. Bu disiplinini **Şūratu'l-Ard** isimli eserinde açıkça beyan etmektedir.¹²³ Söz konusu kitabı içerisinde yer alan dünya haritası, bu ekolün görüşüne göre yazı yoluyla aktarılan bilgilerin daha anlaşılır ve takip edilebilir olmasını sağlamak için yer almaktadır. Bu sebeptendir ki coğrafyacılar yalnızca dünya haritaları değil tabiri caizse küçük ölçekte daha detaylı bilgi verebilmek amaçlı parça haritalar da yapmışlardır. Yine de bu haritaların matematiksel hesaplamalar ve kusursuz enlem ve boylam kesişmeleri üzerine oluşturuldukları düşünülmemelidir. Tasvirî coğrafyaya bir kılavuz mahiyeti taşımaktadırlar. Bu sebeple mensubu olduğu ekole yeni bilgiler eklemiş ve el-İştāḥrī'nin isteği üzerine onun eserindeki haritaları da geliştirmiştir.¹²⁴

Resim 15'da gördüğümüz dünya haritası; yuvarlak bir modele sahip olup güney odaklı hazırlanmıştır. El-İştāḥrī'nin dünya haritasına kıyasla baktığımızda İbn Havkal'ın dünya çevresinde yalnızca okyanusu resmettiğini görmekteyiz. Denizler ve okyanus yeşil renk ile belirtilmiştir. Üçüncü olarak Antik Çağ'dan Yeni Çağ'a kadar ehemmiyetini hiçbir zaman kaybetmemiş olan Nil Nehri heybetli bir biçimde güneyde yerini almış ve Akdeniz'e dökülmektedir. Diğer haritalardan ayrıldığı nokta ise meşhur Ay Dağı'nın tam olarak nehrin çıkış noktası olarak değil de nehri kesen bir sıradağ biçimde gösterilmesidir. O'na göre Batlamyus da kitabında Nil'in kaynağından bahsetmez. Fakat aktığı coğrafyalar için ehemmiyetini okuyuculara

¹²² Rosenfeld vd., a.g.e., s. 87, Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", **DİA**, c. 20, İstanbul, 1999, s. 34.

¹²³ **Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Kitāb Şūrat al-ard)**, ed. by J. H. Kramers, Frankfurt am Main, Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1992, s. 2.

¹²⁴ S. Maqbul Ahmad, "Harita", **DİA**, c. 16, İstanbul, 1997, s. 207.

aktarır. Ziraat için verimli bir havzadır. Suyu tatlı ve beyazdır.¹²⁵ Ayrıca başka bir dağ sembolü haritada yer almamaktadır.

Asya kıtasında belirgin olan diğer nehirleri de mavi renk ile aktaran coğrafyacı, bu haritasında bilinmeyen coğrafyaların alanını daraltmıştır. Güney ve Kuzey berārī bölgeleri uzun ince bir yapıda aktarılmıştır. Güney çölleri ile Rus-Bulgar bölgesi arasında kalan topraklar *Nevāḥ-ī Ye'cūc* ve *Me'cūc* olarak isimlendirilmiştir.

“Ye'cūc ve Me'cūc ile Kuzey Okyanusu arası, Sudanlılar ile Güney Okyanusu arası boş ıssız yerlerdir. Bu bölgelerde mamurluk, hayvan, bitki olduğuna dair bir şey bilmiyorum. Bu iki bozkırın denize kadar ki mesafesinin ne kadar olduğu bilinmez. Güneydeki çöl aşırı sıcak olduğu için oralara girilmez, oralarda mamurluk, hayat yoktur. Mağrib ile Çin arası tamamı ile mamurdur. Okyanus yeryüzünü halka gibi kuşatır, Fars Denizi, Rum Denizi okyanusa bağlanır.”¹²⁶

İbn Ḥavkal'ın ikinci bir dünya haritası örneği, oval yapıdadır (Resim 16). Güney odaklı özelliğini vurgulamak amacıyla Mekke şehri büyük bir dikdörtgen ile belirterek altın renge boyanmıştır. Ayrıca denizler ve kara parçaları arasında girişken ve bazen karmaşık bir düzen hâkimdir.

İbn Ḥavkal iklim bölgelerini, Ḥatt-ı İstivā'yı ve Zulumāt sınırını aktardığı haritasında ayrıca *Femmu'l-Baḥri'l-Muḥīṭ* ifadesiyle işaret ettiği okyanus ile *Baḥr-ı Rūm*'un birleştiği bölgeye yer vermiştir. Ekvator çizgisinin üstünde yerini alan Ay Dağı ve Nil Nehri; parça haritadaki gibi detaylıca çizilmiş ve heybetini koruyarak dikkat çekmektedir. Ay Dağı'ndan çıkan kollar haritada dörtlü gösterilmiştir. Metin içerisinde müstakil bir Nil Nehri haritasına yer veren müellif, okuduğu bir coğrafya risalesinden alıntı yaparak Ay Dağı'nın nehrin kaynağını taşıdığını ve suyun beşerli

¹²⁵ İbn Havkal, a.g.e., s. 133-134.

¹²⁶ İbn Havkal, a.g.e., s. 25.

kollardan iki farklı yol üzerinde ilerleyerek nehir yatağına indiğini yazmaktadır.¹²⁷ Ye'cüc ve Me'cüc bölgesi beşinci dördüncü iklim çizgisi altında kuzeydoğu yönünde oldukça uzak bir mesafede verilmiştir. Bu bölgeye ticaret için giden kabilelerden bahseden İbn Havnkal cümlelerine devam eder:

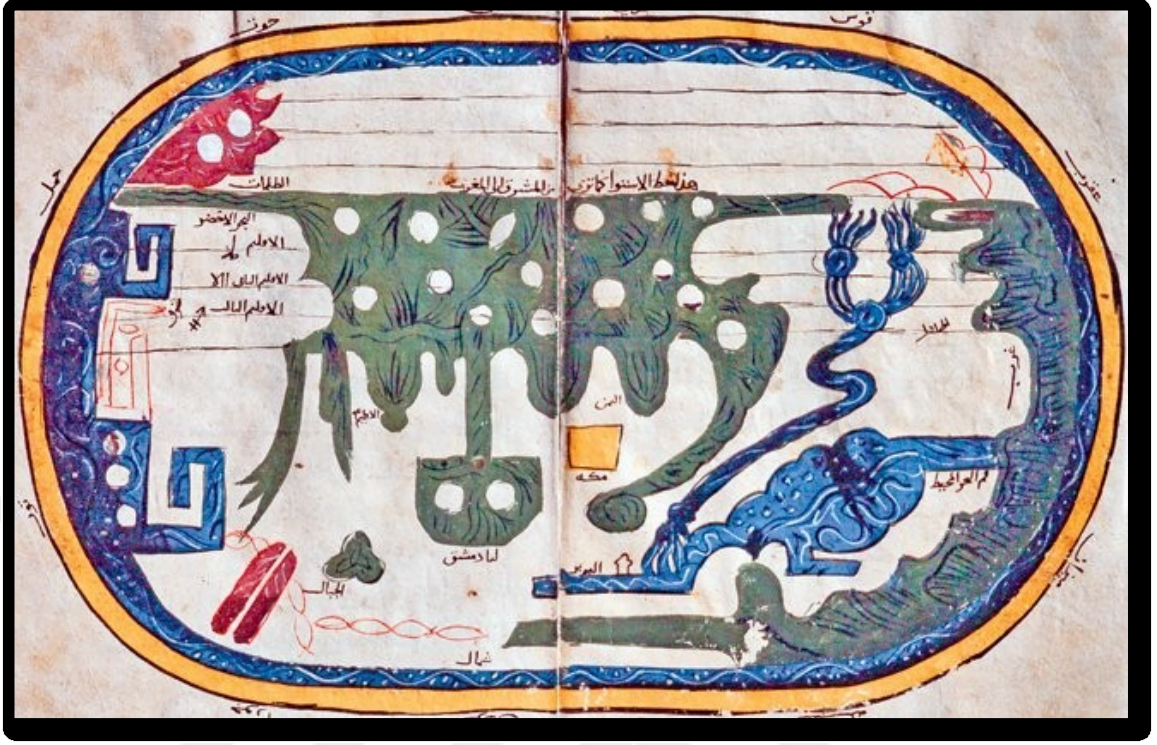
“Sakallı kişiler Ye'cüc ve Me'cüc ülkesine giremez, onların çocuğunun yanaklarındaki tüyler ve bıyıkları kısadır. Ye'cüc ve Me'cüc Kaf-dağı (Ehl-i Gâf) halkı olup sakalsız ve bıyiksızdır. Onların yanına gür saçlı biri varırsa, ülkesine vardığı Ye'cüc ve Me'cüc hükümdarı onun sakalını ve bıyığını yolar. Sonra ona iyilikte bulunup zengin eder.”¹²⁸

Son olarak konumuz kapsamında yer almasa da İbn Havnkal bu haritada bir farklılık yaparak yeryüzü ve gökyüzü haritalarını birleştirmiştir. Dünyanın çevresine altın renginde bir kuşak ekleyerek burç kuşaklarını sıralamıştır.¹²⁹

¹²⁷ İbn Havnkal, **a.g.e.**, s. 148.

¹²⁸ İbn Havnkal, **a.g.e.**, s. 364.

¹²⁹ Akrep, Mizan(Terazi), Sünbüle(Başak), Esed(Aslan), Seretân(Yengeç), Cevzâ(İkizler), Sevr(Boğa), Hamel(Koç), Hüt(Balık), Dali(Kova), Cedi(Oğlak), Kaus(Yay Burcu).

Resim 16 - İbn Havkal – Dünya Haritası -
TSMK, III. Ahmed Nr. 3347, vr. 4b-5a

2.2.4. El-Mağdisī (ö. 390/1000 civarı)

Muhammed b. Aḥmed b. Ebī Bekr el-Bennā el-Mağdisī; “**Aḥsenu’t-Teḳāsīm fī Ma’rifeti’l-Eḳālīm**” adında uzun yıllar sonucu elde ettiği ve bizatihi şahit olduğu bilgilere ağırlık vererek bir coğrafya eseri kaleme almıştır. Bu eser; bütünüyle inşa ettiği sistemi sayesinde mensubu olduğu Belh ekolünü güçlendirerek “*beşeri coğrafya*” disiplini temellendirmiştir. Söz konusu kuşatıcılığın en önemli örneği, el-Mağdisī’nin kitabı içerisinde yaşanabilir yedi iklimi sıralayan ve anlatan müstakil bir bölüm açmasıdır.¹³⁰ Fıkıh eğitimi alan âlim, kitabında yalnız coğrafya anlatımlarına yer vermemiştir. O’na göre her bir kişinin İslam ülkelerinden haberdar olabilmeleri için coğrafya bilgisine sahip olması gerekmektedir. Bilhassa fıkıh öğreniminde ehemmiyet arz etmektedir.¹³¹

¹³⁰ Al-Muqaddasi, **The Best Divisions for Knowledge of the Regions**, çev. Basil Anthony Collins, Lebanon, The Centre for Muslim Contribution to Civilisation and Garnet Publishing, 1994, s. 58-62.

¹³¹ S. Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, **DİA**, c. 8, İstanbul, 1993, s. 53.

El-Maḳdisī'nin dünya haritasında (Resim 17) Asya kıtası daha geniş yer kaplamaktadır, Akdeniz ve Avrupa ise haritaların geneline göre daraltılmış bir boyutta çizilmiştir. Harita üzerindeki tüm su kategorisi lacivert rengindedir ve nehir-deniz sınıflandırılması yapılmamıştır. Nil Nehri ve bittabi diğer nehirler kalın ve düz çizgiler halinde belirginleştirilerek uzun bir boğaz izlenimi vermektedir. Yine diğer haritaların aksine burada Nil'in kaynağı Ay Dağı'nı görmemekteyiz. Son olarak Dünya yuvarlağının dört bir yanına yönlerin adlandırıldığı haritada aralarına yine dört adet "el-Baḫru'l-Muḫīṭ" ibaresi kırmızı renkte yazılmıştır. Ayrıca güneyde ve kuzeyde berārī bölgeleri gösterilmiştir.¹³²

Âlim, Mısır topraklarını anlatırken suyun geldiği kaynaktan çok dünya üzerinde tattığı en tatlı su olduğu fikrine yer vermiştir. Nitekim Mısır beldesi ve Nil Nehri hem peygamberler tarihi hem de medeniyet tarihi açısından oldukça büyük öneme sahiptir ve bu zenginliği besleyen nehir, görkemli ve zaman zaman şiddetli selleri de beraberinde getirmektedir.¹³³ Ancak nehirler kısmında müstakil bir Nil başlığı altında Ay Dağları hakkında şu ifadeleri yer almaktadır:

Çıkış yeri; Nübe halkının memleketidir. Mısır'ı ikiye ayırır. Fustat yakınlarında kollara ayrılır. Bu kollardan biri İskenderiye Körfezine dökülür. Diğeri Dimyat'a dökülür. Ceyhānī ise bunu Nil'in Cebel-i Kamer mıntikasından doğarak ekvator çizgisinin arkasından iki göle dökülüp ardından Nübe topraklarına aktığını zikretmektedir. Diğeri ise nehrin nereden doğduğunu ve nereden çıktığını kimsenin bilmediğini zikreder.

Ebū Ḥasan Ḥalīl b. Ḥasan es-Seraḫsī'nin aktardığı, rivayete göre, Benî İ̄s kabilesinden Hâiz b. Şalom b. el-İ̄s isminde bir zât meliklerden birinin korkusundan kaçıp kendi memleketini terk eder. Mısır'a gidip orada yaşar. Nil'in hayret veren hallerini görünce Allah'tan bu nehrin doğduğu yeri bulana kadar olduğu yerden ayrılmamayı ve bulmadan önce ölmeyi ister. Sonunda bir yeşil deniz üzerine ulaşır. Ve Nil'in denizi yardığını görür. El-Maḳdisī der

¹³² Süleymaniye Kütüphanesi, Aya Sofya 2971, vr.3a.

¹³³ Descripto imperii moslemici auctore al-Moḳaddasi (al-Maḳdisī, **K. Aḫsan at-taḳāsim fī ma'rifat al-aḳālīm**) ed. M.J. de Goeje, Frankfurt am Main, Publications Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1992, s. 206.

ki, Bu deniz okyanustur. Ebû Salih şöyle devam eder. Bu kimse deniz sahilinde yürümeye devam eder. Bir elma ağacı altında ibadet eden birini görür. Adam onu görünce ona ısınır. Ve ona selam verir. Ve der ki,

Kimsin sen?

Haiz b. Ebû Şalom b. el-İs b. İshak

Sen Kimsin?

Ben İmran b. el-İshak

Buraya seni getiren şey nedir?

Buraya seni getiren şey, beni buraya getiren şeydir.

Allah bana burada kalıp “ Emrim gelinceye kadar bekle.” diye vahyetti der.

Ey İmran bana Nil’den haber ver.

İstediğimi yapmadan sana cevap vermeyeceğim.

Ne istiyorsun?

Eğer geri döndüğünde hala hayattaysam vefat ettiğimde de benim yanımda bulunursan beni defnedersin.

Tamam.

Bunun üzerine adam şöyle devam eder:

Sahilden yürümeye devam et. Güneşe doğru duran bir şey göreceksin. Hayvanın başını görürsün ancak kuyruğunun ucunu göremezsin. Sakın korkma. Güneş doğarken ona bin. Seni denizin öbür tarafına götürecektir. Sahilden ilerle ve Nil’e kadar yürü. Dağları, düzlükleri, ağaçları gümüşten olan bir yere geleceksin. Sonra dağları, düzlükleri, ağaçları altından olan bir yere varacaksın. Oraya vardığın zaman Nil’in bilgisini elde edersin. Adam bunun ardından oradan ayrılıp altın ile kaplı olan yere gelince, orada karşısına altın bir duvar ve dört kapılı bir kubbe çıkar. Bir gümüş renginde su olup, duvardan akarak kubbeye ulaşır. Diğer üçünün suyu nereye akıyor o bilinmiyor. Sadece bir tanesi biliniyor. O da Nil’dir. Bu zat sudan içip dinlendikten sonra duvarın üst tarafına çıkmak istemiştir. O esnada bir melek gelir. “Ey Hâiz! Olduğun yerde dur. İsteddiğini elde ettin. *Gördüğün bu su*

cennetten çıkmaktadır. Bu kubbe onun kapısıdır.” der. Bu mesele böyle uzayıp gider.¹³⁴

Haritada yer işaretine ulaşamadığımız ancak kitabında belirgin bir yere sahip olduğunu düşündüğümüz Ye’cüc ve Me’cüc konusuna da değinmek lazımdır. Nitekim el-Mağdisi, Zü’l-Karneyn Seddi konusunda müstakil bir bölüm ayırmıştır. Aktardığı kıssanın İbn Hurdāzbih’den okuduğunu söylemektedir. Halife el-Vāsık rüyasında Zü’l-Karneyn seddinin açılmış olduğunu görünce 50 kişilik bir ekibi görevlendirmiştir. Kıssa bu grubun ulaştıkları coğrafya ve kabilelerden bahsetmektedir. Mezkûr kıssa içerisinde dikkatimizi en çok çeken kısım, iki boynuzun asılı olduğu demir şerefeli bir binaya ulaşmış oldukları yerdir.

“Bir de baktık ki, genişliği, yüz elli beş zirâ’ olan bir vadi ile bölünmüş bir dağ var. Bir de baktık vadinin iki tarafından, dağı takip eden cihette bina edilmiş iki çerçeve var. Her bir çerçevenin genişliği yirmi beş zira idi. Alt taraftan kapı dışından görülen kısmı on zira ' dır. Ve bunların hepsi, elli zira' kalınlığında bakır karıştırılmış demir kerpiçler ile bina edilmiştir. Bir de baktık ki, demirden bir sütun olup, bir ucu bir çerçeveye bir ucu da diğer çerçeveye oturtulmuştur. Uzunluğu, 120 zira'dır. İki çerçeve üzerine, 10×5 uzunluğundadır. O sütun üzerinde, dağın tepesine kadar uzanan bakırla karıştırılmış demir kerpiçler ile bir bina bulunur. Yüksekliği ise göz görebildiği kadar yüksektir. Bu binanın üzerinde demir şerefeler vardır. Her şerefenin bir ucunda, her birinin sahibini hatırlatan iki boynuz¹³⁵ vardır.”¹³⁶

¹³⁴ Ciner, **a.g.e.**, s. 55-56.

¹³⁵ Zülkarneyn’e atıfta bulunur.

¹³⁶ Ciner, **a.g.e.**, s. 251.

Resim 17 – El-Mağdisi – Dünya Haritası - Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2971, vr. 3a

2.2.5. El-Birünî (362/972 – 443/1051)

İslam bilim tarihi açısından ismini her daim ilk sıralarda tutmamız gereken şahıslardan biri olan el-Birünî, yalnızca coğrafya alanında eserler vermiş diyebileceğimiz bir âlim değildir. Özel bilgi aktarımı ve ilim dünyasındaki disiplini, örneklik teşkil etmektedir. Çalışmamız içerisinde bu büyük âlime yer vermemizin sebebi, “denizler haritası” kapsamında bir dünya tasavvurunu ilim dünyası ile paylaşmış olmasından gelmektedir. Aksi takdirde el-Birünî’nin coğrafya, izdüşümü yöntemi ve sosyolojisi hakkında uzun anlatımlara ihtiyaç duyulacağı aşîkârdır.

Özellikle matematiksel coğrafyaya muazzam katkılarda bulunan âlim, daha çok Batlamyus'un yanlışlarını düzeltmek üzere yoğunlaşmıştır.¹³⁷ El-Bîrûnî'ye göre yerküre üzerindeki *kara bütünü*, el-Muḥîṭ tarafından kuşatılmaktadır. Yerküre üzerinde yekpare bir kara parçası mevcuttur ve harita üzerinde isimlendirdiği *sekiz deniz* doğrudan bu kuşatıcı okyanus ile birleşmektedir (Resim 18). Esasında yalnızca denizleri ve genel yerleşim bölgelerini isimlendiren âlim, Cebel-i Kamer'i müstakil olarak zikretmiş ve değer atfetmiştir. Ona göre Ay Dağları ötesindeki kısımda yaşayan yoktur veya henüz keşfedilmemiştir.¹³⁸ Ancak Hint ve Atlas okyanusları arasında Afrika'nın güneyinde kanallar olduğu düşüncesini taşımaktadır. Nitekim bu coğrafyalardaki "bilinmeyen yer" tabiri, zamanla etkisini yitirecek ve örneğin Hâfız-ı Ebrû'da göreceğimiz üzere tamamen yok olup denizlerle kaplayacaktır.¹³⁹

Bu şekilde özetleyebileceğimiz dünya ve onu çevreleyen deniz tasavvuru, Bîrûnî-modeli olarak adlandırılmaktadır. Çünkü bu görüş; Yâkût veya el-Ḳazvînî gibi kendisinden sonra gelen şahısların harita çizimleri ve anlatımlarını etkilemiştir.

Resim 18 – El-Bîrûnî – Dünya Haritası -
British Library, MS. Or. 8349, fol. 58a, London

¹³⁷ Sezgin, GAS c. 13, s. 282, a.g.e., c. 10, s. 155.

¹³⁸ Ahmad, a.g.e., s. 138-139.

¹³⁹ Ahmad, a.g.m., s. 209. Bkz. s. 70

2.2.6. Kaşgarlı Maḥmud (ö. 1102'den sonra)

1072 – 1074 yılları arasında yazmış olduğu **Divānu Lügati't-Türk** adlı eserin sayesinde 11. yüzyılda yaşadığını öğrendiğimiz Kaşgarlı Maḥmud, Türk dil ve kültür tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Döneminin Türkçe dünyasını diğer kültürlerle tanıtabilmek için bir yol aramıştır. Türklerin İslamiyet'i kabulleri ve coğrafyalarının diğer kültürlerle kesişmesi sonucu ortaya çıkan bu ihtiyaç, bir sözlük yardımıyla hayata geçmiştir.¹⁴⁰ Bu eser, Karahanlı hükümdarı Tapgaç Buğra Han'ın teşvikiyle hazırlanmıştır.¹⁴¹

Divānu Lügati't-Türk, isminden de anlaşılacağı üzere geçiş dönemini bütünüyle yansıtmaktadır. Arapça terkip tekniği ile oluşturulan bu isim; Türk boylarının, konuştukları ağızlarının ve yaşadıkları bölgelerin bilgisini Arap kültürüne açıklamaktadır.¹⁴² Toplum biliminden inanç dünyalarına kadar geniş bir yelpazede kaynak olarak gördüğümüz bu eserde Türk boylarının dil bakımından taksimini gösteren bir adet dünya haritası yer almaktadır.

Eserin yazılış amacı olan Türkçe'nin tanıtılması sebebiyle Türklerin yaşadığı coğrafya, haritanın merkezinde yer almaktadır (Resim 19). Öte yandan geleneğe göre Türk Kağanının başkenti, dünyanın ortasıdır. Dünya, Türk başkentinin çevresinde halka halka bölümlere ayrılırdı.¹⁴³ Bu inanç doğrultusunda Balasagun şehri haritanın odak noktasındadır.¹⁴⁴ Kaşgarlı Maḥmud'un babası Barsgan şehrinin emiridir. Eseriyle bu bölgede bir bağlılık göstermektedir.¹⁴⁵ Ve akabinde yerkürenin dağılımı buna göre şekillendirilmiştir. Sağ taraf güney, sol taraf kuzey, üst taraf doğu, alt taraf batı yönlerini göstermektedir. Güneydoğuda “*Denizler Yeşildir.*”, kuzeydoğuda

¹⁴⁰ Eser, 20. yüzyılın başlarında uzun yıllar ardından İstanbul'da bir sahafta Ali Emiri tarafından bulunmuştur.

¹⁴¹ Mustafa Kaçar, **Piri Reis ve Kristof Kolomb Öncesi İslam Haritaları**, İstanbul, Boyut Yayınları, 2013, s. 36.

¹⁴² Ahmad, **a.g.e.**, s. 171.

¹⁴³ Ögel, **a.g.e.**, s. 266-267.

¹⁴⁴ Kaşgarlı Maḥmud, **Divan-ü Lügat-it-Türk**, ed. Fuat Bozkurt, Konya, Eğitim Yayınevi, 2012, s. 12.

¹⁴⁵ Ömer Faruk Akün, “Kaşgarlı Maḥmud”, **DİA**, c. 25, Ankara, 2002, s. 9.

“*Irmaklar Bozdur.*”, kuzeybatıda “*Kumluklar Sarıdır.*”, güneybatıda “*Dağlar Kırmızıdır.*” tabirleri Arapça ifade edilmiştir.¹⁴⁶

Çalışmamız kapsamında dikkat çeken ilk husus, Kaşgarlı Maḥmud’un dünya haritasını yuvarlak çizmiş olmasıdır. Açıkça İslam haritacılık geleneğine uyduğu görülmektedir. Büyük Orta Asya imparatorlukları, devlet teşkilatını horizontal¹⁴⁷ eksende iki yönlü idare etmişlerdir. Devletin toprakları doğudan batıya genişlemekteydi. Ancak Türkler tüm yönlere de önem vermiştir ve dünyanın şeklinin dört köşeli olduğuna inanmışlardır. Göktürk yazıtlarında dünya üzerindeki milletlerden bahsederken “*tört bulungdaki*” yani dört yandaki kavimlere işaret etmişlerdir. Bugün de kullandığımız “*Dünyanın dört bucağı*” tabiri, kültürümüzdeki etkisine işaret etmektedir. Karacaoğlan der ki: “Güleç yüze, tatlı söze doyulmaz; Yedi iklim, dört köşeden geliyor!”¹⁴⁸

Türklerin dünyanın şeklini yuvarlak olarak düşünmesi de tarihte benimsedikleri düşüncelerdendir. Diğer insanlar gibi onlar da gök kubbeye baktıklarında gördükleri neticesinde dünyanın yuvarlak olduğu kanaatine ulaştırmıştır. Bu husus ayrıca diğer kavimlerle olan etkileşimler doğrultusunda da açıklanabilmektedir. Örneğin Macar kavimlerinin çok yakın akrabaları olan Wogul mitolojisine göre dünya, yuvarlak bir tepsi şeklindeydi ve kendi etrafında mütemadiyen dönüyordu. Dünyanın etrafının *Ural Dağları* ile çevrildiğine inanırlardı. Çünkü başlangıçta dünya suların üzerinde yüzen yuvarlak bir toprak parçasından başka bir şey değildi. Bu sebeple dünya yaratılırken toprakların bir kısmı dağılıyor ve bir kısmı da suların dibine iniyorlardı. Bunu gören Tanrı, taş bir kuşakla bu toprakları sarıp sıkıştırıyor ve sonra da hepsini bağlayarak bırakıyordu. Görüldüğü

¹⁴⁶ El-Hudru’l-Bihār, El-Ġubru’l-Enhār, Es-Sufru’r-Rammāl, El-Ḥumru’l-Cibāl.

¹⁴⁷ Eski toplumların dünyaya ve kendi coğrafyalarına bakış açıları üç ana fikir etrafında şekillenmiştir. Birincisi kâinatın dikine (vertikal) bölünmesi yani felek anlayışı, ikincisi yaşadıkları bölgeyi merkeze alarak (geocentric) örneğin İran geleneğindeki kişver sistemi ve Türklerin dünyanın merkezi olarak Balasagun şehri görmeleri, üçüncüsü devlet teşkilatı gereği doğudan batıya uzanan (horizontal) tasavvurlarıdır.

¹⁴⁸ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi II**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 259-263; Ayrıca Antik Çin rivayetlerine göre; büyük bir kare biçiminde olan ve dokuz eyaletten oluşan yeryüzünün dört tarafı “dört deniz”le kuşatılmıştır. Dört deniz ile kastedilen okyanuslar değil, barbarların yaşadığı bölgelerdir. Maxime Pallottino, “Gök ve Yeryüzü. Eski Çin’de Güneş, Ay, Yıldızlar, Dağlar, Nehirler ve Yönler”, **Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlar Dinler ve Mitoloji Sözlüğü 1-2**, ed. Yves Boonefof, çev. Gülser Çetin, Ankara, Dost Kitabevi, 2000, s. 348.

üzere dünyanın bir dağ tarafından çevrili olması yalnız *Kaf Dağı* ile sınırlı kalmamıştır. Altay yaratılış destanlarındaki dünya da yuvarlaktır ve yaygın bir inanış olarak yer ile gök *Demir-Kazık* ile tutturulmuştur.¹⁴⁹

Dünyanın bir *öküzün boynuzları* üzerinde durduğuna dair rivayetlere İslam kaynakları ve Binbir Gece Masallarında rastladığımızı dile getiren Ögel, sosyolojik bir gerçeği vurgulamaktadır. Arap göçebelere, sığır çobanı değillerdi. Bu tasavvurların kökeni elbette ki başka kültürlerle dayanmaktadır. Altay dağlarının kuzey batısında yaşayan Teleüt Türklerine göre, dünya dört öküz tarafından tutuluyordu. Fakat öküzler bir tabağa benzeyen dünyayı altından değil kenarlarından tutuyorlardı. Öküzlerin rengi mavi, yani gök rengi idi. Zaman zaman kımıldayan öküzler büyük zelzelelere neden oluyorlardı. Hindistan ve Tibet'teki bazı inanışlara göre de dünya ve üzerindeki gök kubbe dört filin üzerinde duruyordu. Kırgızlara göre ise yerin en altında büyük bir okyanus vardı. Bu denizin üzerinde ise çok kalın bir bulut dolaşırdı. Bulutun üzerinde çok büyük bir kaya, kayanın üzerinde de bir boz-öküz vardı. İşte dünya bu boz öküzün üzerinde dururdu. Kırım'da görülen tasavvurlardan birine göre ise dünya bir boğanın boynuzları üzerinde dururdu. Boğa ise büyük denizde yüzen büyük bir *balık* üzerine tutunurdu. Deniz altında rüzgârlar ve onun altında da karanlık bir dünya uzanırdı. Boğa¹⁵⁰ yorulup da boynuzlarını kımıldattıkça *büyük zelzeleler* olurdu.¹⁵¹ Aktardığımız bu tasavvurlara göre ana bölümde işleyeceğimiz dünya tasavvurları okuyucunun zihninde daha netlik kazanacaktır.

Haritanın güneybatı yönünde Zenc ve Endülüs bölgeleri arasında “*aşırı sıcak nedeniyle yaşanmaz*” ibaresi yer almaktadır. Kuzeybatı yönündeki bölgede yaşam *aşırı soğuklar* sebebiyle yoktur. Kuzey'de Bulgar beldelerinin ötesinde kendilerine *Nesnās* denilen ilkel insanların yaşadığı bozkırlara işaret etmektedir. Bu bozkırların ötesinde ise yabani hayvanların yaşam sürdürdüğü yerler vardır.

¹⁴⁹ Ögel, a.g.e., s. 263-264.

¹⁵⁰ Kozmik modelde dünyanın zoomorfik algılanması ve evrenin at veya boğa tasavvuru şeklinde yayılması iki merhalenin simgesidir. Ay merkezli inanç sisteminin mevcut olduğu daha eski çağda dünya modelinin zoomorfik tasarımı, öküz kavramına endekslenmişti. Bozkır göçebeliğinin üst katında bulunan öküz, yerini daha hızlı koşan ve savaş tekniğinde evrim oluşturan ata terk etmiştir. Oğuz Türklerinde at vücudunun dünya modelini simgelemesi Oğuznamelerden de bilinmektedir. Fuzuli Bayat, **Türk Mitoloji Sistemi c. 1**, İstanbul, Ötügen Yayınları, 2007, s. 65.

¹⁵¹ Ögel, a.g.e., s. 272-275.

Güneyde Serendib Dağı'nın üst tarafında Hz. Âdem'in ayak izine işaret edilmektedir. Günümüzde Sri Lanka'da *Âdem Tepesi* olarak adlandırılan yerde bir ayak izi bulunmaktadır. Müslümanlar bu izin Hazreti Âdem'e ait olduğunu ve dünya üzerinde ayak bastığı ilk yer olduğunu düşünmektedirler. Budistler ise Buda'ya ait olduğunu savunmaktadırlar. Takriben 1,5 metre uzunluğunda olan oyuk için tarihsel bir kanıt bulunmamaktadır.

Son olarak Kaşgarlı Maḥmud, güneyde büyük bir yarımküreyi içine alan bölgeyi *Arḍ-ı Ye'cūc ve Me'cūc* olarak tanımlamıştır. Yarımküreyi çevreleyen kırmızı hatta teğet olarak *Sedd-i Zi'l-Karneyn* ifadesi yer almaktadır.¹⁵² Kaşgarlı Maḥmud, dîvânın önsözünde “Türk Lehçeleri Üzerine” bir başlık açmıştır. Burada “Maçin yakınında dağların ve denizin yer alması ve Büyük Duvar nedeniyle Ye'cūc ve Me'cūc'un dili bilinmiyor. Ülkelerin uzaklığı ve Maçin'le aralarında yer alan Büyük Deniz nedeniyle *Cābarḳā* halkının da dili bilinmez.” demektedir.¹⁵³ Genel kanaate göre bu haritanın en önemli özelliklerinden biri *Cābarḳā* olarak adlandırdığı Japonya karasının görülüyor olmasıdır.

¹⁵² Türk Destanlarında da yeri olması önemlidir.

¹⁵³ Kaşgarlı Maḥmud, *a.g.e.*, s. 30-31.

Resim 19- Kaşgarlı Maḥmud – Dünya Haritası - Divānu Lügati't-Türk

2.2.7. El-İdrīsī (ö. 560/1165)

Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. Muḥammed b. ‘Abdillāh b. İdrīs eş-Şerīf es-Sebtī es-Sıkkilī künyesi ile tanınan 12. yüzyıl İslam coğrafyacısı; Sicilya Norman kralları II. Roger ve I. Guillaume himayesinde olduğu müddet içerisinde coğrafya alanında eserler yazmıştır.¹⁵⁴ Beraberindeki heyet ile birlikte çalışan el-İdrīsī, 1154 yılında **Kitāb Nūzheti'l-Mūstāk fī İhtirākı'l-Āfāk** isimli eserini oluşturmuş ve muhtevasında bir dünya haritası sunmuştur. Kimi kaynaklara göre Batlamyus-Marinos geleneğinin en önemli temsilcisi olarak görülen el-İdrīsī, Prof. Dr. Fuat Sezgin'e göre coğrafya ilmine büyük katkılar sağlamıştır. Ancak bu başarısı yalnızca

¹⁵⁴ Ramazan Şeşen, “İdrisi, Şerif” **DİA**, c. 21, İstanbul, 2000, s. 493.

Batlamyus-Marinos geleneğindeki bilgileri eserlerinde geliştirmesinden kaynaklanmamaktadır. Kendi zamanına kadar geçen dönem boyunca İslam coğrafyacıları önemli adımlar atmış ve büyük ölçüde yeni bilgi kayda geçirmişlerdir. Bu sayede el-İdrîsî dünya haritası ve diğer bölgesel haritalarını en muazzam biçimde ortaya çıkarabilmiştir.¹⁵⁵

Bu harita¹⁵⁶, geleneksel olarak güney yönlüdür ve görsel açıdan belde ve coğrafi yerlerin isimlendirilmelerinden ziyade dağ ve nehirlerin yoğun bir biçimde aktarıldığı görülmektedir. (Resim 20) Özellikle Asya kıtası üç farklı renkte sıradağlar ve birden fazla kollara ayrılan zengin nehirleriyle baştan sona bezenmiştir. Göz önünde bulundurduğumuz noktalardan birisi de; *Ye'cûc ve Me'cûc* bölgesinin İbn Havkâl'in haritasında olduğu üzere kuzeydoğu boyunca denize paralel ilerleyen, sahil şeridinde uzanan ve sıradağlarla çevrili bir coğrafyayı kapsamasıdır. Bu bilgiyi Batlamyus'un kitabından naklettiğini zikreden el-İdrîsî, onun verdiği koordinatlar ışığında iki şehir olarak bu bölgede yer aldıklarını izah etmektedir.¹⁵⁷ **Nüzhetu'l-Müştaş** içerisinde bu konuda iki kabile ayrımı mevcuttur. Ye'cûc kavminin yaşadığı beldenin nüfusu yoğundur, toprakları bereketlidir, suları bol, hayvanları çoktur. Sām b. Nūh soyundan gelirler. Onlar yeryüzünde fesatçı olarak tanınırlar ve yaratılışları oldukça küçüktür. Dinleri hakkında bir bilgi yoktur. Me'cûc halkının toprakları daha aşağıdadır. Onların boyu mübalağa edilecek kadar kısadır ki bir adamın boyu üç karışı geçmez. Yüzleri yuvarlak, tüyleri çoktur. Kulakları çok büyük ve sarkıktır, neredeyse omuzlarına değer. Konuşmaları ısıklık sesine benzer, tavırları bedavidir. El-İdrîsî İlerleyen satırlarda İskender'den söz etmektedir. Hükümdar, Ye'cûc ve Me'cûc bölgesini çevreleyen dağın girişine bir set çekmiştir.¹⁵⁸

Afrika kıtasında belirgin Nil yatağının kaynağı olan *Ay Dağları* büyükçe resmedilerek Nil'in başlangıcı 5'erli kollarla gösterilmiştir. Nehrin orta kısmında iki tarafta paralel uzanan sıradağlar mevcuttur. Ayrıca Nil Nehri ile kesişen ve

¹⁵⁵ Fuat Sezgin, **a.g.e.**, c. 13, s. 346.

¹⁵⁶ Aynı dönemde eritilmiştir. Konrad Miller 70 bölge haritasını bir araya getirerek dikdörtgen biçiminde dünya haritası hazırlamıştır.

¹⁵⁷ Sezgin, **a.g.e.**, c. 13, s. 323.

¹⁵⁸ El-İdrîsî, **Nüzhetu'l-Müştaş fi'htirâkı'l-Āfâk**, yay. Beşîr Ebû'l-Ķarâyâ, Dâru'l-Kutubi'l-Vaṭaniyye 2016, s. 222-223.

Afrika'nın ortasındaki bir dağ öbeğinden çıkagelen, Akdeniz sahiline paralel ilerleyip açık denize dökülen uzun bir nehir yatağı yer almaktadır.¹⁵⁹ Bu denli büyük ve belirgin bir nehir Afrika'da daha önce karşımıza çıkmamaktadır. El-İdrîsî, bu hususta Nil'in iki ayrı kolu olduğunu dile getirmektedir. Bildiğimiz büyük Nil'in ikinci kısmı doğudan batıya doğru akmaktadır. Bilād-ı Sudan ve daha büyük coğrafyalardan geçerek denize dökülür. Her iki kısmın kaynağı da *Hatt-ı İstivā*'nın üstünde bulunan Kamer Dağından çıkmaktadır. On kaynaktan gelen kollar, iki batıhada birleşir.¹⁶⁰

El-İdrîsî'ye göre dünyanın mamur kısmı yalnızca kuzey bölümündedir, güney yaşanamaz durumdadır. Dünya genel olarak yuvarlaktır ancak sular sebebiyle yükseklikler ve derinlikler bulunur. Denizler el-Baḥru'l-Muḥîṭ ile birleşmekte ve içlerinde onlarca ada bulunmaktadır. Okyanus hiçbir kesinti olmaksızın çember şeklinde bir şerit gibi yerkürenin etrafını kaplamaktadır.¹⁶¹ *El-Baḥru'l-Muḥîṭ*'in ardında ne olduğunu kimse bilmez. Deniz yolculuğunun zorluğu, aydınlığı veya karanlığı, dalgalarının büyüklüğü, musallat olacak hayvanlar ve şiddetli rüzgârları hakkında kimse doğru bir bilgiye sahip değildir.¹⁶²

¹⁵⁹ “Büyük olasılıkla Me'mun Coğrafyasından gelen bir aktarımdır.” Sezgin, **GAS** c. 13, s. 344, İbn Haldun'un dünya haritasında da bu nehir yatağı görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. **GAS Kartenband** s. 30.

¹⁶⁰ El-İdrîsî, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁶¹ Sezgin, **a.g.e.**, c.13, s. 324.

¹⁶² El-İdrîsî, **a.g.e.**, s. 21.

Ek olarak el-İdrīsī'den önce verdiğimiz örneklerin ardından ilk defa değineceğimiz bir husus vardır. Afrika'nın güneydoğuya doğru uzanan kısmı şimdiye kadar ya boş bir coğrafya olarak ya da oradaki beldelerin sınır ve isimleri ile tanıtılmıştır. Ancak bu haritada sırasıyla dört adet dağ ve her birinden çıkan birer nehir gösterilmektedir. Kıtanın sonunda yer alan sembolün altındaki ifade, coğrafya metinlerinde hakkında birçok tartışmanın ve hatta rivayetlerin bir araya getirildiği “*el-Vākvāk*”tır.¹⁶³

Resim 20 – El-İdrīsī – Dünya Haritası

¹⁶³ Üçüncü bölümde açıklanmaktadır.

2.2.8. El-Ḳazvīnī (ö. 682/1283)

Ebū Yahyā Cemālūddīn Zekeriyyā b. Muḥammed b. Mahmūd el-Ḳazvīnī, “‘Acā’ibu’l-Mahlūḳāt ve Ġarā’ibu’l-Mevcūdāt” ve “Āṣārū’l-Bilād ve Ahbārū’l-‘İbād” isimli kitaplarıyla ün kazanmış olan İran asıllı coğrafya âlimidir.¹⁶⁴ Yaratılmışların gariplikleri ve olağanüstü özelliklerini anlattığı birinci eserinde ağırlıklı olarak kâinatın yaratılışı ve işleyişi bakımından insan zihnindeki algıyı yansıtmaktadır. Dünya üzerindeki canlılardan örnekler vererek bu gariplikleri aktarmaktadır. El-Ḳazvīnī’nin en dikkat çekici özelliği eserlerinde metinlerinin zengin minyatürlerle desteklenmiş olmasıdır. Metin içerisindeki incelemeler derinleştikçe bilgilerin daha çok nakli ve İran geleneği de dâhil olmak üzere efsanevi anlatımları içerdiği görülmektedir. “Resim sanatındaki mitolojik yaratıklar ile gerçeküstücü resimler arasında gerek biçimlerin ele alınış mantığı bakımından, gerekse taşınmış oldukları fantastik unsurlardan dolayı büyük benzerlikler bulunmaktadır.”¹⁶⁵

Haritalar konusunda işaret edebileceğimiz geniş çaplı bir alanı olmasa da bu çalışmada el-Ḳazvīnī’yi seçerek coğrafyacılar listemize almamızın sebebi; özellikle İran asıllı âlimlerin haritalarında yer alan “*Kaf Dağı*” olgusudur (Resim 21).

El-Ḳazvīnī, yeryüzü hakkında açtığı bahiste şekli hakkındaki görüşünü açıkça belirtmektedir. Dünya; tam bir dairesel biçimde veya düz değildir, hatta sağlam ve sabit de değildir. Aksine çok sayıda yükselteleri ve çukurları vardır ki dağlar ve tepeler, nehir yatakları ve uçurumlar, mağara ve oyuklar başlıca yeryüzü şekilleri örnekleridir.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Rosenfeld vd., a.g.e., s. 223.

¹⁶⁵ Yüksel Gögebakan, “Resimsel Anlatım Bakımından ‘Acaibü’l Mahlukat”, “Tercüme-İ Miftah Cifrü’l-Cami” Ve “Ahvâl-İ Kıyâmet” Eserlerindeki Mitolojik Unsurlar”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, No: 26, Summer II 2014, s. 130.

¹⁶⁶ El-Kazwini, **Kosmographie-Die Wunder der Schöpfung**, çev. Hermann Ethe, Leipzig, Fues’s Verlag, 1868, s. 294-295.

İlerleyen kısımlarda âlim, seleflerinin dünyanın konumu ve şekli hakkındaki çeşitli görüşleri ele almaktadır. Bu bağlamda Vehb b. Münebbih'den aktardığı rivayet çalışmamızın bel kemiğini oluşturmaktadır.

Başlangıçta dünya bir gemi gibi oradan oraya sallanıyordu. O zaman Yüce Allah, muazzam büyüklük ve güçte bir melek yarattı ve ona dünyanın altında durarak onu omuzlarında taşımasını emretti. *Melek* bir elini doğuya, diğer elini de batıya açtı ve dünyayı sabit tuttu. Ancak iki ayağının altında sağlam bir zemini yoktu. Böylelikle Allah, yeşil Hyacinth'den *dörtköşeli bir kaya parçası* yarattı. Ortasında 7000 açıklık, her açıklıkta bir deniz vardı. Bu suların keyfiyetini ancak Yüce Allah bilir. Ve kaya, meleğin ayakları altında durması için emrolundu ve o da itaat etti. Ancak bu kayanın da altında sabit bir zemini yoktu. Allah 40000 gözlü, kulaklı, burunlu, ağızlı, dişli ve ayaklı bir *boğa* yarattı. Her birinin arasında 500 yıllık mesafe vardı. Boğa da emre itaat ederek kayanın altına girdi ve onu boynuzlarının üstünde taşıdı. Bu boğanın adı Leviathan'dır. Fakat boğanın da ayaklarının altı sabit değildi. Bu sebeple yüce Allah büyük bir *balık* yarattı. Büyüklüğü, parlaklığı ve devasa gözleri sebebiyle kimse ona bakamaz. Denilir ki: Tüm denizler bu balığın burun deliklerinden birine dolsa, ancak çölde bir hardal tanesi gibi görünürdü. Allah bu balığa da boğanın altında sabit dayanak olmasını emretti. Behemot adlı bu balığın dayandığı seminin altında su, suyun altında hava ve havanın altında *karanlıklar* vardır. Daha ötesinde olana dair mahlûkatın bilgisi sona erer.¹⁶⁷

Üzerinde yaşadığımız dünyaya dair oluşan algılardan biri yerkürenin yukarıda zikredilen Kaf Dağı ile çevrili olmasına dayanmaktadır. Bu hususta el-*Qazvîni* dağlar hakkında bilgi verirken Kaf Dağı için de özel bir başlık ayırmıştır. Denilir ki: Bu, tüm dünyayı kuşatan bir dağdır. Kaf Dağı *yeşil zümrüitten* oluşur ve göklerin yeşili bu dağdan ileri gelir. Dağın ardında yalnızca Allah'ın bildiği insanlar ve mahlûkat yaşar. Bir başka görüşe göre: yeryüzünde hiçbir dağ yoktur ki Kaf Dağı ile yeraltında bir bağı olmasın. Eğer ki Allah bir kavmi helak etmek isterse, görevlendirilmiş meleğe

¹⁶⁷El-Kazwini, a.g.e., s. 297-298.

dağın bağlarından birini harekete geçirmesini emreder ki kavim ile birlikte yerin altına gömülsün.¹⁶⁸

Kitabın içerisinde yer alan zengin ve ilgi çekici bilgilerin hepsine yer vermek isterdik ancak el-*Ḳazvīnī*'ye dair incelemelerimizi bir başka çalışmada genişletmek daha doğru olacaktır. Bu doğrultuda son olarak denizler bahsinde ele aldığı *el-Baḥru 'l-Muḥīṭ*'e değinilecektir.

Bu muazzam bir denizdir ki diğer tüm denizlerin maddesi ve kaynağı buradan gelir. Yunanlılar bu denizi okyanus olarak adlandırmışlardır. Yeryüzündeki tüm denizler, kuşatıcı denizin bir kolu veya kanalıdır. Bu denizlerdeki canlılar ve hayvan türleri o kadar çoktur ki yalnızca Allah bundan haberdardır. İlerleyen satırlarda el-*Bīrūnī*'nin yedi deniz modelini aktararak kuşatıcı denizin ilerlediği kıyıları zikreder. Bu bağlamda Nil Nehrinin kaynağı olarak bilinen Ay Dağlarına da değinir. Baḥr-ı Muḥīṭ'te sayısını ancak Yüce Allah'ın bildiği adalar vardır.¹⁶⁹

El-*Ḳazvīnī*'nin ikinci eseri *Âṣārü'l-bilād ve Ahbārü'l-İbād* içerisinde değinmek istediğimiz birkaç husus mevcuttur. Yazılı eserleri neticesinde aktardığı bilgi birikimi, onun coğrafya disiplinine nasıl yaklaştığına işaret etmektedir. Yukarıda da gördüğümüz üzere el-*Ḳazvīnī* kozmolojisi çok sistemli ve eleştirel bir bakış açısı ile ele alınmış bir eserdir. *Âṣārü'l-Bilād* ise yaşanır dünyayı yedi iklim altında tasnif ettiği ve ilgili anlatımlarına yer verdiği bir çalışmadır.

VākVāk Adası, Çin Denzinde yer alır. Zenc Adalarına bağlıdır ve oraya yıldızları takip ederek gidilir. Derler ki; orada bin altı yüz ada bulunur. *VākVāk* olarak isimlendirilmesinin sebebi, saçından asılı duran kadın görünümlü meyvesi olan bir ağacın orada yetişmesidir. *VākVāk* sesi verdikleri duyulur. Ada halkı için bu ses uğursuzluk getirir. Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī dedi ki: Burada o kadar çok altın vardır ki, köpeklerinin ve maymunlarının tasmaları dahi altındandır. Gömlekleri altın dokumadır. Musa b. el-Mübārek es-Sirafī anlattı: O bu ülkeye girdi ve bir kadın

¹⁶⁸El-Kazwini, a.g.e., s. 347-348.

¹⁶⁹El-Kazwini, a.g.e., s. 213-215.

tarafından ele geçirildi. O, kadını bir yatakta çıplak gördü. Başında bir taç ve yanında dört bin çıplak bakire hizmetçisi vardı.¹⁷⁰

Eseri içerisinde *Nil Nehri* ve Mısır beldesi hakkında uzun anlatılar mevcuttur. Bizim için ehemmiyet arz eden kısım, Nil Nehrinin kaynağına dair söyledikleridir. Bu bağlamda başkalarından duyduğunu ifade ederek şu cümleleri yer almaktadır: Dediler ki: yeryüzü üzerinde Nil'den daha uzun bir nehir yoktur. Çünkü onun uzunluğu Bilād-ı İslam'da bir ay, Bilād-ı Nübe'de iki ay ve Ekvator ardındaki Bilād-ı Kamer'e gelinceye dek Hārāb'da dört aydır. Dünyada güneyden kuzeye doğru akan başka bir nehir yoktur ve şiddetli sıcaklarda nehir yükselir.¹⁷¹

Aktarılan bilgiler ışığında şu sonuca varılır ki gerek bir takım el yazmalarında yer alan *dünya-melek-boğa-balık* dünya tasavvurunun minyatürlerde işlenmiş olması gerekse kitabını acayıplikler ve gariplikler kapsamında isimlendirmesi; el-Ğazvīnī'nin asıl aktarmak istediği kozmolojiyi gölgede bırakmıştır. Kitabın esas içeriği göz ardı edilerek birkaç görsele bağlı kalınan bir algı meydana gelmiştir. Mezkûr minyatürlerin bir örneği Resim 22'te görülmektedir. Hâlbuki el-Ğazvīnī kozmolojisi Kaf Dağı ve balık üstündeki dünya algısı rivayetlerinin çok ötesinde bir kıymet taşımaktadır.

¹⁷⁰El-Ğazvīnī, *Âşârü'l-bilād ve aĥbârü'l-'ibād*, Beyrut, Dār Şādir, s. 33, (Çevrimiçi) <http://shamela.ws/browse.php/book-9631/page-2#page-30> Tarih: 02.05.2019.

¹⁷¹El-Ğazvīnī, *a.g.e.*, s. 265, (Çevrimiçi) <http://shamela.ws/browse.php/book-9631/page-2#page-262> Tarih: 02.05.2019.

Resim 21 – El-Çazvî – Dünya Haritası

Resim 22 – El-Çazvî – Dünya Tasavvuru Acaibü'l
Mahlukat, British Library Add 7894

2.2.9. Hamdullah el-Müstevfî (680/1281 – 740/1340)

Tarihçi, coğrafyacı ve şair olarak tanınan Hamdullah el-Müstevfî; Arap asıllı Şîi bir ailenin çocuğu olarak 680/1281 yılında Kazvin’de doğmuştur.¹⁷² Başlıca üç eser kaleme almıştır. Döneminin tarih ve sosyolojik ayrıntılarına ışık tuttuğu **Tārīḥu’l-Guzīde ve Zafernāme** adlı eserlerinin yanında **Nuzhetu’l-Ḳulūb** adında coğrafya ve kozmografyayı bir arada işlediği kitabı mevcuttur.¹⁷³

Konrad Miller’in ünlü çalışması **Mappae Arabicae**’da Hamdullah el-Müstevfî’nin Londra’daki nüshalardan birine ait iki dünya haritası ve Latinceleştirilmiş skeçleri yer almaktadır.¹⁷⁴ 14. yüzyıl coğrafyacısı el-Müstevfî’nin dünya haritasındaki en belirgin özellik, yer küreden taşan çizimlerdir. Ayrıca küreyi çevreleyen daire içerisinde iklim sıralaması yapılmıştır (Resim 23). Dünyanın bilinen meskûn kısmı; kutuplarda birbiriyle kesişmeyen ancak doğru hatlar halinde uzanan ekvator dan başlayıp kuzeye doğru ilerleyen 18 boylam ve 9 enlem çizgilerinin kesişmesiyle kare biçiminde koordinat sistemine bölünmüştür. Her bir karenin içerisine bölge isimleri yazılmıştır.¹⁷⁵ Ancak haritadaki koordinatlar, kimi örneklerde hatalar barındırmaktadır.¹⁷⁶ Haritada yer alan söz konusu taşmalar İbn Sa’īd’in haritasında da görülmektedir.

El-Müstevfî, dünyayı çevreleyen *Baḥr-ı Muḥīṭ ve yedi deniz modelini* benimsemiştir.¹⁷⁷ İran geleneğinde “Büyük Deniz”, Yunanlılarda ise “Okyanus” olarak adlandırıldığını aktarmaktadır. Mezkûr denizler içerisindeki adaların sayısından ve özelliklerinden bahsederken önceliği şöhreti hasebiyle *VākVāk Adasına* vermiştir. Yüz adet adadan oluşan VākVāk takımadası, ismini bir ağaçtan almaktadır. Ağacın yaprakları rüzgârda birbirlerine vurduğunda “vak-vak” sesi çıkardığı söylenmektedir. İbn Ḥurdāzbih’in anlattığına göre burada altın o kadar

¹⁷² Sezgin, **GAS** c.13, s. 407.

¹⁷³ Rosenfeld vd., **a.g.e.**, s. 245, Abdülkerim Özeydin, “Hamdullah el-Müstevfî”, **DİA**, c. 15, İstanbul, 1997, s. 454.

¹⁷⁴ Konrad Miller, **Mappae Arabicae V. Band Weltkarten**, Stuttgart 1931, Tafel 83.

¹⁷⁵ Ahmad, **a.g.m.**, s. 209.

¹⁷⁶ Sezgin, **GAS** c. 13, s. 407.

¹⁷⁷ Hamdallah Mustawfi, **Nuzhat-al-Qulūb**, çev. G. Le Strange, Frankfurt am Main, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1993, s.221-231.

bereketlidir ki köpeklerine tasma yaparlar. Ancak tam aksine demir ise enderdir ve mücevherlerine değerli maden olarak işlemektedirler.¹⁷⁸

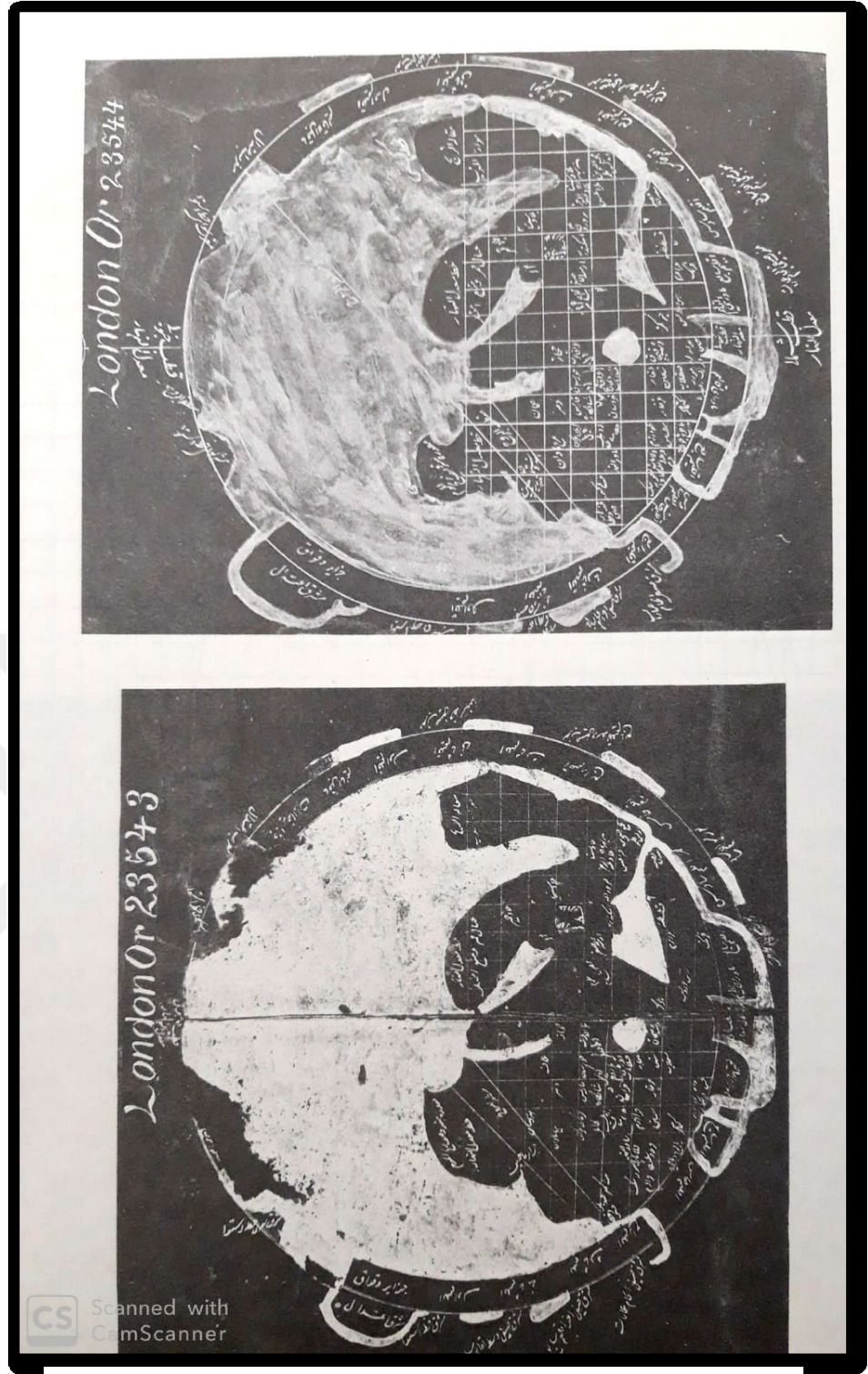
Kuzeydoğu yönünde *Ye'cüc ve Me'cüc* bölgesi bulunmaktadır. Bu coğrafya 7. iklim içerisinde ve yerleşim bölgeleri oldukça azdır. Bunun yanı sıra ovaları ve arazileri geniştir. Çin Denizi ile Doğu Denizi arasında kalmaktadır. Bölgede en mühim yer, duvar muhafızlarının kaldığı kale ve çevresidir. Buradaki halk Müslümandır.¹⁷⁹

Bir başka bölümde mezkûr duvara dair rivayetleri aktaran el-Müstevfî, duvarın Kur'an'da adı geçen *Zü'l-Karneyn* tarafından yaptırıldığını söylemektedir. Ancak *Zü'l-Karneyn*'in kim olduğuna dair iki rivayet mevcuttur. Biri Nuh peygamberin soyundan geldiği söylenen Salih kişidir, diğeri ise Makedonyalı İskender'dir. İlerleyen satırlarda el-Mağdisî'nin İbn Hurdâzbih'den aktardığı Mütercim Sellâm'ın *Ye'cüc ve Me'cüc* bölgesine yaptığı yolculuğu anlatmaktadır. Daha önce değindiğimiz bu hikâyeye ek olarak yolculuğun 2 yıl 4 ay sürdüğünü öğrenilmektedir.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Hamdallah Mustawfî, **a.g.e.**, s.222.

¹⁷⁹ Hamdallah Mustawfî, **a.g.e.**, s. 252.

¹⁸⁰ Hamdallah Mustawfî, **a.g.e.**, s. 236.

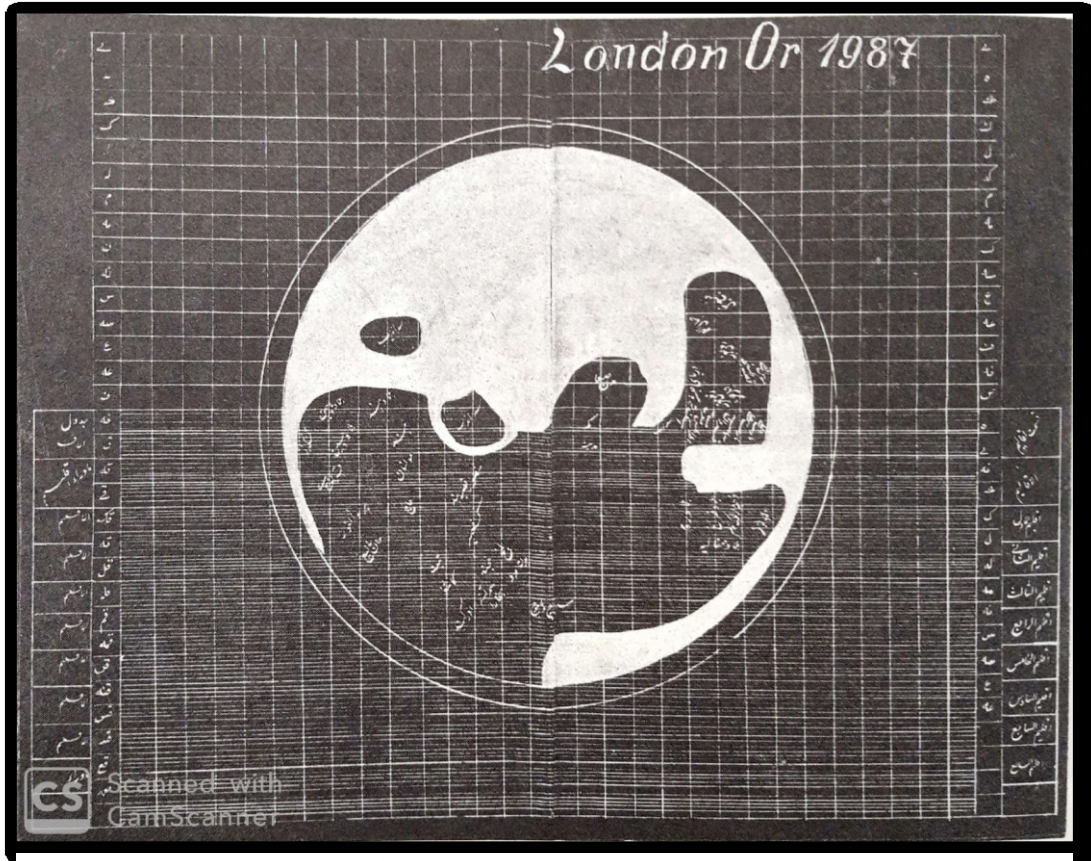
Resim 23 - Hamdullah el-Mütevfi – Dünya Haritası

Son olarak el-Mütevfi'nin dünya haritasında *Ay Dağı*, Nil nehrinin kaynağı olarak betimlenmiştir. **Nuzhetu'l-*Qulub*** adlı eserinde nehirleri işlediği kısım içerisinde Nil Nehri yine İbn Hürdāzbih'den nakledilmektedir. Ona göre Ay Dağından çıkan kaynak, Ekvator çizgisinin üst kısmındadır. Ekvatoru geçtiğinde ise

iki büyük gölden geçerek kuzeye doğru ilerlemeye devam eder. Genel akış içerisinde Nil'in erdeminden ve tadından bahsedilmektedir.¹⁸¹

2.2.10. Hāfız-ı Ebrū (ö. 833/1430)

Şihābüddīn ‘Abdullāh b. Lutfillah b. ‘Abdirreşīd-i Bihdādīnī-yi Hāfī; Timurlular döneminin itibar gören tarihçi ve coğrafyacılarından biridir.¹⁸² Konumuz içerisindeki önemi, kendisinden bir asır önce yaşayan el-Müstevfī gibi dünya haritasını *ortogonal enlem-boylam düzleminin* üzerinde inşa etmiş olmasıdır (Resim 24). Derece bilgilerine göre 7 iklimi hizalayan Hāfız-ı Ebrū, çok fazla detaya sahip olmayan bir harita ile çalışmıştır. Belh ekolüne mensub olması sebebiyle yuvarlak dünya tasavvurunu benimsemiştir.¹⁸³ Yeryüzünün güney yarım küresi tamamen denizlerle kaplıdır. Bīrūnī’de değindiğimiz üzere bilinmeyen yerlerin aldığı bu biçim Hāfız-ı Ebrū’da belirginlik kazanmaktadır.¹⁸⁴ Ay Dağı’nın ve Kuzey Afrika’nın oldukça dar bir alandaki varlıkları bir yana, *Ye’cūc ve Me’cūc Seddi* tam olarak kuzeyde gösterilmiştir.

Resim 24 - Hāfız-ı Ebrū – Dünya Haritası

2.2.11. İbnu'l-Verdī (ö. tahminen 850/1446)

Sirāceddīn Ebū Ḥafş İbnu'l-Verdī, sıklıkla 749/1349 yılında vefat etmiş olan tarihçi Zeyneddīn İbn el-Verdī ile karıştırılmıştır. Ancak yapılan araştırmalar ve muasırlarının bilgilerine dayanarak vefat tarihinin 850/1446 yılları civarında olduğu varsayılmaktadır. İbnu'l-Verdī'nin **Ḥarīdetu'l-'Acāib ve Ferīdetu'l-Ġarāib** adlı eseri kozmoloji sahasındaki gelenek çerçevesinde yazılmıştır.¹⁸⁵

Konrad Miller'in **Mappae Arabicae** isimli kapsamlı eserinden elde edilen bilgiler ışığında farklı nüshalarda yer alan dünya haritalarının benzerliklerine göre gruplandırılabilmesi öğrenilmiştir. Bu durum istinsah aşamasında şahsın yaptığı eklemeler veya döneminde edinilen yeni bilgiler olabilir. Miller yaptığı gruplandırmanın ardından harita üzerindeki bilgilerin özet yoluyla aktarılmasını tercih etmiştir. (Resim 25)

Her bir nüshada dünyanın Okyanus tarafından çevrelendiği, okyanusun da *Kaf Dağı* tarafından kuşatıldığı görülmektedir. Haritalardan birinde bilhassa şu tabirler dikkat çekmektedir. 1. Kuzeydoğuda: *Yakuttan* oluşan Kaf Dağı gökyüzünü (sema) taşır. 2. Kuzeybatıda: *Yeşil gök rengini Kaf Dağı'nın yeşil yakutundan alır*. 3. Güneybatıda: Söylenir ki dünyayı çevreleyen dağ ile semanın arasındaki mesafe ayakta bir çatlak kadardır. 4. Güneydoğuda: Ve yeşil bir mücevherden bahsedilir. Ve bu dağın arkasında *devasa bir yılan* bulunmaktadır. Kimi haritalarda güneybatı yönünde Kaf Dağı '*Aynu'l-Hayat* ile bölünmüştür. Miller'in numaralandırmasına göre üçüncü haritanın doğu denizlerinde bir görünüp bir kaybolan suyun üstünde yüzen saraylar olduğu yazılıdır. Bir başka örnek ise yerkürenin güney kısmında yer alan büyük bir dağ ve üzerinde yazılır '*Arş-ı İblīs* ibaresidir.

Afrika'nın güney kısımlarındaki bilinmeyen ve/veya yaşanmayan yerler için şu ifadeleri aktarmaktadır: Su yetersizliği, yüksek sıcaklık ve soğuk sebebiyle üzerinde bitkilerin, kuşların, vahşilerin ya da herhangi bir varlığın bulunmadığı harap yerlerdir. Bu sebeple güneyin mamuru imkânsızdır,

¹⁸⁵ Sezgin, GAS c. 15, s. 79.

ibaresi yer alır. Güneyde yaşam ve/veya su olmayan çöller ifadeleri devam eder. Haritanın karakteristik özelliklerinden biri, Nil Nehrinin kaynağı olarak Ay Dağlarının belirtilmesidir.

Son olarak *Ye'cūc ve Me'cūc* diyarından bahsedilecek olursa, bu bölge her haritada mevcuttur. Sedd-i İskender, uzun bir çizgi ile belirtilirken kimi örneklerde kırık çizgi hattı görülmektedir.¹⁸⁶

Ayrıca İstanbul için Konstantiniyye ifadesini kullanırken hilal şeklinde şehrin yerini belirtmesi önem arz etmektedir.

Âlim, yukarıda değinilen karakteristik özelliklerin bir takım anlatımlarına kitabında yer vermiştir. Dağlar konusunu işlerken dünyanın en büyük dağı olan Kaf Dağı ile başlamıştır. Bu dağ göz akının siyahını kapladığı gibi kuşatıcıdır. Bu dağın ötesinde olanlar, bu dünyanın değil ahretin hükmündendir. Bazı müfessirler demiştir ki: Allah Teâlâ Kaf Dağı'nın *arkasında gümüş gibi parlayan beyaz bir toprak* yarattı. Bu yerin etrafını dönmek güneş için *kırk gün* sürer. Arşta görevli meleklerin en büyüğü dahi bu toprakların kralını bilmez. Ve onlar Kıyamet Gününe kadar ne Âdem'i ne de İblis'i tanımazlar. Denilir ki: Kıyamet Gününde bizim yerimiz bu topraklarla değişecek. Yüce Allah en iyisini bilir.¹⁸⁷

Âlimin *Serendib Dağı* hakkındaki bilgi aktarımına göre; bu dağ Baħr-ı Hind'de bulunan Hz. Âdem'in indiği yüce bir dağdır. Üzerinde bulunan kayada Âdem a.s.'in ayak izi vardır. Bu izin uzunluğu yetmiş karıştır. Dağın üzerinde kimsenin bakamadığı yıldırım gibi parlak bir ışık vardır. Her gün buraya yağmur yağar ve Hz. Âdem'in ayak izini yıkar. Dağın çevresinde tarif edilemez kokulu baharatlar ve değerli taşlar bulunur. Âdem'in bu dağdan deniz kıyısına bir adımlık mesafesi, yürüyerek iki güne denktir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Miller, **a.g.e.**, s. 135-138.

¹⁸⁷ Sirâceddîn Ebū Hafş İbn el-Verdî, **Ĥarîdetu'l-'Acâib ve Ferîdetu'l-Ġarâib**, Kahire, Mektebetu's-Sekaafeti'l-İslaamiyye, 1428/2008, s. 275, (Çevrimiçi) <http://shamela.ws/browse.php/book-3298/page-172#page-257> Tarih: 02.05.2019.

¹⁸⁸ İbn el-Verdî, **a.g.e.**, s. 276, (Çevrimiçi) <http://shamela.ws/browse.php/book-3298/page-172#page-258> Tarih: 02.05.2019.

Nil-i Mübarek'ten daha uzun bir nehir dünyada yoktur. İslam beldelerinde iki ay, Daru'l-Kufr'de iki ay, çölde iki ay ve harāb topraklarda dört ay yürüyüş uzunluğundadır. Kaynağı ise Ekvator'un ardında Cebel-i Kamer beldesindedir. İsmine Cebel-i Kamer denmiştir çünkü ay aslında bu dağın üzerinden doğar ve onun ışığı dağın üzerine yansır. Ay, Baħr-ı Zülme'den yükselir ve Ay Dağları altında kaybolur. Rasulullah (s.a.v.) dedi ki: “*Nil nehri cennetten çıkar.*”¹⁸⁹

Şeytanlar, Birinci Hermes'i Kamer olarak bilinen dağa götürdüler. Orada Nil Nehrinin Baħr-ı Esved'den çıkıp Cebel-i Kamer'in altına nasıl girdiğini gördü. Ve o dağın dibinde seksen beş bronz heykelden oluşan bir saray inşa etti. Dağdan çıkan sular iki büyük baħhaya dökülür, daha sonra Baħha-i Cāmi'a'da birleşir. Nil Nehri, Nūbe topraklarında ikinci bir kola ayrılır. Bilād-ı Sūdan'dan geçerek *batıya* doğru akar.¹⁹⁰

Bilindiği üzere Baħr-ı Muħīt, ona bağlı denizlerin tümünü kapsayan en büyük denizdir. Onun kıyısını veya derinliğini Allah (a.c.)'dan başka kimse bilmez. Bu denizde Arş-ı İblīs bulunur, Allah onu lanetledi. Suda yüzen şehirler, dünyanın harap bölgelerinin dörtte birine karşılık gelecek cin ehli, su üzerinde yüzen ve sonra kaybolan saraylar ve bu denizde acayip ve garip biçimli şeyler görünür. Bu sularda *Ebrehe Zu'l-Menār'ın* koydurduğu *üç adet put* vardır. Birincisi yeşildir, denize gelenlerin geri dönmesini emredercesine elini uzatır. İkincisi kırmızıdır, denize gelenlerin onu geçip ilerlememesi için işaret eder. Ve üçüncüsü beyazdır, parmağıyla denize işaret eder: Bu yere kim gelir ve bu yerden kim geçerse helak olmuştur. Her bir putun göğsünde siyah ile yazılı bir ibare vardır: Bu, Ebrehe Zu'l-Menār tarafından konuldu¹⁹¹. Denizdeki mercan ağaçları, karadaki ağaçlar gibi büyür. Denizde meskūn adalar vardır. Ahvalini yalnızca Allah bilir.¹⁹²

¹⁸⁹ Seyhan, Ceyhan, Fırat ve Nil; rivayetlerde cennetten çıkan ırmaklar olarak belirtilmiştir.

¹⁹⁰ İbn el-Verdī, **a.g.e.**, s. 256, (Çevrimiçi) <http://shamela.ws/browse.php/book-3298/page-172#page-238> Tarih: 02.05.2019.

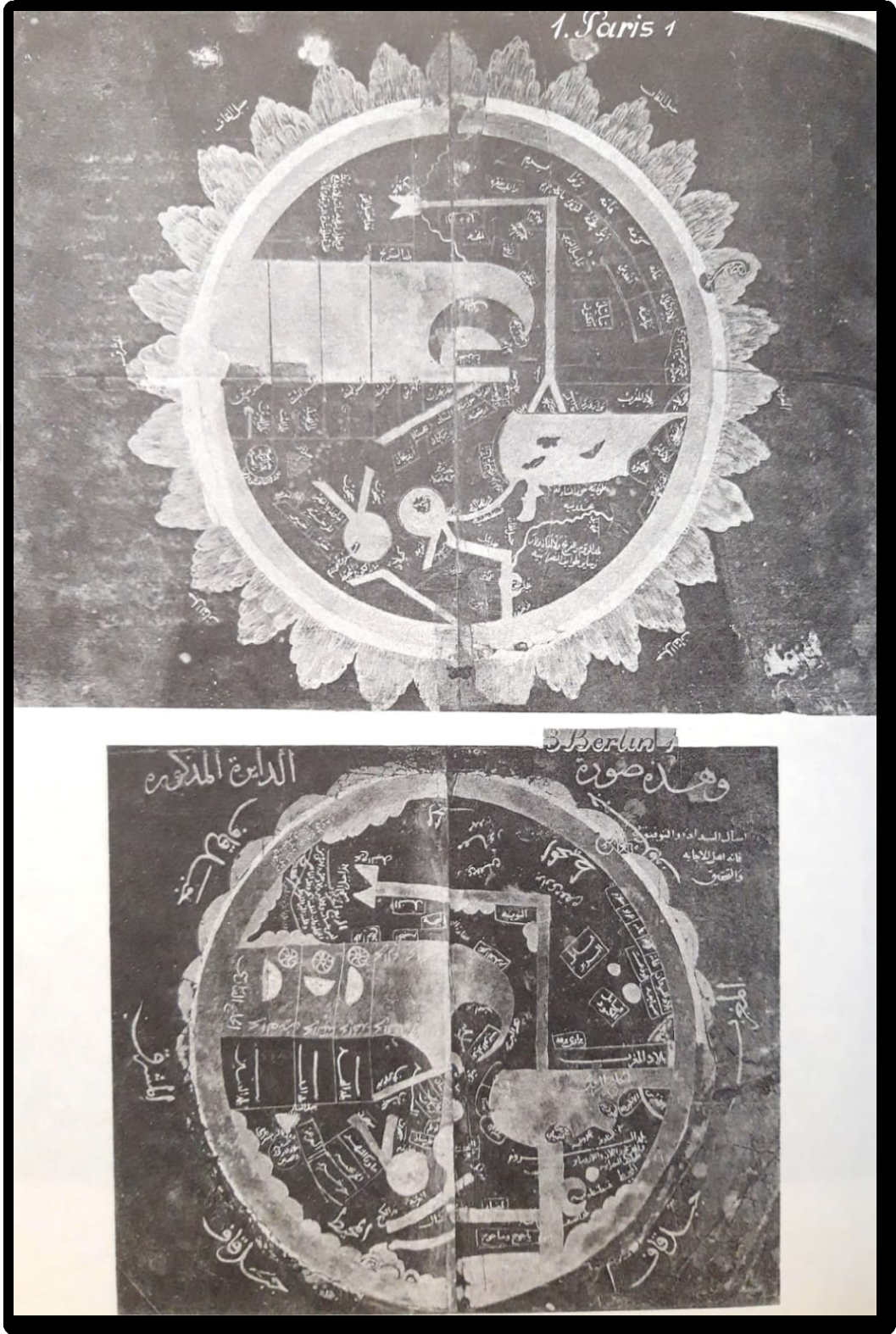
¹⁹¹ لسيدته الشمس تقريباً عليها

¹⁹² İbn el-Verdī, **a.g.e.**, s. 190, (Çevrimiçi) <http://shamela.ws/browse.php/book-3298/page-172> Tarih: 02.05.2019.

Âlime göre Baħr-ı Zulme, Batı Muħit Denizleridir. İsmi *el-Muħlim*'dir. Şiddetinin büyüklüğü ve denizinin zorluğu sebebiyle Allah'ın yarattığı hiç kimse onu geçemez. Ancak kıyı boyunca ilerleyebilir, çünkü *dalgaları dağlar gibidir, karanlığı derin, rüzgârı ağır kokulu ve hayvanları tehlikelidir*. Ardında ne olduğunu Allah Teâlâ'dan başkası bilmez ve hiçbir beşer onun hakkında bir haber getirmeye vakıf değildir. Ancak bu denizin yedi adet adasına insanlar ulaşabilmişlerdir.¹⁹³ İlerleyen satırlarda mezkûr adalar hakkında bilgi verilmektedir.

¹⁹³ İbn el-Verdî, **a.g.e.**, s. 195, (Çevrimiçi) <http://shamela.ws/browse.php/book-3298/page-172#page-177> Tarih: 02.05.2019.

Resim 25 - İbnu'l-Verdî – Dünya Haritası

2.2.12. Pīrī Reis (ö. 1553)

Günümüzde coğrafya ve haritacılık alanında adını en çok duyduğumuz, ancak çalışmaları hakkında yeterli ilgiyi görmediğimiz Pīrī Reis'in vefat yılı 1553'tür. Akademik alanda batının ve ülkemiz âlimlerinin hakkında birçok kitap ve makale kaleme aldığı bir gerçektir.¹⁹⁴ Kolumbus'un haritasının günümüze ulaşmamış olması, batılı âlimlerin Pīrī Reis'in dünya haritası ile olan özel ilgisinin bir parçasıdır. Nitekim Pīrī Reis, haritasında Kolumbus'un haritalarından yararlandığını açık yüreklilikle zikretmektedir. Harita üzerindeki kenar notlarından Kolumbus'un seferlerine dair de bilgi elde edilmektedir.¹⁹⁵ Prof. Dr. Fuat Sezgin, batılı çalışmaların ciddiyetine işaret etmek amacıyla **Kitāb-ı Bahriye**'nin 1756 yılında Fransızcaya, 1811 yılında ise Almancaya tercüme edildiğini aktarmaktadır.¹⁹⁶ Âlim, döneminin ilim ve siyaset paradigmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Ömrünün ekseriyetini denizlerde geçirmiş, Akdeniz kıyılarında senelerce seyr halinde olmuş, korsanlıktan devlet donanmasına geçiş yapmış, Endelüs Emevi Devleti'nin yıkılmasının ardından oradaki Müslümanları Osmanlı topraklarına taşımış ve son olarak görevlendirildiği gemi birliklerinin başındayken hakkında yapılan ithamlar ve iftiralar sonucunda Mısır'da idam edilmiştir. Fakat Pīrī Reis donanmadaki başarılarının ve mezkûr sonunun aksine çizdiği iki dünya haritası ve telif ettiği **Kitāb-ı Bahriye** ile daha çok anılmaktadır.

Biz bu çalışmamız kapsamında (Muharrem 919) 1513 tarihli dünya haritası ve üzerindeki görselleri ele almaktayız. Elbette ki Pīrī Reis özellikle matematiksel coğrafya açısından **Kitāb-ı Bahriye** başta olmak üzere çok ciddi bir disiplini ortaya koymuştur. Hazırladığı portolanlar, kitabındaki sahil ve belde bilgilerinin anlatım biçimi ve kendine has karakteri; kayda değerdir ve yüzyıllar boyu ehemmiyetini korumaya devam edecektir. Bugüne dek yapılan çalışmalar bibliyografyalarda bir araya getirilmiştir. Bu eserlerin daha çok okunması ve genel kültürden akademik

¹⁹⁴ bkz. Mustafa Güçlü, "Cumhuriyet Dönemi Süreli Yayınlarda Yayımlanan Pīrī Reis İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:35, Yıl: 2013/2, s. 131-150.

¹⁹⁵ Örneğin; Kolumbus'un bir kitaptaki bilgilere dayanarak bu yolculuğa çıktığı zikredilmektedir. Kitabı göre Atlas Okyanusunun sonunda yani batı tarafında kıyılar, adalar, türlü türlü madenler ve cevahir dağı vardır. Bu yerleri bulmak için kendisine gemi verecek bir bey arar. Onlar da vaadi yeni topraklar fethedip Hristiyan inancını yaymaktır. s. 89-90.

¹⁹⁶ Sezgin, **a.g.e.**, c. 13, s. 471.

bilgi seviyesine çıkması temennimizdir. Dünya haritasının yalnızca bir kısmının günümüze ulaşmış olmasının kendi adımıza üzücü kısmı, yitirdiğimiz tüm görsel anlatımlardır. Nitekim Yeni Dünya hakkında adım adım ilerleyen ve yaygınlaşan bilgiler ışığında dahi bu denli zengin ve ilgi çekici bir içerik meydana gelmiştir.

Bu bağlamda Fikret Sarıcaoğlu, Pîrî Reis ve eserleri hakkında bir temennide bulunmaktadır. İslam kültür ve inancı çerçevesinde bir varlığın birebir resmedilmesi Allah'ın yaratıcılık sıfatına halal getireceği düşüncesi yer kazanmıştır. Kimi sanatçılar da gölgesi yere düşmeyen resmin günah sayılmayacağı varsayımından yola çıkarak minyatür geleneğini benimsemiş ve zenginleştirmişlerdir. Mitolojik tahayyül ve tasavvur İslam kültüründe her zaman yer bulmuştur. Pîrî Reis'in Dünya haritasındaki minyatür geleneğinin tespiti, ikonografik çözümlemesi vb. konulardaki sanat tarihi erbabının araştırmaları önemli olacaktır.¹⁹⁷

Haritanın kuzeyinde ve güneyinde otuz ikili birer *rüzgârgülü* bulunmaktadır. Üç küçük kerte pusulasıyla birlikte toplam beş adet rüzgârgülü vardır. İki büyük rüzgârgülündeki siyah temrenler kuzeyi gösterir ve bu değişmeyen bir uygulamadır. Rüzgârgülleri otuz iki kertelidir. Ana ve ara rüzgârları gösteren siyah ve kırmızı renkli düz kerte çizgileriyle tüm harita kaplanmıştır. Portolanların üzerine çizili olan rüzgârgülleri ve kerte çizgilerinden pusulayla birlikte yararlanılarak gemilerin yön ve seyri gerçekleştirilmekte idi. Haritada portolanlarda görüldüğü gibi *hükümdar*, *gemi*, *kale*, *hayvan* ve *mitolojik yaratık resimleri* bulunur. Ayrıca çeşitli sembolizmi mevcuttur. Su yüzeyine yakın ve görünmeyen kayalıklar istavroz işaretiyle, kumluk ve sığ yerler kırmızı, döküntüler siyah noktalarla belirtilmiştir.¹⁹⁸

Harita üzerinde tespit edilmiş *11 deniz aracı* yer almaktadır. Bunlar arasında bir göke, iki barça, bir sandal, iki karavele yer alır.¹⁹⁹ Çizimlerin gerçekçiliği ve tabiri caizse zarafeti dikkat çekmektedir. Ayrıca haritada yer alan üç farklı hükümdar

¹⁹⁷Fikret Sarıcaoğlu, **Piri Reis'in Dünya Haritası 1513**, Ankara, Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ocak 2014, s. 133. Yazarın bu yaklaşımı ve temennisi doğrultusunda biz de çalışmamızı elimizden geldiğince ilerletebilmek için çaba gösterdik.

¹⁹⁸ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 34-36.

¹⁹⁹ Daha detaylı bilgi için bkz. Svat Soucek "Turkish Mapmaking", İstanbul, Boyut Yayınları, 2013.

(Portekiz, Merakeş, Gine) minyatürü özellikle kendi bölgelerine has yerel kıyafetlerle resmedilmiş ve ilişkilendirilmiştir.

Bilindiği üzere portolan geleneği çerçevesinde Pîrî Reis haritası kenar notları barındırmaktadır. Karadaki ve denizdeki boşluklar çizim ve kenar notlarıyla değerlendirilir. Yalnızca görsel figürler değil bu kenar notları sayesinde de bölgenin özellikleri ve ilgili figürlere dair ipuçları elde edilmektedir. Örneğin bir kenar notta “Ve bu diyarda *ak kıllı ve bu şekilli canavarlar* ve dahi *altı boynuzlu gâvlar* olurmuş. Portugal kâfiri haritalarında yazmış.” ibaresi geçmektedir.²⁰⁰ Bir başka kenar notuna göre üzerinde yazılı olduğu diyarlar imaretlik olup cümle *halkı üryan* yürürmüş.²⁰¹ Bir başka örnek ise halkın sosyal yapısını özetlemektedir: “Bu diyara Antilye vilayeti dirler, günbatısı cânibidür. Dört cins *tûtî* olur imiş; ak, kızıl, yeşil, kara. Halkı *tûtî etini yirler* ve tacları cümle *tûtî* yünindendür. Bunda bir taş olur, siyah mehenk taşına benzer. Halkı nacak yerine anı kullanurlar imiş. Gayet bir berk taşdur. Biz ol taşı gördük.”²⁰² Yine bir pasajda “Portekiz kâfiri rivayet eder ki bu yerde gece ve gündüz kısalınca iki saat, uzayınca yirmi iki saat olur. Ama gündüzü çok sıcak olup ve gece de çok çiğ düşer, derler.”²⁰³

Resim 26’de gördüğümüz canlı figürü için “Bu *canavarun yidi karış boyu* vardır. Gözünün aralığı bir karışdur, amma *selim nefis* imiş.” denmektedir. [Blemmye olarak tanınır]. Kafası olmayan, başının gövdesi üzerinde yer alan yaratık, sakallı ve kırmızı tac ile çizilmiştir. Yazarın aktardığına göre bu yaratığın tarifleri ve çizimleri birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; 1448 tarihli Andreas Walsperger haritası, veya 1554 telifli Seydi Ali Reis’in Muhîr’inde bulunmaktadır. Aynı şekilde Pîrî Reis Kitâb-ı Bahriye’de bu anlatımını tekrarlamış ve Akdeniz’de seyreden bir geminin içinde ele geçirildiğini de ilave etmiştir.²⁰⁴ Harita üzerinde gördüğümüz boynuzlu bir canlı için “Ve bu yirde *bir boynuzlu gâv*²⁰⁵ olur ve hem bu şekilli canavarlar olur.” Bu hayvan gergedandır. ‘Acâ’ibu’l-Mahlûkât’ta yer alan

²⁰⁰ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 57.

²⁰¹ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 60.

²⁰² Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 61.

²⁰³ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 99.

²⁰⁴ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 165.

²⁰⁵ Öküz.

gergedan tasvirine de yakınlık göstermektedir. Büyük bir canavar olan gergedanın boynuzu ve kuyruğunun öküze, ayaklarının arslana, boynunun ata benzediği ve başında muhkem bir boynuzu olduğu anlatılır.²⁰⁶ Uzun kuyruklu zarif yapılı kahverengi bir canlıya “*seb*”²⁰⁷ dediklerini aktarmaktadır.²⁰⁸

Resim 26 - Piri Reis - Blemmye

²⁰⁶ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 163.

²⁰⁷ Sivri dişlere sahip olan yırtıcı hayvan türü.

²⁰⁸ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 62.

Resim 27’de *çift boynuzlu* ince yapılı bir hayvan bulunmaktadır. Bir sonraki hayvan altı boynuzlu bir çeşit boğaya benzemektedir. “Bu ülkede ak kılıklı ve bu kılıklı canavarlar ve de *altı boynuzlu öküzler* olurmuş. Portekiz kâfiri haritalarında yazmışlar.” Sivri uzun dişli ve iki boynuzlu, antilopa veya tilkiye benzetilen diğer bir hayvan resmi “bu kılıklı canavarlar olur” kenar notuyla tarif edilmiştir. Gergedan resmiyle aynı bölgede yer alan figür, Avrupa Ortaçağının mitolojik tasvirlerinden olan yaledir.²⁰⁹ Resim 26’de oturduğu tepelerin üstünde *meyve yiyen bir maymun* figürü yer almaktadır. 28 numaralı resimde bir *maymun ve köpek başlı insan* bedenine sahip bir canlı resmedilmiştir. Kenar notunda “bu kılıklı canavarlar” olarak betimlenen figür yine mappamundilerde karşımıza çıkan örneklerdendir.

Resim 27 - Pîrî Reis – Çift Boynuzlu

²⁰⁹Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 162.

Resim 28 - Piri Reis – Köpek Başlı İnsan ve Maymun

Haritanın en ünlü figürlerinden birisi; *büyük bir balığın üstünde oturup ateş yakan iki insan* figürüdür. Bu görselin anlatımı ise şöyle yer almaktadır: “Rivayet ederler kim zaman-ı evvelde Sanvulrandan²¹⁰ dirler bir papaz yedi deryayı gezmiş dirler. Mezbûr bir baluğun üzerine uğramış, kuru yer sanub baluk üzerine çıkub od yakmışlar. Baluğun sırtı kızıcak denize dalmış, bunlar sandala koyulmuşlar, gemiye kaçmışlar. Bu ahval Portugal kâfirinden zikr olunmaz, kadim papamondulardan²¹¹ menkuldür.”²¹² (Resim 29) Bu hadise; İrlandalı keşiş *St. Brendan* ve kardeşlerinin kutsanmış adaları aramak üzere çıktıklarına inanılan efsanevi deniz yolculuklarından birini yansıtmaktadır. Avrupa Ortaçağında Cennet Adası arayışları, İncil’de açıklanan yerlerin bulunması gibi faaliyetler Hristiyanları heyecanlandıran motivasyon unsurlarından biriydi.²¹³

Resim 29 - Piri Reis – St. Brendan

²¹⁰ St. Brendan.

²¹¹ Eski dünya haritalarından.

²¹² Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 63.

²¹³ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 105.

Literatür taraması kapsamında konumuza yakın incelenmiş iki makale çalışması özellikle öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi *Karen Pinto*'nun “Gözlerine Bakmak, İzler Aramak: Piri Reis’in 1513 Tarihli Dünya Haritası ve Onun İslam İkonografisi ile İlişkileri”²¹⁴ isimli makalesidir. Pinto’ya göre birçoğunun da onaylayacağı şekilde haritacılar bir çeşit yazarlardır. Bu sebeple yapılması gereken haritacının gözünden yansıyan kitaplar, el yazmaları, haritalar ve diğer kültürel objelerini incelemektir. Haritacının gördüğünü görebilmek, onun bıraktığı eseri anlamak ve bir kaynak niteliğine taşımak için önemlidir. Bu doğrultuda Pinto, Pīrī Reis haritası ile klasik İslam haritacılık geleneği arasında ikonografik bağlantıları sunmak istediğini dile getirmektedir.²¹⁵

Yukarıda zikrettiğimiz Belmye – yüzü göğsünde olan kafasız figür – ve cynophali – köpek başlı insan – tasvirlerine *de la Cosa*'nın haritasında da rastlanmaktadır. Ancak Pīrī Reis’in aksine bu figürler *Uzak Doğu*'da aşağı yukarı Çin topraklarında görülmektedir.²¹⁶

Pinto'nun da vurguladığı üzere yapılan araştırmaların ekseriyeti Pīrī Reis'in *Avrupa kökenli haritalardan etkilendiğine dair oluşan bir eksen etrafında şekillenmiştir*. Klasik İslam etkilerinin de bu haritada yer alabileceğine dair sınırlı bir odak oluşmuştur. Netice itibarıyla birçok araştırmacı; İslam haritacılık geleneği, minyatür sanatı ve *Açayib ve Garaib geleneğinin Pīrī Reis üzerinde büyük etkisi olabileceğini göz ardı etti*. Çünkü Pīrī Reis haritası bir Avrupa üretimine benzememektedir.²¹⁷ İlerleyen satırlarda ise Pīrī Reis'in Belh ekolüne bağlı yazmalara erişimi olduğuna inandığını dile getirmektedir. Çünkü bu erişimin ispatı, 1513 tarihli haritasının bitki örtüsü ve hayvan türlerinin eşsiz ikonografisinde kendini göstermektedir.²¹⁸

²¹⁴ Searchin' his eyes, lookin' for traces: Piri Reis' World Map of 1513 & its Islamic Iconographic Connections (A Reading Through Bağdat 334 and Proust).

²¹⁵ Karen Pinto, “Searchin' his eyes, lookin' for traces: Piri Reis' World Map of 1513 & its Islamic Iconographic Connections (A Reading Through Bağdat 334 and Proust)”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 39, 2012, s. 67.

²¹⁶ Pinto, **a.g.m.**, s. 69.

²¹⁷ Pinto, **a.g.m.**, s. 70-71.

²¹⁸ Pinto, **a.g.m.**, s. 76.

Haritadaki Blemmye ve karşısında oturan maymun; bir görüşe göre bilinen dünyanın sonuna işaret ederek daha ötesinin tehlikeli olduğunu ve buraya varacak insanları uyarmak için bağlam ifade etmektedir. Nitekim Eski Dünyada da okyanus ve ötesi için benzer ifadeler, korkutucu canavarlar kullanılmıştır. Ancak Pîrî Reis Blemmye'nin açıklamasında onun zararsız olduğunu dile getirmektedir ve Pinto'ya göre karşısında oturan maymun onunla barışçıl bir etkileşim içindeymiş gibi görünmektedir. Yeni-dostane-Dünya keşiflere açıktır. Öte yandan elinde taş tutan ve kayalıklarda oturan bir maymun figürü el-İştahî'nin Mısır haritasından tanıdık gelmektedir.²¹⁹ Her ne kadar çizimleri birbirine tıpatıp bir benzerlik taşımasa da Pinto'ya göre aktarım açısından bir andırma söz konusudur. Aynı haritada yer alan uzun dişli garip balık ile yale olarak adlandırılan figürün dişleri birbirine benzemektedir. Ek olarak mezkûr maymun, el-İştahî haritasında seccadesi üzerinde ibadet eden adama taş atar gibi görünmektedir. Burada Pinto İslam kültürünün maymuna olan bakış açısını çeşitli rivayetler ve ayetler doğrultusunda aktarmaktadır. Kur'an-ı Kerim'den bizim de önceden naklettiğimiz maymuna dönüştürülen kavim hakkındaki ayetleri vermektedir. “*Namaz kılan birinin yanından bir kadın, bir siyah köpek veya bir maymun geçtiğinde namazı bozulur*” hadisini Sahih Buhari'den göstermektedir. Dindar Hz. Musa'ya taş atan maymunun Pîrî Reis haritasında nasıl barışçıl bir maymuna dönüştüğü konusunda Pinto eleştirel yaklaşmaktadır. Ona göre Pîrî Reis, Yeni Dünyanın keşfi ile din algısını da bir takım yeniliklerin beklediğini tasvirleri ile göstermek istemiştir. Elbette ki bu konu ucu açık olup hiçbir zaman kesin bir tanığı olmayacak bir ifadedir. Pinto'nun karşılaştırmasını yaptığı bizim de yukarıda detaylıca incelediğimiz yazmanın 1460'lı yıllara ait Farsi bir tercüme olduğunu önceden dile getirmiştik. Karen Pinto da bu gelenek çerçevesinde denizler ve beldelerin çeşitli tasvirlerle bezendiğini vurgulamaktadır. Yine onun aktarımına göre Hans Mzik Fars Denizindeki Hz. Yunus ve içinden çıktığı balık tasvirini Pîrî Reis'in haritasında resmedilen St. Brendan motifine benzetmektedir. Son olarak Pinto ve Zeren (Akalay) Tanındı; söz konusu yazmanın ince kalitede sanat unsurlarına dayandığını, Şia temalarının dâhil edildiğini, Fars dilinin kullanıldığı ve Safevi ikonografî benzerliklerini taşıdığına işaret etmektedirler.²²⁰ Nihayetinde Pîrî

²¹⁹ El-İştahî'yi ele aldığımız kısımda bu hususa değinilmiştir.

²²⁰ Pinto, **a.g.m.**, s. 79-85.

Reis kendi dönemindeki değişimlerin farkında olup yenilik ve aydınlanmanın önemini anlamıştır.²²¹

İkinci olarak değinmek istediğimiz makale, Marco Masseti ve Cecilia Veracini tarafından kaleme alınmış “**1513 – Piri Reis Haritasının Hayvan Temsilleri**”²²² adlı çalışmadır. Yazarlar, ilk örneği St. Brendan’ın yarı-mitolojik hikâyesi ile başlatmaktadırlar. Yaptıkları araştırma kapsamında bu hikâyenin 1001 Gece Masalları, İskender’in hayatı ve hatta balık üzerinden Hz. Yunus’un kıssası ile ilişkili olabileceğini zikretmektedirler.²²³

Afrika kıtasında yer alan *fil ve devekuşu* figürlerine dair söyledikleri şey gerçekçi çizimler olmalarıdır. Çizilen filin daha çok Asya türüne benzemesi dikkat çekmektedir. Nitekim Asya filleri yüzyıllardır tanınan, savaş ve sosyal amaçlarda kullanılan ve haritalarda yer verilen bir türdür. Devekuşunun beş alttürü – kırmızı-boyunlu devekuşu *Struthio camelus camelus* Linnaeus, *Struthio camelus molybdophanes*, *Struthio camelus massaicus*, *Struthio camelus australis* ve Arap devekuşu *Struthio camelus syriacus* – Kuzey Afrika’da bilinmektedir. Ortaya çıkan verilere göre M.Ö. 20000 yılından bugüne devekuşlarının varlığı farklı kültür ve medeniyetler için ilham kaynağı olmuştur.²²⁴ İlerleyen satırlarda yazarlar, haritalardaki papağanların isimlendirmesi ve kökeni hakkında elde ettikleri bilgilere yer vermektedirler. Güney Amerika kısmına geldiğimizde ise daha önce bahsettiğimiz figürler ön plana çıkmaktadır. Pinto’nun aktardığı üzere Masseti ve Veracini; bu canlı tasvirlerinin önceki yüzyıllardaki mappamundilerde ve dahi Piri Reis’in Kitâb-ı Bahriye’inde yer aldığını zikrederler. Belki de ilk defa Herodot²²⁵ tarafından zikredilmişlerdir. Libya’nın batı topraklarında görülen boynuzlu eşekler,

²²¹ Pinto, **a.g.m.**, s. 93.

²²² The zoomorphic representations of the Piri Reis map (1513).

²²³ Marco Masseti, Cecilia Veracini, “The zoomorphic representations of the Piri Reis map (1513)”, **Anthropozoologica**, 51, 2016, s. 45 (41-54).

²²⁴ Masseti ve Veracini, **a.g.m.**, s. 45.

²²⁵ “Zira Libya’da göçebelerin buldukları doğu bölümü, Triton ırmağına kadar alçak ve kumluktur; sonra batıya doğru çiftçilerin toprakları çok dağlıktır, üzerinde bitki örtüsü vardır, yaban hayvanlarla doludur; burası dev yılanlar, aslanlar, filler, ayılar, zehirli yılanlar, boynuzlu eşekler, köpek başlılar, Libyalıların dediklerine bakılırsa gözleri göğsünde olan başsız hayvanlar, yaban erkekler, yaban kadınlar ve hiçbiri masal olmayan daha bir yığın canavar yaratıklar ülkesidir.” Herodotos, **Tarih**, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2012, s. 373.

köpek-başlı insanlar ve başsız varlıklar; birçok vahşi canavarların aksine efsanevi değillerdir.²²⁶ Pinto'nun yaklaşımına benzer şekilde bu makalede de bu tür varlıkların özellikle tasvirleri hususunda Acayib ve Garaib geleneğine dayandıkları dile getirilmektedir. Zekeriyā el-Ḳazvī'nin yazmalarındaki minyatürlerden biri bu konuda örnek gösterilmektedir.

Neticede Kolumbus, batı kıyılarına ulaştığında Asya'nın doğu kıyılarına vardığını düşünüyordu. Bu sebeple tüm hayvan ve bitki betimlemelerinin bu düşünce etrafında etkilendiğini ve şekillendiğini tekrar hatırlatmak gerekir.²²⁷ Ancak bir sonraki seyahatinde oradaki halk Kolumbus'un dikkatini çekti çünkü doğal güzellikleri, canavarların yaşadığı yerin yasak bir kısmına ulaşma ihtimaliyle çelişiyordu. Bu nedenlerden dolayı, Kolumbus yaşadıkları yerle ilgili çok fazla endişe duymadan yerlilerin görünüşünü ayrıntılı bir şekilde kaydetti.²²⁸

Bir sonraki sayfada yazarlar, camahueto isimli boynuzlu hayvana değinmektedirler. Bu hayvan bir çeşit deniz canavarıdır ve küçük bir boynuza sahiptir. O bölgenin yerel efsanelerine göre camahuetos iç bölgelerdeki nehirlerde doğar ve yetişkin boyuna eriştiğinde denizlere göç eder. Yürürken boynuzları ile işaretler bırakırlar ve geçtikleri sularda dalgalanmalara sebep olurlar. Bu varlığın tasvirindeki benzerlik dolayısıyla Fars mitolojisinden *şādevār* isimli bir canlı ile arasında paralellik kurmuşlardır. Ancak söz konusu camahueto'nun *şādevār* kökenine dayanması pek olur görülmemektedir. Çünkü camahueto'nun bulunduğu ve hakkındaki söylentiler olduğu bölge Şili'dir ve Şili'nin keşfi haritanın yapım tarihinden çok daha sonradır. *Şādevār* ise Resim 30'de görüldüğü üzere tek boynuzlu, dört ayaklı ve kalkık burunlu bir canlıya benzer. Tatlı bir sedası olan mitolojik hayvandır.²²⁹

Son olarak makalede haritadaki *büyük yılan* figürü ele alınmıştır. Kanaatimizce benzerlik taşısa da bölgede var olan bir yılan türüne işaret etmektedir. Nitekim boa ve anakonda türleri Orta ve Güney Amerika'da oldukça rastlanan

²²⁶ Masseti ve Veracini, **a.g.m.**, s. 48.

²²⁷ Masset ve Veracini, **a.g.m.**, s. 48.

²²⁸ I. Bernard Cohen, "What Columbus "Saw" in 1492", **Scientific American**, Vol. 267, No. 6, December 1992, s. 101.

²²⁹ Masseti ve Veracini, **a.g.m.**, s. 49.

hayvanlardandır. Yazarların kurduğu benzerlik ise İncil’de de bahsi geçen mitolojik Tunnin yaratığıdır. Öte yandan el-Ğazvīnī’nin eserinde birçok ejderha ve devasa yılan figürlerinin olduğu makale içerisinde vurgulanmıştır.²³⁰

Resim 30 – Şādevār – Şiraz, Robinson 1980 – 1440 civarı

Pīrī Reis, bu efsanevi varlıkları Yeni Dünyada bir harita üzerinde gösteren ilk kişidir (Resim 31). Her ne kadar yukarıda bahsettiğimiz iki makalenin odak noktası İslam Dünyası ve Acayip ve Garaib geleneği olsa da kanaatimizce Pīrī Reis, özellikle

²³⁰ Masseti ve Veracini, a.g.m., s. 51.

efsanevi figürlerde Avrupa mitolojisini temel almıştır. Nitekim bu figürlere ait yazdığı dipnotların ekseriyeti referans gösterdiği alıntılara dayanmaktadır. Ayrıca gerçek ve tanınır olan hayvan figürleri belirgin bir biçimde ayırt edilebilmektedir. Özetle Blemmye, Yale, Sinosefali gibi öne çıkan mitolojik figürler Avrupa ve Afrika mitolojisinde tanınırlık kazanmıştır ve Eski Dünya literatürüne aittir. Ancak Afrika ve Amerika kıtalarında yer verilen motiflerin kesin bir tasnifinin yapılabilmesi için dünya haritasının bütününe ihtiyaç duyulmaktadır.

Resim 31 - Piri Reis – Dünya Haritası 1513

2.2.13. Tūnuslu Hacı Aḥmed (1559 eser tarihi)

Batı'da elde edilen rivayetlere göre 16. yüzyılda İtalyan hapishanesinde mahkûm kalmış bir kuzey Afrikalı coğrafyacı, *kalp şeklinde* dünya haritası yapmıştır. Bu harita, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış ve Yeni Dünyayı içine alan önemli yapıtaşlarından biri olarak görülmüştür (Resim 32).

Koordinat sistemi, bilgi notları ve rüzgâr akımlarını gösteren bulut sembollerinin yanı sıra alt kısmında gök haritasına sahip olan eser, iki yönden önem taşımaktadır. Birincisi, yapıldığı dönemin aksine daha sonra Batı dünyasında basılmış ve yayılmıştır. Yani adını zamanından sonra duyurmuştur. İkincisi eserin metni ve şehir adları arasında bulunan çeşitli hatalar; bu haritanın gerçekte Müslüman bir haritacı tarafından yapılamayacağı tezini doğurmuştur. Coğrafya alanına hâkim veya Osmanlı Türkçesini bilen bir Müslüman tarafından kolaylıkla yapılamayacak bu hatalar²³¹, söz konusu tezi güçlendirmiştir. Ta ki ilgili coğrafya risalesinin 1964'te Bodleian Kütüphanesinde Bedi Nuri Şehsuvaroğlu tarafından bulunmasına kadar. Bu eserde yer alan efsanevi anlatımlar birebir harita üzerindekiyle örtüşmektedir. Bu gelişme ışığında haritanın yapılış amacı da göz önüne alınarak Tūnuslu Hacı Aḥmed'in gerçekten var olduğu ve eserin sahibi olduğu anlaşılmıştır. Yüksek olasılıkla haritayı bir başka şahsa dikte ederek hazırlatan Hacı Aḥmed, düzeltme yapacak imkânı bulamayarak hapishaneden kurtulmak için hatalarıyla onu satın alan beyine sunmuştur. Ancak Hacı Aḥmed, konumu gereği İslam kaynaklarına ulaşamayarak İtalya'da yaygın olan haritaları kullanmış olmalıdır.²³²

Charles Hapgood'a göre Kuzey ve Güney Amerika'nın batı sahilleri özellikle ilginçtir ve şaşırtıcı bir biçimde modern bir görünüşe sahiptir. Zamanın haritacılık bilgisine nazaran iki yüzyıl sonrasına ait izler taşımaktadır. Ayrıca ileri seviyede küresel izdüşümü yöntemi ile çizildiği görülmektedir. Amerika'nın bugünkü şekline

²³¹ V. L. Menage, "The Map of Hajji Ahmed and Its Makers", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 21, No. 1/3, 1958, s. 209-300.

²³² Sezgin, a.g.e., c. 13, s. 423-429.

neredeşye mükemmel uymaktadır.²³³ Hapgood'un aksine Hacı Aħmed'in bilgisinin ve harita şeklinin o dđnemin Avrupa geleneklerine uygun olduğunu zikreden gđrüşler de mevcuttur. Bu konuyu sıradaki ifadeleriyle özetlemektedir: "Bu harita üzerinde yapılan önceki çalışmalar, esas olarak Batı kartografik geleneğinde prototiplerinin tanımlanması ve üretimiyle ilgili Venedik ortamına dayandığını göstermiştir. Haritanın Batı kültürünün bir ürünü olduğu gerçeği sayısız unsurla kanıtlanıyor. Hacı Aħmed'in metni bir çeviriye açıkça atıfta bulunuyor ve haritanın kalp şeklindeki formu daha önce Avrupa haritacıları tarafından kullanılıyordu."²³⁴

Bedi N. Şehsuvaroğlu'nun özetlediği üzere eser; yeryüzü ve gökyüzü bilgisini bir arada yansıtmaktadır. Ayrıca iktisadi, ticari, zirai ve etnografik bilgiler ve halkların dinleri, mezhepleri, hükümdarları ve kuvvetleri kaydedilmektedir. Hacı Aħmed, Yeni Dünyanın keşfi hakkındaki düşüncelerini şu şekilde yansıtmıştır: "Yeni Dünya'dan eskiden hiç kimse bahsetmedi. Ancak dünyanın yuvarlak olduğu söylendiğine ve 3 kıta ile de arzın müdevver olamayacağın malum bulunduğuna göre bir kıta daha olması lazımdı. Böylece Yeni Dünya bulunmakla dünyanın yuvarlak olduğuna *hiçbir şüphne kalmadı*." İlerleyen satırlarda eserini bir dünya dili olarak kabul edilen Türkçe'ye çevirdiğini dile getirmesi de ayrıca önem arz etmektedir.²³⁵

Hacı Aħmed'in kozmolojik gđrüşü yine kendi ifadeleriyle şöyledir: "Hak subhanehu ve Teâlâ eflakı enva-i suretler ile müstakil yıldız ile donamış ve yedi seyyar yıldızlar ile ve on iki burçlar ile Ruşen eyleyüb böyle dahi neven vilayetleriyle müstakil şehirlerle bezemiş yeryüzün münevver eyleyüb ve on iki bellü memleketleriyle Ruşen eyledi ki eflakda olan seyyara adetleri (kanunları) mucibince kah kah bu kah kah ol âlem tarafını nurlu eyleyüb gezerler."²³⁶

²³³ Charles Hapgood, **Maps of the Ancient Sea Kings**, Illinois, Adventure Unlimited Press, 1996, s. 99

²³⁴ Benjamin Arbel, "Maps of the World for Ottoman Princes? Further Evidence and Questions concerning The Mappamondo of Hajji Ahmed", **Imago Mundi**, Vol. 54, 2002, s. 19

²³⁵ Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Kanuni Devrinde Yazılmış ve Şimdiye Kadar Bilinmeyen Bir Coğrafya Kitabı", **Kanuni Armağanı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001, s. 207-208.

²³⁶ Şehsuvaroğlu, **a.g.m.**, s. 209.

Daha sonra sırasıyla Afrika, Avrupa, Asya, Yeni Dünya, Vilayet-i Mağrib, Beledü'l-Esved, Temestitan, Peru, Hita-ı Hoten, Türkistan Vilayeti, Arabistan, Beled-i İbn-i Metasya, Habeş, França, Hispanya, İtalya, Beledü'l-Portugal, Alman, Sarmaçya, Kızılbaş, Bengala, Vilayet-i Malavar başlıkları altında ilgili beldelere dair koordinatlarını, coğrafi sınırlarını ve dönemin veya öncesindeki meşhur hükümdarlarını zikretmektedir. Risalede karşılaşılan en önemli özelliklerden biri; bir beldeyi veya oradaki hükümdarı gökyüzündeki bir yıldız veya burca benzetmesidir.²³⁷ Söz konusu anlatım biçimini doğrudan bir örnekle çalışmamıza taşımak istiyoruz.

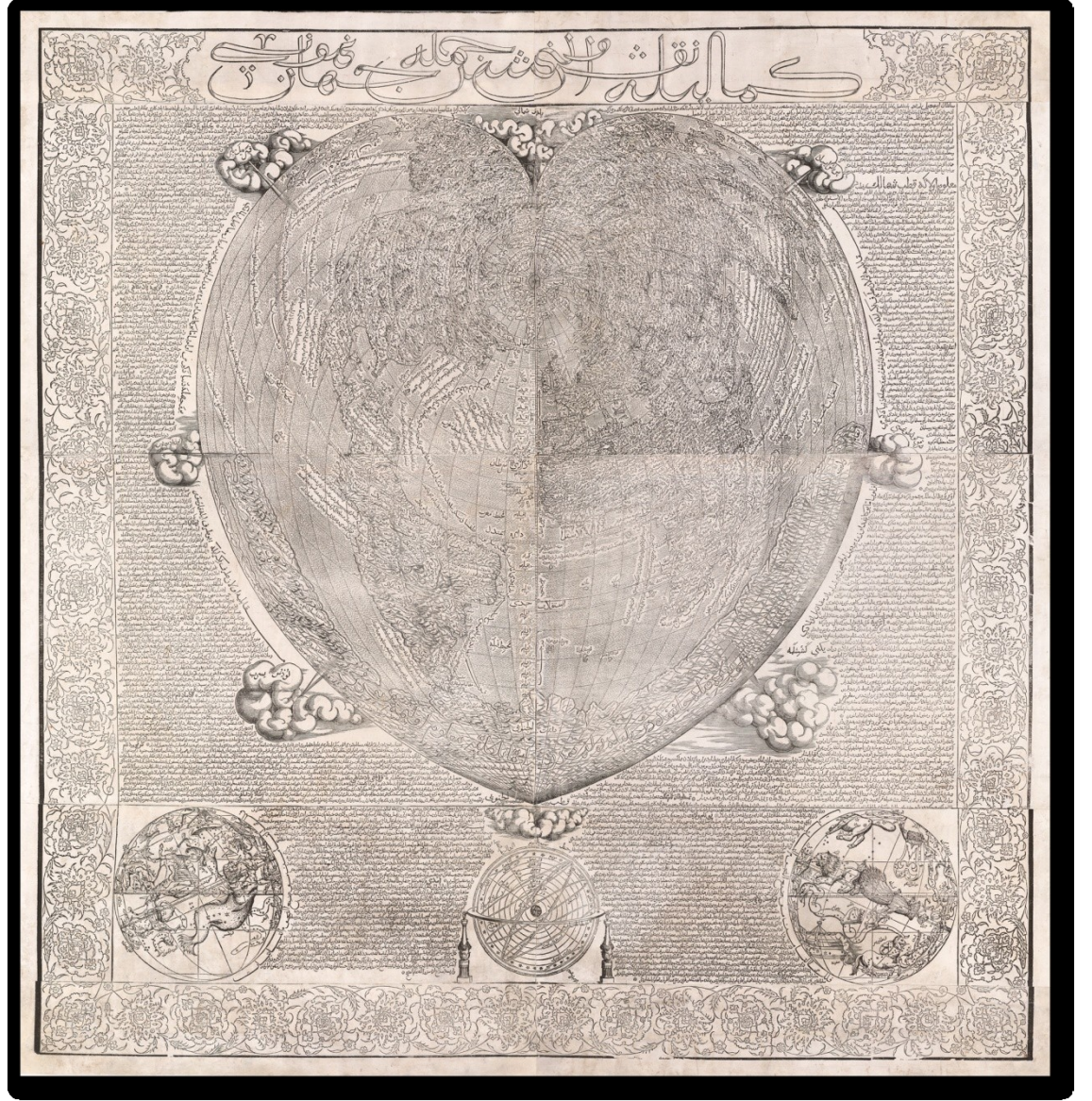
AFRİKA

“Ol alemün hissesidür ki şimali yana ariz 35 dereceden başlayub anda buna yüzü olup kutb-i cenubun tarafında ariz 35 derecede müntehayi bulub tulü evvel dereceden başlayub 65 dereceye değin had bulub anda Dimyat şehridür. Çepçevresine bir yana Akdeniz’i ve bir yana Magribu’l-Muhit ve Muhit’i Kible (cenub kutbu) ve bir yana Mekke Denizidir (Kızıldeniz). Bu dünya hissesine bir muazzam padişahın münevverliğinden Ruşen olundu. Zikrolan padişah Habeş Sultanıdır. Mezburu Utarit’e benzedüb nice ki aşağıda taktir iderüz. Ve mezburun hükümetinde olan maruf memleketler ve El-Esved (Sudan) ve İbn-i Metaşe nam vilayetlerinden bezenildi. Ve zikrolan vilayetler Cevza (İkizler) ve Akreb ve Seretan (Yengeç) nam burçlara benzenildi. Bu alemun hissesine tarih-i müslümanın 508 yılında Marko nam şehrini bir Müslüman muazzam padişah beyledi ki muazzamlığına göre güneşe benzettiler. Zira ki Şam ve Suriye ve Arabistan ve Mısır ve cemi Afrika

²³⁷ Hacı Ahmed’in kozmoloji ve coğrafya arasında bir bağlantı kurması yani bir belde veya şehrin gök cisimlerinin etkisi altında olması; Antik Çağ algısının göstergesidir. Öte yandan 16. yüzyıl Osmanlı politik ve dini şartlarına uygun bir sistem oluşturduğu görülmektedir. Ek olarak haritada yer alan bezemeler yine Osmanlı kültürünün baskın hâkimiyetine işaret etmektedir. Yazara göre Hacı Ahmed’in kalp şeklinde bir harita hazırlamış olmasının sebebi, kalp metaforunun İslam’da gerek tasavvuf gerekse şiir alanında önemli bir yeri olmasıdır. Pascale Barthe, “An uncommon Map for the a Common World: Hajji Ahmed’s Cordiform Map of 1559”, *L’Esprit Createur*, Vol. 48, No. 1, Spring 2008, s. 38-39.

ve Hispanya ve Çiçilya nam memleketleri fetheyledi. Ve ol zamanda ancileyin muazzam padişah yok idi.”²³⁸

Tūnuslu Hacı Aḥmed, risalesinin son kısmında 967 yılındaki bilgileri aktardığını zikrederek çalışmasını nihayete erdirmiştir.²³⁹

Resim 32 – Tūnuslu Hacı Aḥmed – Dünya Haritası

²³⁸ Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 210.

²³⁹ Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 225.

2.2.14. Evliyā Çelebi (1020/1611 – 1093/1682)

Atalarının Kütahya'dan İstanbul muhasarasına geldiklerini söyleyen Evliya Çelebi, saray kuyumcubaşısı Derviş Muhammed Zilî'nin oğludur. Babası ve arkadaşlarından duyduğu çeşitli ülkeler hakkındaki enteresan hikâyeler onda seyahat merakı uyandırmıştır.²⁴⁰ Öncelikle İstanbul'u semt semt gezerek birçok meclise girmiş hikâyeler dinlemiştir. 1640 yılında ise ilk kez İstanbul dışına çıkarak Bursa'ya gitmiştir.

Bu tarihten vefatına kadar İslam ülkelerini gezen Evliyā Çelebi düzenli olarak not almış ve son durağı olan Mısır'da bunları bir araya getirmiştir.

Bu bağlamda Seyahatname'nin *10. cildi aniden yarıda kalmaktadır*. Muhtemeldir ki Evliyā Çelebi eserini sonlandıramadan vefat etmiştir.²⁴¹

Çalışmamızı Evliyā Çelebi ile bitirme sebebimize gelecek olursak Evliyā Çelebi 10 ciltlik tasviri coğrafya dalında ortaya koyduğu eseri ile her konuda detaylı bilgiler aktarmıştır. Kimi zaman bu bilgilerin halk tarafından daha çok benimsenmesi için *olağanüstü ve efsanevi anlatımlara* da yer vermiştir. “*Acayip ve garip*” başlıklı metinleri göz önünde bulundurulduğunda Evliya Çelebi, şaşırtıcı ve anlatılmaya değer hikâyelere yer vermektedir. Bu hikâyeler fanteziden ziyade gerçeklik düzlemine atıfta bulunur.²⁴² Fakat biz çalışmamız gereği Seyahatname'deki efsanevi anlatımların değil, onun çok yeni bir zamanda bilgimize sunulan haritası üzerinde duracağız. Vatikan Kütüphanesinde (Biblioteca Apostolica Vaticana) ortaya çıkan *Nil Haritası* (Resim 33), Evliyā Çelebi'nin çalışma katmanlarına ışık tutmuştur. “18. Yüzyılda Kahire'den İtalya'ya giden bu harita, 1949'da Ettore Rossi tarafından bilim dünyasına kısa bir tanıtma ve sadece Seyahatname ile ilişkisine dikkat çekilerek duyurulmuştur.”²⁴³ Rossi'nin anlatımına göre:

²⁴⁰ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 101-102.

²⁴¹ Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, **DİA**, c. 11, İstanbul, 1995, s. 531.

²⁴² Yeliz Özay Diniz, **Evliyâ Çelebi'nin Acayip ve Garip Dünyası**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Mart 2017, s. 26-27.

²⁴³ Robert Dankoff, Nuran Tezcan, **Evliya Çelebi'nin Nil Haritası**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 7.

“Bu harita (Vat. Turc. 73), 543 cm uzunluğundadır; güney yarısı 45 cm, kuzey yarısı ise 88 cm genişliğindedir; harita, kaba bez üzerine çizilmiş olup *Nil Nehri'nin efsanevi Ay Dağları'nda* [Cebel-i Kamer] bulunan kaynaklarından başlayarak, Kızıldeniz ile Libya Çölü arasından Akdeniz'e kadar uzanan Nil Vadisi'ni göstermektedir.

Harita üzerinde zamanın yarattığı kimi hasarlar göze çarpmakta ve fareler tarafından kemirilmiş olduğu anlaşılmaktadır: Bazı yerlerinde delikler bulunmaktadır (73).”²⁴⁴

²⁴⁴ Dankoff, Tezcan, **a.g.e.**, s. 9.

**Resim 33 - Evliyā Çelebi – Nil Haritası Başlangıcı,
Cebel-i Kamer - Vat. Turc. 73**

Evliyā Çelebi, Nil'in kaynaklarına ulaşabilmeyi Allah'tan niyaz etmiş fakat ömrü vefa etmemiştir. Yine de hazırladığı haritasını içinde bulunduğu İslam coğrafya ve harita geleneğine uygun biçimde tamamlamıştır. Bu doğrultuda bu eser, el-Hārizmī'nin başlattığı İslam kaynaklı Nil haritalarının doruğu olarak düşünülebilir.²⁴⁵

Evliyā Çelebi'nin aktardığı bilgiler ışığında yazarlar Nil çevresinde yaptığı yolculuğun takriben *dokuz ay* sürdüğünü aktarmaktadırlar. Kaynağa doğru ilerlerken

²⁴⁵ Dankoff, Tezcan, a.g.e., s. 11.

Nil'in doğu sahilini, dönerken ise batı sahilini gezmiştir.²⁴⁶ Yaptığı yolculuk boyunca gezdiği coğrafyanın iklimi, bitki örtüsü ve hayvanları, zenginlik kaynakları ve ticareti, yaşam koşulları ve düzeyi, yönetim ve askeri yapısı, toplumsal yapısı ve mezhepleri, ibretnümaları hakkında bilgiler toplayıp eserinde açıklamıştır.²⁴⁷

Nihayetinde Sennâre'den güneye inerek nehrin kaynağına en yakın yerleşim yeri olan Cersinka şehrine geldiğinde vahşî doğa koşulları sebebiyle daha fazla ilerleyememiştir. "Ammâ varmak müyesser olmadı..." diyerek esefini kayda geçirmiştir.²⁴⁸

Lakin yukarıda zikrettiğimiz coğrafya geleneği kapsamında hiçbir örneğine rastlamadığımız bir farklılık karşımıza çıkmaktadır: *Mıknatıs Dağı*. Ay Dağlarının güneyinde iki tarafta yer alan dağ simgeleri bulunmaktadır, ancak Seyahatname'de bu konuda bir bilgiye rastlanmamaktadır. "Benî-âdemi cezb eder." ibaresinin ardından "V'allahu A'lem" demektedir. Cebel-i Kamer hakkında ise haritada özetle şu satırlar yer almaktadır: *Ay ışığının bu dağlar üzerinde zuhur edip parlaması sebebiyle Cebel-i Kamer ismiyle anarlar*. Bu dağın mevki hatt-ı istivânın 11° güneyindedir. Ve bu dağın doruğu ziyadesiyle yüksektir ve güneşin doğuşu oldukça zordur. Güneşin doğuşunda doğusu ziyadesiyle kızarıp günbatımında aynı şekilde batı tarafı kızarır. Sıradağlar boyunca 11 adet kemer görülmektedir. Bu 11 kemerden 12 kol ortaya çıkar ve hepsi Buhayre-i Kubra'da birleşir.²⁴⁹ Söz konusu kemerler²⁵⁰ ve 12 kol Evliya Çelebi'nin haritasında yeniden karşımıza çıkmaktadır.²⁵¹ Bilindiği üzere Ortaçağ İslam coğrafyacılarında Ay Dağları'ndan çıkan nehir kollarının sayısı toplamda ekseriyetle on adettir.

Böylelikle çalışmamızın ana kısmı nihayete ermektedir.

²⁴⁶ Dankoff, Tezcan, **a.g.e.**, s. 24.

²⁴⁷ Dankoff, Tezcan, **a.g.e.**, s. 41.

²⁴⁸ Dankoff, Tezcan, **a.g.e.**, s. 22.

²⁴⁹ Dankoff, Tezcan, **a.g.e.**, s. 50-51.

²⁵⁰ Kantara-i Hürmüs Hakîm, Kantara-i Kıbtûm, Kantarat Ahmîmûs, Kantara-i Mısrâyim El-Ekber, Kantara-i Batlûmûs Hakîm, Kantara-i İskender, Kantara-i 'Arasto Hakîm, Kantara-i Bâlûtîmûs El-Melik, Kantarat Mârmîr Hakîm, Kantara-i Simûn El-Melik, Kantara-i Dânyâl 'm (a.s.)

²⁵¹ Mesudi, Altın Bozkılar isimli kitabında Coğrafya isimli bir kitapta Nil'in Kamer Dağları'ndan çıkmakta olduğunu gösteren bir tasvir gördüğünü söylemektedir. Tasvire göre 12 kaynaktan doğarak delta şeklindeki bir göle dökülmektedir. Bkz. Mesudî, **Murûc ez-Zehab**, çevr. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HARİTALARDAKİ TASVİR VE MİTOLOJİK UNSURLARIN SINIFLANDIRILMASI

Bu bölümde çalışmamızın ikinci bölümünün ikinci kısmında ele alınan kavram ve unsurların genel bir değerlendirmesini aktarabilmek adına köken araştırması ve örneklendirmesi yapılacak olup 9. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar süregelen bilgi akışı takip edilecektir.

Söz konusu kavramların coğrafya ilminde ne tür bir karşılık bulduğunu ya da başka ilimlerden bir etki görüp görmediği önemlidir. Özellikle çalışmamız çerçevesinde edebiyat-tarih-coğrafya çoğunlukla kesişen kümelere sahip olmuşlardır.

Bu bağlamda ilk madde olarak *el-Baḥru'l-Muḥīṭ*; 21 haritanın 12'sinde yer almaktadır. Bunlardan üçünde el- Muḥīṭ'ten farklı bir isimlendirme görülmektedir. El-Me'mūn Haritasında el-Baḥru'z-Zifī, el-Bīrūnī'de el-Uḫiyānūs, Tūnuslu Ḥacı Aḥmed'in risalesinde ise 'Ummān-ı Muḥīṭ tabirleri karşımıza çıkmaktadır.

Haritalarda en çok rastladığımız unsurlardan ikincisi *Cebel-i Ḳamer* olmuştur. 10 haritada yer alan Ay Dağlarına üç haritada yer verilmemiştir. El-Maḳdisī, Kaşgarlı Maḥmud ve Tūnuslu Ḥacı Aḥmed haritalarında yoktur.

Ana bölümümüzde Nil Nehrinin batıya doğru akan ikinci bir kolu olarak betimlediğimiz *Nīlu's-Sūdān*, yalnızca 3 isimde görülmektedir. El-Me'mūn ve el-İdrīsī haritalarında açıkça tasvir edilmiştir. Ancak Tūnuslu Ḥacı Aḥmed'in haritasında yoktur. Bunun yerine Tūnuslu Ḥacı Aḥmed Beledu'l-Esved'de Kara olarak bilinen bir ırmağın aktığını zikretmektedir. Mezkūr ırmağın taşması Nil gibi olmadığından onun kaynakları da Nil'den çıkar diye itikat olunur, demiştir.²⁵²

Ye'cūc ve Me'cūc topraklarına ilişkin bölgelendirmeyi 9 haritada görmekteyiz. Ekseriyetle haritalarda yer alan unsurlardan biridir. Öte yandan el-Maḳdisī, el-Bīrūnī ve Tūnuslu Ḥacı Aḥmed'de yoktur. Bağlantılı olarak *Sedd-i İskender*'i incelediğimizde ise bu 9 haritanın hepsinde işlenmemiştir. Kimisi yalnızca

²⁵² Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 212

sınır çizgileri ile belirlemiş, kimisi de sıradağlarla bir duvar oluşturmuştur. Ancak özellikle yazılı bir işaret 7 haritada yoktur. el-Me'mûn ve el-İştâhîrî; Bâb ve Sedd ifadelerine yer vermişlerdir ve hatta el-Me'mûn Haritasında bölgeyi çevreleyen sıradağlarda yuvarlak bir kapı sembolü görülmektedir. Hâfız-ı Ebrû'da Sedd-i Ye'cûc ve Me'cûc ifadesi mevcuttur. El-İdrîsî'de ise bu toprakları çevreleyen sıradağlar arasında bir boşluk ve boşluğun içinden geçen bir ırmak görülmektedir. Ancak birebir bir yazılı ifade yoktur. Son olarak Kaşgarlı Maḥmud'da ise özellikle ilk defa "Sedd-i Zi'l-Karneyn" tabiri karşımıza çıkmaktadır.

Coğrafya kitaplarında devamlılığını koruyan konulardan biri *VākVāk Adası*dır. Kitaplarda bu kadar öne çıkıp farklı açılardan okuyucunun dikkatini cezbeden özelliklere sahip olmasına rağmen 11 dünya haritasında yer edinememiştir. Ancak el-İdrîsî'de Afrika kıtasının bir bölgesi olarak gösterilmektedir. Esasında yine ada olarak zikri geçen *VākVāk* tasviri değildir.

Haṭṭ li-Ma'rifeti'l-Urūd tabirine ilk olarak Me'mûn Haritasında rastlamaktayız. Diğer haritalarda buna benzer bir ifade veya işaret yer almamaktadır. El-İştâhîrî "Hazā er-Rab'u'l-Ġayri Meskûn ve Ġayri Ma'lûm'ul-Hāl" tabirleri ile hakkında bilgisi bulunmayan ve yaşam olmayan toprakları açıklamıştır. Ḥamdullah el-Müstevfî, bu husus için sınır bildirimini "Ḥaṭṭ-ı Keşfî" ifadesi ile göstermiştir.

Harāb ibaresi, toplamda 17 haritada yoktur. İlk kez el-İştâhîrî'nin dünya haritasında karşımıza çıkmaktadır. Kaşgarlı Maḥmud; Kayravān Bölgesinin batısında aşırı sıcak nedeniyle yaşanmaz, Hazar Denizi ve Kıpçak topraklarının kuzeyinde aşırı soğuk nedeniyle yaşanmaz tabirlerine yer vermiştir. Ayrıca el-Ḳazvîni ve İbnu'l-Verdî haritalarında da *Harāb* tabiri mevcuttur.

El-Berāriyyu kavramı ıssız, el değmemiş çöller anlamlarına gelmektedir. Beriyye kelimesinin çoğul halidir. El-İştâhîrî, el-Ḳazvîni ve İbnu'l-Verdî, Berārî-yi Muḳfira terkiibini tercih etmiştir. Bu sıfat metruk, hayat bulunmayan manasını taşır. İbn Ḥavḳal ve el-Maḳdisî, Berārî-yi Şimāl ve Berārî-yi Cenûb terkiiblerini kullanmışlardır. Kaşgarlı Maḥmud Mevādi'u'l-Vuḥūş, yani vahşi canlıların bölgesi ifadesiyle ilgili topraklara işaret etmiştir. el-İdrîsî ise Şahār-i Rimāl Ḥalf-i Vasaṭi'l-Ard terkiibinde Ekvatorun ötesindeki kumluk vahşi çölleri betimlemiştir.

Dünya tasavvuruna bağlı olarak el-Baħru'l-Muħiṭ'in mitolojik *Kaf Dağı* tarafından çevrelendiğine ilişkin iki harita mevcuttur. El-Ķazvīnī ve İbnu'l-Verdī'nin dünya haritaları bu tasvir ile ün kazanmıştır. Geriye kalan haritalarda böyle bir karşılık yoktur. Yalnızca el-İdrīsī'nin haritası küçük motifli sıradağlarla çevrilidir.

'*Aynu'l-Hayāt* tasviri Kaf Dağı ile bağlantılı olması hasebiyle el-Ķazvīnī ve İbnu'l-Verdī'nin haritalarında karşımıza çıkmaktadır. İbnu'l-Verdī'de ek olarak '*Arş-ı İblīs*'e dair bir ifadenin yer aldığını söylememiz gerekir.

El-İřtaħrī'nin *Arap Yarımadası* haritasında Fars Denizi, Dicle ve Fırat Nehri, adalar, şehirler ve yol güzergâhları dışındaki tasvirler arasında Tayy Dağı, çiçek motifleri, bir büyük ağaç, iki kuş, biri denizde biri dağ üzerinde iki keçi, bir balık ve bir insan figürü yer almaktadır. Bu motifler içerisinde denizde resmedilen insan, balık ve keçi bir birleri ile bağlantılıdır. Bu üç figür ana bölümde işlediğimiz üzere Hz. Yunus kıssasına işaret etmektedir. Hz. Yunus'u yutan balık ve karaya çıktığında peygamberin iyileşmesi için sütünü içtiği keçi görölmektedir. Diğer motifler; bezeme, bölgesel bitki örtüsü ve canlılara dair bilgi aktarımı gibi hususlarda işlev göstermektedir.

El-İřtaħrī - *Fars Denizi* haritasında başlıca motifler; büyük yeşil bir ağaç, çiçekler, Serendib Dağı, iki kale şehri, kabak ağacı, melek figürü, denizde bir keçi, balık ve ağzında taşıdığı insan ve son olarak çıplak bir kadın ve bir erkek figürlerinden oluşmaktadır. Bir önceki haritada olduğu gibi denizdeki balık – insan – keçi üçlemesi, Hz. Yunus kıssasını anlatır. Kara üzerinde bekleyen büyük kanatlı melek figürü, Hz. Yunus'a giyeceği kıyafetleri hazır etmiştir. Ve yine kıssada geçen ve Hz. Yunus'un iyileşmesi ve beslenmesi için Allah'ın bahşettiği kabak ağacı görölmektedir. Denizdeki iki çıplak figürün Hz. Âdem ve Hz. Havva olduğu kanaatinden hareketle yine ana bölümümüzde ilgili kıssaya yer vermiştik. Bu kanaate ulaşmamızın başlıca sebebi, kıssanın bu coğrafyalarda yaşanmış olmasıdır. Ancak asıl kurduğumuz ilişki haritadaki büyük Serendib Dağı motifidir. Nitekim rivayetlerden birine göre Hz. Âdem cennetten yeryüzüne indiğinde ilk ayak bastığı yer Serendib Dağı olmuştur.

El-İştahırî'nin *Mısır* haritasında görsellerin birbirlerine paralel olarak yerleştirildiğini görmekteyiz. Fars Denizi, Muqattam Dağı, Nil Nehri, iki piramit ve Vâhât Dağları sırasıyla yer almaktadır. Nil Nehrinin döküldüğü Rum Denizinde büyük dişleri ve yüzgeçleri olan bir balık vardır. İkinci balık Fars Denizinde görülmektedir ve Arap Yarımadası haritasındaki balığa benzer şekilde resmedilmiştir. Kûh-i Tûr'da mavi seccade üzerinde oturan kırmızı cübbeli Hz. Musa vardır. Muqattam Dağında ince yapılı bir ağaç ve başının üstünde taş tutan bir maymun tasvir edilmiştir. Vâhât Dağlarında yine Arap Yarımadası haritasında gördüğümüz iki kuş motifi ve çiçekler vardır. Son olarak sarı-siyah benekli beyaz bir pars görülmektedir.

El-İştahırî *Cezire* haritasında coğrafi düzlem üzerinde nehirler ve şehirler ağırlık kazanmıştır. Toplamda üç adet dağ motifi görülmektedir. Bunlardan Cûdî Dağı çalışmamızda öne çıkmıştır. Haritanın alt kısmında ve sağında çiçek bezemeleri vardır. Bir çöl aslanı kırmızı kaftanlı bir adamı eteğinden yakalamıştır. Nusaybin'de kunduzla benzettiğimiz bir hayvan oldukça büyük bir boyutta aktarılmaktadır. Nihayetinde haritanın solunda biçim açısından beyaz kaza benzeyen bir kuş uçmaktadır. Ağzında altın renkli bir yaprak taşımaktadır. Ancak kuyruğunun alevli tasvir edilmiş olması Anka Kuşu olma olasılığını yükseltmektedir.

El-İştahırî'nin *Irak* haritasında Fars Denizi, Dicle ve Fırat, şehirler ve göller yer almaktadır. Haritanın sol üst kısmında çiçeklerin arasında ceylan resmedilmiştir. Haritanın ortasındaki boş alanda kabak dalları ve hurma ağacı vardır. Denizde üçüncü kez aynı motifte bir balık mevcuttur. Denizdeki erkek figürü, Fars Denizindeki meşhur inci avcılarıdır. Bu figür deniz kenarındaki iki çıplak kadın figürüne el uzatmaktadır.

El-İştahırî – *Fars* haritasında yine Fars Denizi içinde gösterilen insan başlı balık bedenli bir canlı mevcuttur.

El-İştahırî *Hazar Denizinde* Deylem Dağları uzunlamasına tasvir edilmiştir. Demâvend Dağı ise iki farklı renkle heybetlice gösterilmektedir. Haritanın ortasında beyaz at üzerinde yeşil cübbeli bir erkek görülmektedir. Çalışmamızda bu figürün seyyah veya Hz. Hızır olabileceğine dair iki farklı yorum üzerinden açıklamalar

yapılmıştı. Son olarak dört çıplak kadın mevcuttur. Biri sarı bir kilim üzerinde oturmaktadır, diğerleri de ona hizmet etmektedir.

Pīrī Reis'in haritası esasında büyük bir dünya haritasının parçası olsa da biz bölgesel haritalar başlığı altında ele almayı tercih ettik. Tipik bir portolan yapısına sahiptir. Harita üzerinde beş adet rüzgârgülü bulunmaktadır. Ana ve ara rüzgârları gösteren siyah ve kırmızı renkli düz kerte çizgileriyle tüm harita kaplanmıştır. Tasvirler arasında zarif çizimleriyle dikkat çeken on bir adet gemi görülmektedir. Harita üzerindeki insan figürlerinden üçü Portekiz, Merakeş ve Gine hükümdarlarına, iki tanesi de balık üzerinde resmedilmiş St. Brendan hikâyesine işaret etmektedir. Ayrıca dağ ve çiçek figürlerinin yanı sıra birçok kale tasviri mevcuttur. Ayrıca elimizdeki parçada on iki adet papağan figürü ilgili bölgelere yerleştirilmiştir. Harita üzerinde bilinen hayvan resimleri arasında fil, devekuşu, yılan, maymun ve az önce zikrettiğimiz üzerinde insanların ateş yaktığı büyük bir balık yer almaktadır. Çizimi ve anlatımları açısından mitolojik bir arka plana işaret eden figürler ise; Blemmye – kafası göğsünde yaratık, altı boynuzlu gāv, maymun ile dans eden köpek başlı insan bedenli canlı, tek boynuzlu toynaklı gāv, seb' adı verilen zarif yapılı bir canlı ve çift boynuzlu, dişli bir hayvandır.

Son olarak *Evliyā Çelebi*'nin Nil Haritası'nda uzun ve detaylı çizilmiş nehir yatağını görmekteyiz. Üzerinde bulunan kenar notları sayesinde Evliyā Çelebi'nin bu coğrafyada yaptığı seyahati takip edebilmekteyiz. Bunun yanı sıra haritanın bazı kısımlarında kale tasvirlerine yer verdiği de görülmektedir. Ancak haritanın en önemli özelliği Nil'in kaynakları olarak Cebel-i Kamer'i resmetmiş olması ve 12 kol akan nehrin 11 kemerden geçerek akmasıdır. Bu tasvir ve anlatım biçimi ilk kez görülmektedir.

3.1.ÇİÇEK VE AĞAÇ KÜLTÜ

Çiçek, doğanın canlılığında ve çeşitliliğinde kendini gösteren en zarif yapıtaşlarından biridir. Renkleri, farklı boyutları, hassasiyeti ve birçok türüyle insan-doğa ilişkisinde sağlam bir bağ oluşturmuştur. Öyle ki tarih boyunca farklı toplumlar tarafından bir sembolizm haline dahi gelmiştir. Çiçeklere atfedilen mana ve hatta

rengine göre değişen anlamları; kimi zaman sözcüklere ihtiyaç duymadan karşıdaki kişiye söylenmek istenen mesajı taşımıştır.

Bitki krallığının en üst grubunda ayırt edici özelliği vardır çiçeklerin. Bir bitkinin çiçek açması onun canlılığının korunması ve varlığını devam ettireceği anlamına gelmektedir.²⁵³ Tomurcuğu olan bir dal, yeni yaşama ümit verir. Çiçekler; hayvanların beslenmesine yardımcı olur, tabiattaki çeşitliliğe katkıda bulunur ve güzelliği temsil ederler.

Bir metafor olarak çiçeğe şiirlerde çokça rastlanmaktadır. Özellikle tasavvuf edebiyatında Allah'ı *lale*, Hz. Muhammed'i de *gül* sembolize etmektedir. Ebru sanatında da bu iki çiçekten biri görüldüğünde onlar hatıra gelmektedir.

Minyatür, mimari, kumaş motifleri ve tezhip gibi birçok alanda süsleme sanatı öne çıkmaktadır. Bunların hepsinde çiçek figürleri ve kendini tekrar eden bitki ve ağaç motifleri yer alır. Haritalar içerisinde de bu motifin karşımıza çıkmıştır. Birincil amacı ilgili bölgenin bitki örtüsüne dair ipuçları vermek olsa da ikincil bir katmanda sanatsal bir ifade görülmektedir. Nitekim bu örneğe bir gelenek çerçevesinde Viyana el yazmasında yer alan harita skeçlerinde de değinilmiştir.

Özellikle el-İştahırî'nin haritasında yer alan çizimleri el-Ğazvî'nin nüshalarında bulunan çizimlerle karşılaştırdığımızda aşağı yukarı bir liste edinebiliriz. Bu bağlamda önceliğimiz zambaktır. "*Helyün*" olarak bulduğumuz tabir, bir çeşit zambak olup dağlarda yetişir. Kūh-ı Tayy üzerinde gördüğümüz çiçeklerden bir kısmı bu çeşide atfedilebilir. "*Şincār*" çiçeği özellikle kırmızı boyanın elde edilmesinde kullanılmaktadır. "*Ze ferān*" bizde safran olarak telaffuz edilmektedir. Bilindięi üzere çiçeğin asıl rengi bir çeşit kırmızıdır ve çok değerlidir. "*Huşu ş-Şa lebī*" sahlep bitkisidir. "*Karanfil*" de Fars Bölgesinde yetişen ve hatta ihraç edilen bitkilerdendir. Ancak burada yaptığımız karşılaştırma sonucu edinilen çiçek isimleri elbette sınırlı veya tam isabetli olmayabilir. Neticede işaret edildiği üzere minyatür sanatının işlendiği harita bezemelerinde çoğunlukla aynı motifler kullanılmıştır. el-İştahırî'nin metninde ise daha çok ağaçlara yer verilmektedir. Son olarak el-

²⁵³Jack Goody, **Çiçeklerin Kültürü**, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 28.

Ḳazvīnī'nin eserinde “*Līnūfer*” ve “*Yāsemīn*” özellikle vurgulanan çiçekler arasındadır.

Yasemin çiçeğinin narinliği sebebiyle kadınlara iltifat sembolü olması, saçları süslemekte kullanılması ve özellikle Hindistan'da çokça başvurulması önemlidir. “Mevlüt Kandili gibi Müslüman takvimiyle ilişkili ve ayrıca düğünler gibi insan ömrüyle ilgili kutlamalara, tatlıların yanı sıra gül ve yasemin taç yaprakları da girmişti.”²⁵⁴ Nilüfer tarihte iki çeşit olarak karşımıza çıkmaktadır. Hint²⁵⁵ ya da Budist nilüferi olarak bilinen çeşidi yenebilir bir çiçektir. Çin topraklarının yerlisidir. Pers istilasından M.Ö. 708'lerde Hindistan'dan Mısır'a ulaşmıştır. Mısır nilüferi ise bir tür su zambağıdır.²⁵⁶ Tarihte şüphesiz ki hoş kokulu bitkiler yetiştiriliyor, vücut yağları kullanılıyor, parfümler imal ediliyor ve çiçekler ekiliyordu. Bütün bunlar yalnızca insanlar için değil, dinsel amaçlar için de kullanılıyordu. Ninova'da bulunan vazo resimlerinden birinde kral kurban yerinde elinde bir nilüfer çiçeği [lotus] sapıyla görülmektedir. Ayrıca tasvirlerden yola çıkarak denilebilir ki Lotus çiçeği ve zambakgiller dışında, en azından Sennaşerib dönemine (yak. M.Ö. 700) kadar başka çiçeklere rastlamak zordur.²⁵⁷ Farklı bir açıdan bakacak olursak Akdeniz'in kuzeyinde nilüferin yerini gül doldürmüştür. *Gül* edebiyatta çiçeklerin en güzeli, tanrıların memnuniyeti ve Afrodit'in elbisesi olmuştur. Antik Yunan'da Zeus safran, lotus ve sümbüllü bir yatakta uyurken Roma'da iyi yaşamı güllerin taç yapraklarından yapılan bir yatak temsil ediyordu. Ancak gül bir taraftan da çabuk solan hayatı temsil ediyor, çürütücü bir yarayı içinde barındırıyordu.²⁵⁸

Ağaç kültü tarihte kanaatimizce daha geniş bir yer edinmiştir. Toprağa kalın kökler salması, her bahar yeniden yeşillenip doğayı canlandırması zaman içindeki döngünün daha büyük temsilleri olmuştur. Gücü ve hayatı temsil ettiği de

²⁵⁴ Goody, a.g.e., s. 465.

²⁵⁵ Hindistan'daki lotus sembolünün en önemli örneklerinden biri, Brahma'nın doğumuna işaret etmesidir. “lotus-born” olarak adlandırılan bu sahnede Brahma bir nilüferin çiçeğinin üzerinde oturmaktadır. Bu mitolojik-dini motife paralel bir tür “Jesse'nin Ağacı” olarak Hristiyan ikonografisinde ortaya çıkmıştır. Ananda K. Coomaraswamy, “The Tree of Jesse and Indian Parallels or Sources”, *The Art Bulletin*, Vol. 11, No. 2, Juny 1929, s. 217.

²⁵⁶ Goody, a.g.e., s. 38.

²⁵⁷ Goody, a.g.e., s. 65.

²⁵⁸ Goody, a.g.e., s. 95-96.

söylenbilir. “*Hayat Ağacı*”²⁵⁹ tasvirlerine çok uzun zamandır rastlanmaktadır. Öte yandan bir ailenin çınar ağacına benzetilmesi veya insanın bu hayatta dikili bir ağacının olması dibi deyimler; yine doğa-insan ilişkisine verilebilecek örneklerdendir. Dinler tarihinde ilk akla gelen yine yasak meyvenin yetiştiği “*İyi ve Kötüyü Bilme Ağacı*”dır.

Yine el-İştahîrî'nin Kūh-ı Tayy üzerinde ve Fars Denizi Haritasında yer alan büyük yeşil ve kütleli olarak çizilen ağaç için birebir uyan bir tanım bulamadık. Ancak Hem tarihte hem de efsanelerde özel yeri olan Defne Ağacı “*ed-Deflî*” veya “*el-Gār*”, çınar “*dulb*” veya “*dulb-i dehmeset*”, meşe ağacı “*afiş*” örnekleri uygun düşebilir.²⁶⁰ Fakat yine belirtmeliyiz ki burada da benzer çizimlerin seçilmesi sonucu ortaya çıkmış bir bitki örtüsü aktarımı yer alabilir. Kanaatimizce önem arz eden bir diğer tasvir, yine Fars Denizi haritasında yer alan *kabak ağacı*dır. Çalışmamızın ana kısmında Hz. Yunus kıssası bağlamında kabağın önemini belirtmiştik. Dikkatimizi çeken husus, yaprakları ve meyvelerine ait çizimlerin birebir uyuşmasıdır.

Dinlerde İslam coğrafyasının başlıca ağaçları; *hurma, zeytin, incir ve nardır*. Tüm coğrafya kitapları bu beldeler için aynı ağaçlara işaret ederler. Bu coğrafyada meyvesiyle bereket getiren ve bolca yaygınlık gösteren bu ağaçlar, Kur'an-ı Kerim'in pek çok yerinde zikredilmektedir.

Nūr – 35: “Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren *mübarek bir zeytin ağacından* yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”

²⁵⁹ Hayat Ağacı ile ilgili motiflerde en çok işlenen meyvelerin başında nar ve hurma gelir. Anadolu Selçuk mimarisinde sonsuzluk veya bereket sembolü olarak nar veya haşhaş dalı kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa S. Küçükaşçı, “Ortaçağda Meyve Sembolizmi”, **Meyve Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali vd., İstanbul, Kitabevi, Ekim 2006, s. 554.

²⁶⁰ Romalılara göre meşe Jupiter'e, zeytin Apollon'a aittir. İncir, Buddha'nın Nirvana'ya kavuştuğu ağaçtır. Selvi hayat ağacını, nar ebediyeti ve cenneti temsil eder. Defne dalı zaferin, zeytin dalı barış ve mutluluğun, meşe yaprakları ise gücün sembolüdür. Detaylı bilgi için bkz. Hikmet Tanyu, “Ağaç”, **DİA**, c. 1, İstanbul, 1988.

Tin 1-4: “Yemin olsun *incire ve zeytine; Sînâ Dağına; Ve şu güvenli şehre!*
Biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır.”

Yukarıda yer alan ayetler ancak başlıca örnekleridir. Daha önceden belirttiğimiz gibi Hz. Yunus’un yeniden direnç kazanması için kabak ağacından beslenmiştir (Saffât Suresi 139-148). Hz. Meryem’in doğum sancısı tuttuğunda bir hurma ağacının gölgesine sığınmış ve Allah’ın emri üzere hurma ile beslenmiştir.

Meryem – 23-25: “Sonra doğum sancısı onu bir hurma ağacının dibine yöneltti. Meryem, "Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim!" dedi. Aşağısından biri ona şöyle seslendi: "Tasalanma! Rabbin senin altında bir su kaynağı yaratmıştır. *Hurma ağacını* da kendine doğru silkele ki, üzerine taze, olgun hurma dökülsün.”

Kudüs’ün güneyinde Beytu’l-Lahm/Betlehem adında bir köy bulunmaktadır. Burada Hz. İsa doğmuştur. Orada bulunan kilisede küçük bir hurma ağacı bulunmuş. Anlatılanlara göre bu ağaç Hz. Meryem’in hurma yediği ağaç olup orada korunarak büyük saygı görmektedir.²⁶¹ Bu doğrultuda el-İştahri’nin Irak ve Kirman haritalarında hurma ağaçlarının yer aldığı görülmektedir.

Öte yandan İslam dini temel alındığında Kur’an-ı Kerim içerisinde ağaç farklı yönlerden ele alınmıştır. Önceden değindiğimiz üzere “*Şecere-i Memnû’a*” Hz. Âdem kıssasında önem arz eder. Bir başka ayette “*Şeceretu’l-Huld*” olarak belirtilen ağaç ebediyete işaret etmektedir.

İbret unsuru olarak örneklendirilen ağaç metaforu önemlidir. Yağan yağmur ile yeşeren ve meyve veren ağaçlar insanlara hem nimet hem de onların düşünüp ders almaları için bir işarettir. Bir diğer yaklaşım, insanların yeniden dirileceği güne işaret ederek ağaçların baharda yeniden yeşillendiğini örneklendirmesidir. Güzel söz; “*Şecere-i Tayyibe*” yani güzel bir ağaca benzer, yeşerir ve kök salar. Ancak kötü söz “*Şecere-i Habîse*”ye benzetilmektedir. İbrahim Suresi 26. ayette şöyle buyrulur: “*Kötü sözün misali de kökü yerden sökülmüş, ayakta duramayan kötü bir ağaçtır.*”

²⁶¹ el-İshtachri, a.g.e., s. 34-35.

Ağaçlar da diğer tüm canlılar gibi Allah'ın adını zikreder ve O'nun Sünnetullah'ına itaat ederler. Hepsi de Allah'ın varlığının, birliğinin ve kudretinin kanıtıdır. Türk dünya görüşünde ağacın yeri farklı değildir. Ağaçlara büyük bir saygı vardır ve ululuk atfedilir.²⁶²

3.2. DAĞ KÜLTÜ VE İLİŞKİLİ UNSURLARI

Haritalarda bir başka önem arz eden unsur *dağlardır*. Dağlar öncelikle coğrafi bir şekil olarak haritalarda yerlerini almışlardır. Nitekim yerleşim yeri bulmaktan tutun da askeri strateji elde etmeye kadar birçok faktör barındırırlar. Bu bağlamda gerek dünya haritalarında gerekse bölge haritalarında nehir ve dağların tasviri kaçınılmaz olmuştur.

Haritacılık geleneğine veya minyatür sanatındaki çizimine bağlı olarak çalışmamızdaki haritalarda farklı şekiller görülmüş ve incelenmiştir. Seçilen renk ve motiflerin dağın kişiliği ile alakası olmadığı zikredilmiştir. Ancak kimi dağ tasvirleri vardı ki onlara dair daha detaylı anlatımlara yer vermek gerekmektedir. Çünkü dağ kültürü mitoloji ve insanlık tarihi içerisinde her zaman önemli bir yer kaplamıştır.

İlk aşamada yeniden altı çizilmelidir ki, dağlar insanların günlük yaşantısında bir ululuk ve tanrıya yakınlık ifadesi olmuştur. İnsanoğlu yaşamına anlam katan ve kendisini aşan her nesneye bir mana veya kutsallık yükleme eğilimi gösterir. İçinde yaşadığı coğrafya göz önünde bulundurulduğunda göklere kadar uzanan ulu dağlar da toplumları koruyan, yeryüzünü ayakta tutan ve tanrıya en yakın yer olarak kutsiyet kazanmıştır. Her kültürün mitoloji veya efsane geçmişlerinde dağ kültürü ve bir dağ kutsalı vardır. Öte yandan peygamberler tarihinde vahiy sürecinin dağlar ile yakın ilişkisi olduğu da aşikârdır.²⁶³ Dağların heybeti ve ululuğu aynı zamanda ulaşılamaz zirveleri; yeryüzü ile gök kubbe arasında taşıyıcı unsur olmuştur. Ucu bucağı olmayan etekleri, göğü delen yüksek zirveleri ve hatta dört mevsim karla kaplı parlak dorukları; insanların onlara yüce bir mana atfetmelerine neden olmuştur. İnceleyeceğimiz her bir kültür veya medeniyetin bu doğrultuda kendisine seçtiği bir

²⁶² Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2012, s. 127, detaylı bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, "Ağaç – İslam'da Ağaç", *DİA*, c. 1, İstanbul, 1988.

²⁶³ Bkz. Hz. Muhammed ve Hira Dağı, Hz. Nuh ve Cudi Dağı, Hz. Musa ve Tur-i Sina vb.

dağ kültü mevcuttur. Antik Yunan tanrılarını *Olimpos Dağına* yerleştirmiştir. Fars mitolojisinde Mithra *Elburz Dağı*nda oturur ve dünyayı gözetler. Hint mitolojisinde *Himalayalar* ve *Meru Dağı* başlıca kültlerdir. Çinlilerin *Kuan-lung* ve *Ki-lien* sıradağları önem arz eder. Türklerin de kutsal dağları vardır. Özellikle efsanelerde oldukça karşımıza çıkan bir motiftir. *Dünya Dağı*, *Altındağ*, *Ak Dağlar*; bunların başlıcalarıdır. Öte yandan Wogul mitolojisinde dünyanın *Ural Dağları* tarafından çevrelendiğine inanılır. Bu motife paralel olarak *Kaf Dağı* her daim mitoloji dünyasında canlılığını koruyan bir örnektir.

Âdem a.s.'ın kıssasında karşımıza çıkan bir rivayete özellikle çalışmamızda yer vermek istiyoruz. Yeryüzüne indirildikten bir zaman sonra Hz. Âdem tövbe etmiş ve Allah'ın affına nail olmuştur. Arabistan'a ulaşan peygamber Allah'ın emri üzere Mekke'de bir mabet inşa etmeye başlamıştır: Cebrail a.s. kanadını yerin dibindeki berk ve sabit kesimine kadar kaldırıp Kâbe'nin temelini açtı. Melekler de otuz kişinin kaldıramayacağı kadar ağır kayaları, temellere bıraktılar. Hz. Âdem Kâbe'yi beş dağdan getirilen taşlarla yaptı: 1. *Tūr-i Sīnā*, 2. *Tūr-i Zeytūn*, 3. *Lübnan*, 4. *Cūdī*, 5. *Hirā*. Kâbe'nin yeryüzüne çıkıncaya kadar temellerini Hirā Dağından getirilen taşlarla bitirdi.²⁶⁴ Bu paragrafta bahsi geçen hiçbir rivayetin detayına Kur'an-ı Kerim'de birebir rastlanmamaktadır.²⁶⁵ Vurgulamak istediğimiz nokta ise, rivayet geleneği içerisinde dağlara verilen ehemmiyetin ve taşlarının bir araya getirilerek Beytullah'ın kıymetli yapısında tanınırlık kazanmalarınıdır.

Dünya üzerindeki yerlerin isimlendirmeleri²⁶⁶ de kimi zaman mitoloji veya efsanelere dayanmaktadır. Örneğin Anadolu'daki eski şehir isimlerinin birçoğu *Amazon Kadınlarının* isimleridir. Ya da *Horasan* şehrinin manası "Güneşin doğduğu yer"dir. Kaşgarlı Maḥmud çeşitli boy adlarının verilmesinde, hastalıkların ortaya çıkış sebeplerinde, bitkilerin oluşumlarında hep efsanelerden yararlanmışır: Uygur ülkesinde bulunan *Altun Kan Dağı*'nın adı şu şekilde ortaya çıkmıştır: "Türklerden biri Zülkarneyn askerlerinden birine bir kılıç vurmuş, herifi göbeğinden parçalamış. Öldürülen adamın belinde içerisinde altın bulunan bir kemer varmış; kemer de

²⁶⁴ Köksal, a.g.e., c. 1, s. 43.

²⁶⁵ Âli İmrân – 96: "Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir."

²⁶⁶ Typonomy: the place-names of a region or language or especially the etymological study of them

kesilmiş. Altınlar kana bulanarak dökülmüş. Ertesi sabah Türk askerleri kana bulanmış olan altınları görerek birbirlerine “Bu ne?” demişler, “Altun Kan” cevabı verilmiş. Orada bulunan büyük bir dağa hemen bu adı vermişler.²⁶⁷

Dağlar büyüklük ifade eder. Tanrı tanımış, koruyucu görevini yapmış, cinlere ve perilere makam olmuş, ilk ana ve baba sayılmışlardır. Azizler dağlara gömülmüş, tanrıya yaklaşmak isteyenler dağa çıkmıştır. Kurbanlar dağlarda verilmiştir.²⁶⁸

Bu yüce makam ve inziva yeri, dinler tarihinde özellikle semavi din peygamberlerine *vahiy*²⁶⁹ gelmesi ile bütünleşmiştir. Çalışmamızın ana kısmında birçok kez zikrettiğimiz üzere rivayetlerden öğrendiğimiz kadarıyla peygamberler ve kıssalarında yer alan dağlar arasında kuvvetli bağlar mevcuttur. Onların dağlardaki mevcudiyeti, zaman içerisinde insanlar tarafından daha çok önem kazanmasına vesile olmuş ve kutsiyet kazanmıştır.

Araştırmamızın bu noktasında coğrafya-edebiyat ilişkisine vurgu yapmak amacıyla *Hindî Maḥmūd'un Kışāş-ı Enbiyā* adlı eserinden örnekler vermek istiyoruz. Harita ve coğrafya kitaplarından öğrendiğimiz peygamber-dağ ilişkilerine bir de bu açıdan bakarak ilerde değineceğimiz seyahatname-edebiyat ilişkisi ve coğrafya-mitoloji bağlamlarını daha yakından anlamak gerekmektedir.²⁷⁰ Nitekim edebiyatta söz sanatlarının kullanımı gereği bir mübalağa mevcuttur. Efsane ve mitolojiler de aynı çerçevede ele alınmaktadır. Örneklere geçmeden önce belirtmekte

²⁶⁷ Alptekin, **a.g.e.**, s. 25; Behiye Köksel, “Divanü Lugati’t-Türk’te Yer Alan Efsaneler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Vol. 2/9, Fall 2009, s. 266.

²⁶⁸ Murat Uraz, **Türk Mitolojisi**, İstanbul, Nüsnütabiyyat Matbaası, 1967, s. 126.

²⁶⁹ Bu noktada İslam inancına uygun olmayan ancak din psikolojisi açısından da önem kazanan bir görüşe yer vermek istiyoruz. Şahar Arzy, Moshe Idel, Theodor Landis ve Olaf Blanke’nin kaleme aldığı ve Ali Kuşat, M. Mücahid Atik, Yasin Yaylagül ve Selma Mert tarafından tercüme edilen “**Vahiiler Niçin Hep Dağlarda Geldi?**” isimli makalesinde Mistik tecrübelerin bilişsel nörobilim ile ilişkisi tartışılmıştır. Öncelikli olarak yalnızlığa ve inzivaya dikkat çeken makale, ardından dağın fiziksel koşullarına vurgu yapmaktadır. Yükseklik ve basınç etkisi dolayısıyla insanların bilinç kaybına yakın bir halde beyni etkileyebileceği ve vahiy tecrübesine yol açabileceğini söylemektedirler. s. 92, Nitekim bu hal çeşitli seslerin duyulabildiği, birinin huzurunda olma hissi ve görüntüler görme gibi bilişsel yan etkileri olabilmektedir. Bilim adamları bu durumları, uzun süre dağda kalıp fiziki koşullara maruz kalan dağcılar ile kıyaslamışlardır. Fakat bu tecrübelerin kişisel kalması ve geçici olması araştırmaları kısıtlamakta ve kesin sonuçlara ulaştırmamaktadır. s. 93-94; **ERUIFD**, Sayı:14, 2012, s. 89-99.

²⁷⁰ Edebiyat-coğrafya ilişkileri kamuya ait kültür mekânlarının sosyal hayattaki işlevlerini ve kültür tarihimize yapmış olduğu katkıları ortaya çıkaracaktır. Parçalanmış bir halde bulunan bilgiler, bu şekilde nesnelleşmiş olarak bütünleşecektir. Hasan Aktaş, “Disiplinlerarası İlişkiler Bağlamında Şiir ve Coğrafya”, **Studies of the Ottoman Domain**, c. 2, Sayı:3, Ağustos 2012, s. 13

fayda vardır ki, eser içerisinde çok sayıda peygamber kıssası-dağ kültü kesişmesi mevcuttur. Ancak biz yine kendi çalışmamızda ağırlıklı olarak yer alan temsillere değinilecektir.²⁷¹

Hz. Nuh'un Tufan'dan sonra gemisinin *Cūdî Dağına* inmesi hakkında şu beyitler yazılmıştır:

1255. Denir dağlarda Yezdân *Cūdî dağın*

O geminin o dağ kılmış durağın

1256. O dağ küçük denildi cümle dağdan

Ona ne izzet etmiş ol Yaradan

1257. Denir o dağ görür uzunlu alçak

Onun için eylemiş hürmet ona Hak

1258. Er isen dünyada çekme gururu

Özün alçak görüp sürgel süruru²⁷²

Hz. Nuh ile ilgili kıssada genel olarak dağlardan bahsedildikten sonra gemisinin üzerinde durduğu rivayet edilen *Cūdî Dağın*ın ismi zikredilmiş ve onun özellikleri anlatılmıştır. *Cūdî Dağın*ın özellikleri sayılırken onun bütün dağlardan küçük olduğu, fakat mütevazı olması dolayısıyla Allah'ın onu Peygamber'inin gemisine durak yaparak şereflendirdiği ifade edilmiştir.²⁷³

Hz. Âdem'in kıssasında Kâbe'nin yapılışında kullanılan taşların dört dağdan geldiğini zikretmiştik. Aşağıda vereceğimiz beyitlerden de *Hz. İbrahim*'in Kâbe'yi yeniden inşa ettiği zaman taşları getirdiği dört dağın bahsi olmaktadır.

2575. Mukaddem Kâbe'ye taş alınan dağ

Biri *Tûr* biri *Mina* taşları sağ

2576. *Ebû Kubeys* biri birisi *Cūdî*

Onların taşıdır Kâbe vücudu

²⁷¹Detaylı bilgi için bkz. Eyüp Yalçın, "Kısâs-ı Enbiyâ'da Dağ (Hindî Mahmûd Örneği)", *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 4, Issue: 15, 2018, s. 1011-1029.

²⁷²Hindî Mahmûd, *Kısâs-ı Enbiyâ*, tahk. Ahmet Karataş, İstanbul, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, s. 279.

²⁷³Yalçın, *a.g.m.*, s. 1015.

2577. Feriştelerle emreder o Yezdân
O taşları getirin der o Deyyân
2578. Haceru'l-Esved'i Cibrîl getirmiş
Hudâ emri ile cennetten almış.²⁷⁴

Hiz. Musa'nın Sînâ Dağında yaşadığı vahiy tecrübesini ise şu beyitlerle anlatmaktadır Hindî Mahmûd:

4378. *Cebel-i Tûr'a* atar nur-ı Yezdân
Sanır Musa ki ateştir onda yanan
4382. O nuru od sanıp almak diler o
nur şevki ile gayra gider yol
4383. Olur aciz bu halden dendi hazret
Nida eyledi denmiş Rabb-i İzzet
4384. Çıkar naleynini pak yere geldin
Maarif nuru ile bunda doldun
4386. Çıkar kaviminin efkârını gönülde
Ki kes hatununun gamın dilinden

İlerleyen beyitlerde İsrailoğulları Mısır'dan çıktıktan sonra Hiz. Musa'nın yeniden dağa çıkıp Allah ile konuşması konu alınmaktadır:

4925. *Cebel-i Tûr'a* varıp dileyeyim
Ne emr olursa ben size diyeyim
4926. Deyu Musa çıkar *Tûr Dağına* der
Gelir bir ün o dem kulağına der²⁷⁵

Daha sonra Hiz. Musa Allah'ı görmek istemiştir *Arâf Suresi 143.* ayette de şöyle anlatılmaktadır: Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla

²⁷⁴Hindî Mahmûd, a.g.e., s. 384.

²⁷⁵Hindî Mahmûd, a.g.e., s. 571.

konuştuğunda o, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim."²⁷⁶

5335. Musa *Tûr Dağına* çıkmış hemen-dem

Döker der çeşmi Hakkın aşkına nem

5337. *Cemalini* görmek isterim İlahi

Ki baş göz ile görem padişahı

5338. Demiş Rahman-ı Musa göremezsin

Görecek sen ona hiç doyamazsın

5339. Beni gören sağ olmaz ol dem ölür

Cihan terkin uranlar beni bulur.

5340. Buyurmuş dağdağı taş üzere otur

Benim ibretime nazar kılıp dur

5341. Musa emir ile taş üzere oturmuş

Feriştehlere Allah emr kılmış

5342. Hepiniz Musa'ya varın görünün

Gerektir ol ola eri sözünün

5351. Onları Musa bu hal ile görür

Ümidini kesip hayrette durur

5353. Hudâ *bıraktı dağa nur-ı kudret*

Olur dağ pare pare bu ne hikmet²⁷⁷

Son olarak İskender ve Ye'cüc ve Me'cüc hakkındaki beyitlere yer vermek istiyoruz.

6614. Bu dağ ardında bir taife vardır

Onlar ucube surettir tuhaf yarıdır.

²⁷⁶ Kuran, Araf – 143.

²⁷⁷ Hindî Mahmûd, **a.g.e.**, s. 604-606.

6618. Onlar *Yafes* oğullarından olmuş
Kitap naklinde öylece bulunmuş
6619. Onlar tufanda dağ ardına düşer
Aç arı gibi ilimize üşer
6631. Demiş (*Zülkarneyn*) her biriniz demir getirin
Bu fitneyi bu aradan götürün
6632. Ola ta aranızda bir cebel had
Yapalım üzerine bir *ulu sed*
6633. Demir kerpiç misalinde yapılır
Beraberini dağın ol ki bulur
6634. Kalay döküp demirle eritirler
O dağ arasını pür oldu derler
6635. Kalır *Ye'cuc ve Me'cuc* dere içeri
Muhâl olmuş ki beriye geçile
6636. Müslümanlar halas olur beladan
Dua alındı derde mübteladan²⁷⁸

İkinci bölümde *Cūdī Dağı*, *Muqattam Dağı*, *Tūr-i Sīnā* ve diğer mezkûr dağların fiziki özellikleri ve tarihteki bağlamlarına işaret edilmiştir. Farklı dönemlerde tanınan dünyanın bu dağlarla sınırlı olduğuna inanmak ve ötesine ulaşamamak, doruklarındaki gizemleri daha da kutsal hale getirmiştir.

Tarih kitapları ve Kur'an-ı Kerim'in bildirdiği üzere Hz. Nuh'un gemisi tufandan sonra Cūdī dağının üzerine oturmuştur. Hūd Suresi 44. ayette Allah Teâlâ buyurmaktadır ki: "*Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut! "* denildi. *Su çekildi; hüküm yerini buldu; gemi Cūdī'nin üzerine oturdu; "Zalimlerin topunun canı cehenneme!" denildi.*"²⁷⁹

²⁷⁸ Hindî Mahmûd, a.g.e., s. 708-709.

²⁷⁹ Kur'an Yolu Tefsiri c. 3 s. 173.

Mustafa Asım Köksal'ın derlediği rivayetler ışığında konuyu şöyle özetleyebiliriz:

Nuh a.s.'ın gemisi bütün dünyayı dolaştı. Önce sağ tarafa doğru gitmeye başlayıp Habeş ülkesine ulaştı. Sonra da Cidde tarafına yöneldi. Sonra Rum ülkesine doğru yol almaya başladı. Rum ülkesini geçince, geri dönüp Mukaddes Arz'a yöneldi. Mekke Haremine kadar gitti. Harem-i Şerifin çevresinde yedi kere dolaştı. Sonra Yemen'e doğru gitti, oradan dönüp *Cudi Dağı'na ulaştı*. Yüce Allah semaya "Suyunu tut!", yere de "Suyunu yut!" emrini verdiğinde yağışlar durdu ve dağların üzerinden aşan suların seviyeleri düşmeye başladığında gemi, Cudi Dağı'nın üzerine oturdu. Hz. Nuh'un gemisi, hiç durmadan altı ay su üzerinde dağlar gibi dalgalar arasında akarak dünyanın her tarafını dolaştı. Rivayetlerden biri bu sürenin yüz elli gün olduğuna dairdir. Nuh a.s., Cudi Dağı'nda bir ay kalıp sular çekildiği ve yerler kuruduğu zaman yanındakilerle birlikte Muharrem ayının onuncu günü dağdan indi. O gün gemi halkı şükür orucu tuttular. Nuh a.s. gemiden inerken gemiyi kilitleyip anahtarını oğlu Sâm'a verdi.²⁸⁰

Taberî Tarihi'nde Nuh a.s. kıssası uzun bir anlatıma sahiptir. Tufandan sonra yeryüzünü oğulları arasında paylaştıran Hz. Nuh, daha sonra gelen kabile ve milletlerin atası olarak görülmüştür. Bu bağlamda Nuh Tufanı tarih kitaplarında önem arz etmektedir. Mes'ūdî ise bu hadiseyi şöyle aktarmaktadır. Allah, Nuh b. Lemek'e bir gemi yapmasını emretti. Geminin yapımını bitirdiğinde Cebrail ona içinde Âdem'in kemikleri bulunan bir tabut getirdi. Gemiye Mart ayının on dokuzuncu gününe tekabül eden Cuma günü bindiler. Allah tüm yeryüzünü beş ay boyunca suya gark etti. Sonra Allah yeryüzüne suyu emmesini, göğe de yağmuru kesmesini emretti. Gemi Cudi üzerine oturdu. Cudi, Basurîlerin ülkesi Musıl'daki Cezire-i İbn Ömer'de bir dağdır. Cudi ile Dicle arası, sekiz fersahtır. Geminin oturduğu yer, bu dağın tepesinde halen durmaktadır.²⁸¹

²⁸⁰ Köksal, a.g.e., c. 1. s. 100-101.

²⁸¹ Mesudi, a.g.e., s. 23.

Yine Mes'ūdī'nin anlattığı hikâyelerden biri, günümüzde tartışmaları devam eden peygamber kıssaları ve mucizelerine dair önem arz etmektedir. Kureyş kabilesinden Hebbār b. el-Esved isimli Basralı bir kişi; Sīraf şehrine gelmiş, oradan Hindistan'a ulaşmış ve ardından Çin'e varmıştır. İlginç bir şekilde Çin İmparator'unun huzuruna çıkan adam onun sorularını yanıtlamaya başlamış. Daha sonra imparator ona, peygamberlerin resimlerini görse tanıyıp tanımayacağını sormuş ve önüne birçok resim getirmiş. Bunlar peygamberlerin resimleriymiş. Peygamberlere salât-u selam getirdikten sonra Çin imparatoruna onları nasıl tanıdığını açıklamaya başlamıştır:

“Şu gemideki Nuh'dur. Allah suya emredip tüm yeryüzünü yuttuğu zaman kendisiyle beraber onları kurtarıyor. Allah, onu ve onunla birlikte olanları korudu.” Bunun üzerine imparator gülmüş ve yanıtlamıştır: “Adının Nuh olduğu doğru, fakat yeryüzünün tamamının sularla kaplanması meselesine gelince, biz böyle bir şey bilmiyoruz. Tufan yeryüzünün belli bir kısmını etkilemiş, bizim topraklarımıza ulaşmamıştır. Yeryüzünün o bölgesiyle ilgili haberiniz doğru olsa bile biz; Çin, Hint, Sind ve diğer kabileler ve halklar sizin sözünü ettiğiniz şeyi bilmiyoruz. Atalarımız da bize bu konuda bir şey anlatmadılar. Eğer sizin bahsettiğiniz yeryüzünün tamamının sularla kaplanması meselesi doğru olsaydı, insanları ve halkları korkutan böylesi büyük bir olay kulaktan kulağa dolaşarak diğer milletlere de ulaşırdı.” Hebbār b. el-Esved, bu konuda imparatora cevap vermeyi ve kendisine delil sunmayı gereksiz gördüğünü ifade etmiştir.²⁸²

Bu haberde dikkatimizi çeken iki husus vardır. Birincisi, İslam'a göre peygamberlere iman esastır. Özellikle Hz. Muhammed'e itaat Allah'a itaat olarak görülmektedir.²⁸³ Hz. Nuh kıssasının Çin hükümdarının bilgisi dâhilinde olması önemlidir. Fakat hükümdarın bu hadiseye olan bakış açısı Ehl-i Kitap'tan olmayıp çok uzak bir coğrafyada karşılaşılan bir yorumdur. Nitekim hükümdar seyyahın

²⁸² Mesudi, a.g.e., s. 51-53.

²⁸³ Nisa – 80: “Resûlullah'a itaat eden Allah'a itaat etmiş olur, yüz çevirenlere gelince seni onlara bekçi olarak göndermedik.”

geldiği coğrafyada bu bilginin mevcudiyetini vurgulamakla birlikte kendi kültürlerinde ve civar coğrafya halkının anlatılarında böyle bir hadisenin bir tane dahi rivayeti olmadığını zikretmektedir. İkinci olarak dikkatimizi çeken nokta, Çin hükümdarının belgeleri arasında peygamberlerin resimlerinin olmasıdır. Biçimleri veya tasvir yöntemlerine dair bilgimiz olmasa da Mes‘ūdī’nin yaşadığı döneme göre erken sayılabilecek bir zamanda karşımıza çıkan bu rivayet, peygamberler tarihi konusunda resimli bir belgenin Çin topraklarına ulaştığını kanıtlamaktadır. Ek olarak Mes‘ūdī’nin bu habere kitabında yer vermesi üstünde durulması gereken bir hassasiyet ve değerdir.

Her ne kadar elimizdeki haritalarda Cūdī Dağı ve Nuh a.s.’in ilişkisini gösteren bir imge mevcut değilse de Miller’in *Mappae Arabicae* adlı eserinde gördüğümüz bir başka Cezire haritasında Cūdī Dağı tasviri ve üzerinde oturan bir *gemi* bulunmaktadır.²⁸⁴

Serendib Dağı hakkında Âdem a.s.’in ayak izinin bulunduğunu ve hatta birden fazla coğrafyacının bu konuya yer verdiği aktarılmıştır. Ancak *İbn Battūta* hariç hemen hemen hepsi yalnızca bu dağ ve dağdaki ayak izinin ölçüsünden bahsetmişti.

İbn Battūta, Seylan Hükümdarı Ayrī Şakarvatī ile görüştüğü vakit onların incisinin kalitesini övmüştür. Hükümdar da duyduklarına sevinerek ondan ne istediğini sorar. İbn Battūta: “Bu adaya ayak bastığımdan beri içimi yakan ateş *Kadem-i Âdem*’i görmektir. Hak Teâlâ’nın selamı onun üzerine olsun.” demiştir. Bu dileğinin üzere Seylan Hükümdarı İbn Battūta’nın yanına adamlarını vererek onu *Kadem-i Âdem*’e götürmelerini emreder. Oranın halkı Âdem peygambere “Bâbâ”, Havva’ya da “Mâmâ” derler. Eskiden gevurlar Müslümanlara bu yolda eziyet eder, yol keser hatta alışverişten kaçınırlarmış. Şeyh Ebū ‘Abdullah b. Hafîf ve tayfası bu yolda iken filler yoldaki tüm kabileyi öldürmüştü ancak bir tek onu sırtlarında taşıyarak götürmüşler. O zamandan sonra gevurlar barışçıl bir tutum sergilemiş. *Serendib Dağı*,

²⁸⁴ Miller, a.g.e., Bd. 4, s. 36.

Dünyanın en yüksek dağlarından. Aramızda dokuz günlük bir mesafe varken denizden gördük bu ulu dağı. Zirveye çıktığımız zaman bulutlar dağın alt tarafını görmemizi engelliyordu; topuklarımızda sis vardı. Burada yaprak dökmeyen cinsten nice ağaçlar, rengârenk çiçekler ve avuç içi büyüklüğünde kırmızı gül yetişiyor. Bu cins gülde bir yazı olurmuş. Halk inanıyor ki, bu yazı okunduğunda Hak Teâlâ'nın ve onun elçisinin adları çıkarmış; Allah'ın rahmeti ve esenliği onu kuşatsın. Dağda Kadem-i Âdem'e gitmenin iki yolu vardır. Biri Bâbâ yolu diğeri Mâmâ yolu diye adlandırılmıştır. Mâmâ yolu gayet kolaydır; ziyaretçiler dönüşte bu güzergâhı takip ederler ama Kadem-i Âdem'e bu yoldan çıkanlar orayı ziyaret etmiş sayılmazlar! Bâbâ yolu ise pek çetindir. Oradan çıkmak ömür törpüsüdür! Dağın alt tarafında, tam kapının olduğu yerde *İskender Mağarası* diye bilinen bir oyuk ve su kaynağı vardır. Eski ziyaretçiler dağa çıkmak için bir tür merdiven yapmışlar kayaları yontarak. Demirkazıklar çakılmış ve çıkanların tutunmaları için zincirler asılmış. On zincir var. İkiisi dağın eteğinde kapının bulunduğu yerdedir. Yedisi hemen bunun üstünde, ardı ardına yukarı doğru uzanıyor. Onuncu ise şahadet zinciri diye anılıyor. Çünkü insan o noktaya çıkıp dağın dibine bir göz attığında düşecekmiş korkusuna kapılır da kelime-i şahadet getirir! O zinciri geçtiğinde bakımsız sarp bir yol bulursun önünde. Onuncu zincirden *Hızır Mağarası*'na kadar yedi millik bir mesafe vardır. Bu mağaranın çevresi geniştir. Hemen yanında balık dolu Hızır Kaynağı görülür. Allah'ın rahmeti ve esenliği onu kuşatsın; kimse bu balıkları alamaz! Mağaranın yanında, gidip gelinen yolun iki tarafında taş içine oyulmuş iki gölet bulunuyor. Ziyaretçiler yanlarında taşıdıkları eşyayı Hızır Mağarası'na bırakıp iki mil daha tırmanırlar. *Babamız Âdem'in kutlu ayağının izi düz bir alanda yükselen siyah bir kaya içindedir.* Hak Teâlâ onu rahmeti ve esenliğiyle kuşatsın. *Ayak kayaya gömülmüş, derin bir oyuk bırakmıştır.* Uzunluğu *on bir karıştır.* Eski zamanlarda Çin halkı buraya gelerek kayadaki ayak izinin başparmak ve devamını kırmışlar, Zeytûn şehrindeki bir mabede koymuşlardır. En uzak diyarlardan ziyaretçi gelir bu mübarek yere. Kayada ayak izinin bulunduğu yere dokuz çukur kazılmıştır. Gâvur ziyaretçiler bu çukurlara altın, yakut ve inci bırakıyor. Bir de bakarsın ki fakir fukara tayfası Hızır Mağarası'na

vardıklarında birbirleriyle yarış edercesine koşmaya başlamıştır; çukurlardaki serveti almak için! Biz birkaç ucuz taş ve altından başka bir şey bulamadık, bunları da kılavuza verdik. Buranın âdeti, ziyaretçilerin Hızır Mağarası'nda üç gün kalıp sabah akşam mübarek ayağı ziyaret etmeleridir. Biz de böyle yaptık. Üçüncü gün tamam olunca Mâmâ yoluyla dönerek Şeym Mağarası'nda konakladık.²⁸⁵

*Demāvend Dağı*²⁸⁶ 5610 m yüksekliğe sahip olan sönmüş bir volkandır. Bu özelliği sebebiyle bazı kaynaklarda Cebelu'd-Duḥān (Duman Dağı) olarak geçmektedir. Her ne kadar el-İştāḥrī'nin haritasında ilave bir görsel yer almasa da bu dağın efsanelerde ve dinler tarihinde önemli bir yeri vardır. *Azi Dahak* veya *Zahak* gibi isimlerle tanınan şeytani, zorba ve büyücü tanrı, İran geleneğine ait bir karakterdir. Şöhreti en çok Firdevsī'nin **Şahname**'sine dayanmaktadır. Efsanelere göre erdemli kral Cemşid'i öldürdükten sonra hâkimiyeti ele almıştır. Ancak Cemşid'in halefi Feridun onun intikamını almıştır. Feridun ez-Zahhāk'ı bir dağa zincirleyerek hakkından gelmiş ve bin yıllık zorba tahakkümüne son vermiştir. Dağın volkanik gürültüsü ve sarsıntıları bu zorbanın oradaki esir oluşu ile bağdaştırılmış ve bir halk inancına dönüşmüştür. Efsaneye göre Zahak kıyamette geri dönecektir.²⁸⁷ Bu anlatıma benzer bir içerik taşıyan Hārūt ve Mārūt hikâyesi, İran-İslam geleneği açısından bir köprü mahiyeti taşıyabilir. Kur'an-ı Kerim'de zikri geçen bu iki meleğin hususi özelliklerine dair İsrailiyat'a dayanan pek çok rivayet vardır. Bu rivayetlerden bazılarında göre onlar Demāvend Dağında oturmaktadırlar. Kıyamete kadar saçlarından asılma cezasına çarptırılmış veya başları kanatlarının altına kısıtlanmış ya da baş aşağı asılarak cezalandırılmışlardır. Fakat muhaddisler

²⁸⁵ İbn Battuta, **İbn Battuta Seyahatnamesi 2**, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 847-854.

²⁸⁶ Göğü yararcasına yükselişi sebebiyle yüz fersah mesafeden görülür. Tepesinden duman çıkar. Üst kısımları sürekli karla kaplıdır. Alt tarafından büyük bir nehir çıkar. Altın rengine çalan sarı sülfür renklidir. Dağa geceli gündüzlü üç günde tırmanılır. Dağın tepesine ulaşan ve kubbesine vasıl olan kişi, kubbenin yaklaşık bin zira genişliğinde olduğunu görür. Aşağıdan çıplak gözle bakıldığında konik bir kubbeyi andırır. Bu kubbenin yukarı kısmında kırmızı bir kum vardır. İnsanın ayakları içine gömülür. Bu kubbeye hiçbir vahşi hayvan ve hatta kuş bile yaşamaz. Çünkü çok şiddetli, uğultulu bir rüzgâr vardır ve aşırı soğuktur. Kubbenin yukarı kısımlarında otuz kadar delik vardır. Bunlardan kesif sülfürik dumanlar çıkar. Yine bu dumanlarla birlikte gök gürültüsünü andıran bir uğultu duyulur. Bu ateşin püskürme sesidir. Kendine güvenip de buraya tırmananlar deliğin ağzından sarı sülfür getirirler. Sanırsınız ki, altın. Bu madde kimyada ve çeşitli zanaat dallarında kullanılır. Mesudi, **a.g.e.**, s. 26.

²⁸⁷ Sean W. Anthony, **The Caliph and the Heretic**, Leiden, Brill, 2012, s. 44.

tarafından bu rivayetler sahih görülmemektedir.²⁸⁸ Ancak yine de edebiyat ve minyatür eserlerinde zamanla yerini aldığı hakikattir.

Mes'ūdī ise Farsilerin hükümdarlarından biri olan Dahhak için şu bilgileri aktarmaktadır: Cem'den sonra tahta Biyverasb b. Ervandasb b. Zencad b. Berşend b. Tah b. Fervak b. Siyamuk b. Meşye b. Keyumers geçti. Dehhak odur. Adı çeşitli şekillerde söylenmiştir. Araplar'a göre adı Dahhak'tır; başka bir halk ona Buhrasef adını verir, ama bunlar doğru değildir ve onun gerçek adı bizim dediğimiz gibi Biyverasb'dır. Tarih kitaplarında teyit edildiğine göre hükümdar Cem, bunlar tarafından öldürülmüştür. Nesebi ihtilaflıdır. Kimilerine göre Pers, kimilerine göre Arap asıllıdır. Persler onun kendilerinden olduğunu iddia ederler. Büyücüydü ve yedi iklimin sahibiydi. Bin yıl hükümdarlık yapmıştır. Yeryüzünde fesat çıkardı ve zorbalık etti. Farslar onun hakkında çok şey anlatırlar. İddiaya göre Rey ile Taberistan arasındaki Dünbavend dağında demir prangaya vurulmuştur. Gelip geçmiş Arap şairleri ondan bahsetmişlerdir.

Ondan sonra Efridun b. Esfiyan b. Cem tahta oturdu. Yedi iklimin hükümdarıdır. Belirttiğimiz gibi Biyverasb'ı yakalayıp Dünbavend dağına hapsetti. Perslerin birçoğu ve Ömer Kisra gibi Perslerle ilgili bilgilere düşkün olanların anlattıklarına göre, Efridun, Dahhak'ı yakalayıp hapsettiği o günü bayram ilan etti ve bu kitabın daha sonraki kısımlarında anlatacağımız gibi ona "mihrecan" [Nevruz] adını verdi. Efridun'un payitahtı Babil şehriydi. Burası, o iklimlere bağlı köylerden birine bitişiktir. Ona Babil denilir. Irak'ta Fırat nehrinin kollarından birinin sahilinde, Babil Köprüsü adıyla bilinen şehre ve Ners nehrine bir saatlik mesafededir. Nersi kumaşları adını bu nehirden alır. Bu köyde Hristiyan ve Yahudiler'in senenin belli günlerindeki bayramlarda ziyaret ettikleri bir kuyu vardır. Danyal Kuyusu derler. Bu köye gelen insan, ören halini almış bina yıkıntularından ibaret devâsâ eski eserlerle karşılaşılır.

²⁸⁸ Detaylı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Hârût ve Mârût", **DİA**, c. 16, İstanbul, 1997, s. 262-264, **Kur'an Yolu Tefsiri** c. 1, s. 166-174.

Pek çok insan Kur'an'da sözü edilen Hārūt ve Mārūt adlı meleklerin buraya geldiklerini ve Allah'ın buyurduğu üzere buraya Babil adını verdiklerini söylerler. Efridun beş yüz yıl hükümdarlık yapmıştı. Daha fazla veya daha az diyenler de var. (Ölmeden önce) ülkesini üç oğlu arasında taksim etti.²⁸⁹

Görüldüğü üzere Mes'ūdî kitabının bu bölümünde efsanevi veya halk inançlarına bağlı aktarılagelmiş anlatılara yer vermekten ziyade tarihi bilgileri özetlemekle yetinmiştir. Ancak kitabın ilerleyen sayfalarında Kürtlerin kökenleri hakkında şöyle söylemektedir: “Efridun, Dahhak'ı ele geçirdi ve sözünü ettiğimiz Dünbavend dağına bağladı. Dahhak'ın veziri her gün bir koyun ve insan boğazlar, beyinlerini karıştırarak, Dahhak'ın omuzlarındaki iki yılanın karınlarını doyurur ve kurtulanları dağlara gönderirdi. İşte bu dağlara kaçanlar orada vahşileştiler ve çoğaldılar. Kürdler bu şekilde türemiştir. Sonra soyları çeşitli gruplara ayrıldı.”²⁹⁰

²⁸⁹ Mesudi, **a.g.e.**, s. 120-122.

²⁹⁰ Mesudi, **a.g.e.**, s. 192.

Resim 34 - Hārūt ve Mārūt - Fālnāme, TSM H. 1703

34. resimde görüldüğü üzere bu husus minyatürlerde de işlenmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Bakara Suresi 102 ve 103. ayetlerde “Onlar, Süleyman'ın hükümrânlığı

hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil’de iki meleğe, Hârût’la Mârût’a indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki bu iki melek, "Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!" demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa Allah’ın izni olmadıkça onunla hiç kimseye zarar veremezlerdi. Yine de kendilerine fayda sağlayanı değil zarar vereni öğreniyorlardı. Andolsun onlar, bunu satın alan kimsenin âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür, bir bilselerdi! Eğer onlar iman edip kendilerini kötülükten korusalardı şüphesiz Allah tarafından verilecek sevap daha hayırlı olacaktı. Keşke bunu bilselerdi!"²⁹¹ buyurulmaktadır. Görüldüğü üzere Kur’an’da yer alan bu ifadeler, kıssa sonucu bir ders çıkarmayı hedefleyerek özlü biçimde okuyucuya iletilmiştir. Ancak konu bağlamındaki detay içeren rivayetlerin, geçmişten gelen sözlü kültür ve İsrailiyat kanalıyla tefsir literatürüne girdiği söylenebilir. Nitekim bir anlatıma göre hikâye şöyle ilerlemektedir:

Bir anlatıma göre Tanrı, iki meleği günah işleyip işlemediklerini sınamak için Babil’e göndermiş. Orada Zühre adında bir kadına âşık olarak Tanrısal gizleri açıklamışlar, ancak kadın birden bire yok olmuştur. İki melek gökyüzüne döndüklerinde buraya girişleri yasaklanmış ve kendilerine iki seçenek sunulmuş. Ya sonsuza dek cehennemde cezalandırılacaklar ya da dünyaya dönüp orada cezalarını çekeceklerdir. Ve nihayetinde iki melek dünyaya dönerek Babil’de bir kuyuya baş aşağı sarkıtılarak cezalandırılmışlardır. Zühre ise semada Zühre yıldızı yani Venüs olmuştur.²⁹²

Son olarak *Hârût ve Mârût* meleklerinin nasıl cezalandırıldıklarına dair farklı rivayetlere yer verilecektir:

- a. Kıyamet kopuncaya kadar saçlarından asılma cezasına çarptırıldılar.
- b. Başları kanatlarının altına kısıtılmıştır.
- c. İçi ateş dolu bir kuyuya atılmışlardır.

²⁹¹ Kur’an Yolu Tefsiri c. 1 s. 166-174.

²⁹² And, a.g.e., s. 284.

- d. Baş aşağı asılmışlardır ve devamlı olarak demir kırbaçla kırbaçlanmaktadır.
- e. Ayaklarından uyluklarına kadar tartılmış vaziyettedirler.
- f. Rivayete göre bir zat kendilerinden sihir öğrenmek niyetiyle Hārūt ve Mārūt'a gitti. Onları ayaklarından asılmış vaziyette buldu. Gözleri kızarmış, derileri simsiyah olmuştu. Diller ile asılmış oldukları yerde bulunan su arasındaki mesafe dört parmak kadardı. Onlar bu vaziyette susuzluk ile cezalandırılıyorlardı. Meleklerin bu vaziyeti adamı ürpertti ve gayri ihtiyari "La ilahe illallah" dedi. Melekler bunu işitince adama kim olduğunu sordular. O da "insanlardan herhangi biri olduğunu" söyledi. Adama ikinci defa kimin ümmetinden olduğunu sordular. O da "Muhammed ümmetinden" olduğunu haber verdi. Melekler: "Muhammed s.a.v. peygamber olarak gönderildi mi?" dediler. O da evet dedi. Melekler: "O, kıyamet peygamberidir. Artık işkencemizin bitmesi yakındır" dediler.
- g. Babil'de bir mağarada azap içindedirler.²⁹³

Görüldüğü gibi rivayetler içerisinde kıyametin yaklaşmasına olan beklenti bu melekler ile bağdaştırılmıştır. Kendilerine verilen cezalar hususunda çeşitli anlatımlar yayılmıştır. Literatürde bu rivayetler hakkında uzun tartışmalar yer almaktadır. Ancak ekseriyetinin İslam inancı ile ters düştüğü ortadadır.

Nil Nehrinin kaynakları olarak anılan *Ay Dağları* çarpıcıdır. Kimi coğrafyacılar *Cebel-i Kamer* üzerinde çok durmamıştır. Kimileri ise ulaşamadıkları bu zirveye duydukları merakı biraz daha gidermek amacıyla cümlelerini uzatmışlardır. *Mes'ūdī*, Nil'in kaynağı hakkında verdiği bilgileri bir tasvire dayandırmaktadır. Bu tasvire göre on iki kaynaktan doğan sular delta şeklindeki iki göle dökülmektedir.²⁹⁴ Yüzyıllar boyunca benzer tasvir ve tümcelerle ifade edilen Nil Nehri yatağı, el-İdrīsī'de değişiklik gösterir. *İkinci bir kola* ayrılarak Sudan topraklarında ilerler ve Batı'da denize dökülür. Farklılık içeren unsurlarından biri Ay Dağlarının Ekvatordan önce mi sonra mı yer aldığıdır. Bazı haritalarda bariz bir şekilde Ekvator çizgisi ardında konumlandırılan dağlar, kimisinde önde olup tek bir

²⁹³ Aydemir, a.g.e., s. 151

²⁹⁴ Mesudi, a.g.e., s. 28.

dağ veya sıradağ çizimi ile karşımıza çıkmaktadır. Son olarak gerek Nil'in tüm yatağı ve etrafındakiler, gerekse Ay Dağları hakkındaki anlatımları Evliyā Çelebi'nin kaleminden öğrendik. Hususi olarak Mısır'da uzun zaman geçirmiş ve nehrin kaynaklarına ulaşmak üzere çıktığı yolculuğu uzun ve büyük bir haritada toplamıştır. Söz konusu harita yalnızca tasvirleri de değil âlimin önem verdiği esasları aktardığı kenar notları ile de doludur. Ay ışığının bu dağlar üzerinde zuhur etmesi sebebiyle çevre halkı tarafından Cebel-i Kamer olarak adlandırdığını zikreder.

İslam Ansiklopedisinde yer alan Kramers'in kaleme aldığı "*al-Nil*" makalesinde bu hususta görülen en erken İslam kaynağı el-Hārizmī'dir. Batlamyus'a göre farklı enlemlerde yer alan iki göl bilinmektedir ancak Ay Dağları hakkında bir bilgi yoktur. Yazara göre el-Hārizmī haritası bir dogma haline gelmiş ve haritadan haritaya aktarılmıştır. İkinci bir görüş ise Yahudi-Hıristiyan geleneğine dayanmaktadır. Nil Nehrinin kaynağını *cennet* olarak gören bu yaygın görüşün etkisini, ana kısımda biz de Hz. Muhammed'e atfedilen bir rivayet kapsamında görmüştük. Üçüncü bir görüş ise bizim de yukarıda zikrettiğimiz ikinci kolun kökenine dair ortaya çıkan karışıklıklardır. Herodot bu nehri gördüğüne değinmiştir.²⁹⁵ Herodot Nil Nehrinin kaynağı hakkında şu cümlelere yer vermektedir:

"Aslında İstros ırmağı, hep insanların eğleştiği yerlerden geçtiği için herkes bilir, *oysa Nil'in kaynakları üzerine kimse bir şey söylemez; içinden geçtiği Libya toprakları insanların oturamayacakları bir yerdir; çöldür.* Ama geçtiği yerler için, soruşturmalarımın bana tanıtmış olduğu uzaklıklara kadar, ne biliyorsam hepsini söyledim ve sonunda Mısır'a kadar indik. Mısır, dağlık bir yer olan Kilikia'nın aşağı yukarı karşısına düşer; oradan Karadeniz kıyısındaki Sinop'a kadar, ayağına çabuk bir adam için dosdoğru beş günlük yoldur ve Sinop, İstros'un denize döküldüğü yerin karşısına rastlar. Ve böylece *bütün Libya'yı geçen Nil, İstros'a benzetilebilir.*"²⁹⁶

Başka bir açıdan bakacak olursak; aşağı yukarı her bir metinde Nil Nehrinde yaşayan *timsahların* ne kadar büyük ve tehlikeli canlılar olduğuna yer verilmiştir. Gerek fiziki yapıları gerekse Mısır toprakları ile iç içe yaşamaları kayda değer bir

²⁹⁵ J.H. Kramers, "al-Nil", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. 8, Leiden, Brill, 1995, s. 38-40.

²⁹⁶ Herodotos, *a.g.e.*, s. 134.

faktördür. Fakat yine de hiçbir haritada timsahlara rastlanmamaktadır. Aksine büyük *balık* figürleri yaygınlık göstermiştir.

Son olarak *Kaf Dağı*²⁹⁷ konusunda birkaç kelam etmek istiyoruz. Pek çok kez dile getirdiğimiz üzere bir dünya tasavvuru oluşurken kültürel algının beraberinde getirdiği kültler olmuştur. Kaf Dağı da günümüzde hala popülerliğini yitirmemiş mitolojik bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern Çağda var olmadığı kesin olarak bilinmesine rağmen *anlatılan masalların ve okunan şiirlerin* etkisini günümüz sözlü kültürde yaşatmaktadır. Nitekim bugüne kadar hiçbir haritada bilinen dünya üzerinde yer alan bir dağ için Kaf Dağı ifadesi kullanılmamıştır.²⁹⁸

Bir rivayete göre inanılır ki; Kaf Dağı dünyaya bir destektir. Göklere mavi rengi veren heyulalar anası dağdır. Başlangıçta yeryüzünün mamur olan dörtte biri ve harap olan kısımları Baħr-ı Muħiṭ ortasında *karpuz gibi* dururmuş. Yaratıkların kalabilmesine elverişli değilmiş. Tanrı 76673 dağ yaratıp yeri durdurmak istemiş. Yine de arz sükûnete ermemiş. Bir melek tanrının emri ile cennet derelerinden lacivert bir cevher çıkarıp yerin etrafına bastırmış. Kaf Dağı peyda olmuş. Göz akı karasını nasıl sarıyorsa Kaf Dağı da arzı öyle sarmış.²⁹⁹

Sözlü kültürde anlatılan dünya tasavvurları ve ulaşılamayan zirvelerin yanı sıra Kur'an metni ile ilişkilendirme çabası da görülmüştür. Kur'an-ı Kerim'in bazı surelerinin başında *Mukatta'a Harfleri* ismiyle bilinen bazı harf terkipleri vardır. Bu harflere mana yüklemek isteyen kişilerden bazıları Kur'an'ın 50. suresi olan *Ḳāf Suresi*'nin başındaki *Ḳāf harfini* yorumlarken mezkûr Kaf Dağına ulaşmışlardır. Rivayetlere göre yeşil zebercedden meydana gelen muhayyel dağ için İslam'ın kutsal metni ile arasında bir bağ kurulmak istenmiştir.³⁰⁰

Kaf Dağının ev sahipliği yaptığı en meşhur mitolojik varlık Zümrüdü Anka'dır. Tüyleri güzel boynu uzun kendisi büyük bir kuştur. Anka gerdanlık demektir. Üzerinde otuz çeşit kuşun rengi bulunur. İranlılar bu sebeple *Sirenk Simurg* demişlerdir. Gözle görülmeyecek kadar yükseklerde uçup Kaf Dağında yaşar.

²⁹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Kaf Dağı", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 144-145.

²⁹⁸ Daniel G. Prior, "Travels of Mount QĀF: From Legend to 42° 0' N 79° 51' E", *Oriente Moderno*, Anno 89, Nr. 2, Studies on Islamic Legends, 2009, s. 431.

²⁹⁹ Uraz, *a.g.e.*, s. 129-131.

³⁰⁰ Aydemir, *a.g.e.*, s. 311-312.

Ejderhaları avlayarak oraya götürür. Ab-ı hayattan içmiş olan bu kuş ancak Zü'l-Karneyn tarafından görülmüş ya da bir rivayete göre ancak 500 sene yaşıyordur. Ölümü yaklaştığı vakit güneş yuvasını yakar. Yeni yaptığı yuvadan çıkamaz ölür. Kemiğinden çıkan solucandan yeni bir Anka kuşu türer.³⁰¹ Elbette ki Anka Kuşu hakkında daha çok rivayet vardır ve farklı karakterler ile farklı hikâyelere konu olmuştur. Örnek vermek gerekirse Şemseddin Sami İran mitolojisi ve Anka Kuşuunu şöyle anlatmaktadır: “Eski İranlıların Kaf isminde mukaddes ve önemli bir dağları ve onun üzerinde durduğunu rivayet ettikleri Simurg isminde önemli ve mukaddes bir kuşları vardı ki, buna nice kerametler ve harikulade işler atfederlerdi. Rüstem’in babası Zâl annesi tarafından bir dereye atıldığı halde Simurg alıp kendisini besleyerek büyütmüş tür. Rüstem bir defasında ağır bir vaziyette yaralı ve hasta olduğu halde Simurg kendisini kaldırıp Kaf dağına götürerek ve kanadıyla bedenini okşayarak iyileştirmişti. Rüstem savaşa gideceği ve büyük bir işe gireceği zaman Simurg’dan yardım isterdi.”³⁰² Burada olduğu gibi Anka Kuşu birçok karakter ve anlatımla iç içe geçmiştir.

Bu denli güzel ve kudretli bir kuşun yüksek dağlar ardında yaşaması normaldir. Hayalleri zorlayan efsanevi havası onu ulaşılmaz kılmaktadır. Çalışmamız kapsamında gördüğümüz haritalarda Anka Kuşu birebir resmedilmemiştir. Bir ihtimal el-İştahrî’nin haritasında kaza benzettiğimiz kuş olabilir. Ancak Resim 35 içerisinde yer alan minyatürler Zümrüd-ü Anka’nın İslam sanatında nasıl yer edindiğine dair gösterebileceğimiz örneklerdir.

³⁰¹ Uraz, a.g.e., s. 116-117.

³⁰² Durmuş, a.g.e., s. 54.

Resim 35– Anka Kuşu – Acāibu'l- mahlūkat, BL. Or. 7315

3.3. VĀḲVĀḲ ADASI VE AĞACI

Efsanevi Anka Kuşunun ardından haritalarda birçok kez zikrettiğimiz *VāḳVāḳ Adası*'na değinilecektir. Bu adanın iki farklı özelliği ön plana çıkmaktadır. Birincisi adada var olduğuna dair çeşitli rivayetlerin yer aldığı iki ağaç türü, ikincisi ise adanın dünya üzerindeki asıl yeridir.

Bu konu bağlamında Sayyid Maqbul Ahmad, “**Arap-İslam Coğrafyasının Bir Tarihi**” ismini verdiği kitabında özel bir bölüm ayırmıştır. Daha detaylı bir araştırma için bu hususta kendisine başvurulabilir. İslam coğrafyacıları arasında VāḳVāḲ Adasına rastladığımız ilk kişi İbn Hurdāzbih'dir. VāḳVāḲ topraklarının Çin'in doğusunda yer aldığını söyleyen âlim, aşına olduğumuz cümleleri aktarır. Bu adada çokça altın vardır, köpeklerin tasmaları ve maymunların kemerleri dahi altındandır. Kulzum'den VāḳVāḲ Adasına uzanan denizin uzunluğu 4500 fersahtır.³⁰³ VāḳVāḲ Ağacından ise bahsetmemektedir.

Ancak coğrafya ve haritacılık tarihinde VāḳVāḲ Adası her zaman Doğu Çin sularında konumlandırılmamıştır. Bu doğrultuda dört ana fikir oluşmuştur. 1. El-Vāḳ, Baħr-ı Şanf sularındadır ve bir yanardağı vardır. 2. VāḳVāḲ beldesi, Afrika'nın bilinmeyen topraklarında doğuya doğru uzanan kısmındadır. (el-İdrīsī en önemli örnektir.) 3. VāḳVāḲ Adaları, Çin'in doğusunda veya güneyinde altın madenlerinin bolca olduğu adalardır. 4. İbnu'l-Fakīh, Çin'deki VāḳVāḲ ile daha güneydeki VāḳVāḲ arasında bir ayrıma gitmiştir. Gabriel Ferrand'ın doğudaki VāḳVāḲ Adalarını Sumatra ile eşleştirmesi doğru bir tahmin olabilir. Ancak güneydeki VāḳVāḲ Adasının Madagaskar olduğu görüşünde yanılmıştır.³⁰⁴ Öte yandan tarihte yer alan yorumlardan biri de De Goeje'nin savına göre VāḳVāḲ Adasının Japonya oluşudur. Ancak Ahmad ve Ferrand bu görüşe karşı çıkmaktadırlar. Erken dönemlerde Müslümanların Japonya'ya gittiklerine dair bir bilgi elimizde yoktur.³⁰⁵

Özetle diyebiliriz ki coğrafya kitapları içerisinde adaların konumu farklılık gösterse de adanın özelliklerine dair aktardıkları çoğunlukla aynı eksen üzerinde

³⁰³ İbn Hurdazbih, **a.g.e.**, s. 65-66.

³⁰⁴ Ahmad, **a.g.e.**, s. 367-368.

³⁰⁵ Ahmad, **a.g.e.**, 369.

olmuştur. Zikredildiği üzere çok erken dönemde kitaplarda yerini almıştır ve yüzyıllar boyunca bir gelenek halinde devam etmiştir.

Fakat bu adaların taşıdığı en önemli özellik, aktif bir yanardağ veya zengin altın kaynaklarına sahip olması değildir. Kitaplarda tekrar tekrar karşımıza çıkan unsur, *VākVāk Ağacı*dır. Bu ağacın yaprağı incire benzer, Mart ayında meyve vermeye başlar ve Mayıs ayında meyvesi tümüyle olgunlaşır. Bu meyve, insan vücuduna benzer. Önce ayakları görünür ve sonunda başı ortaya çıkar. *Olgunlaştığında saçlarından asılan güzel bir kadın bedeni olarak salkım salkım görünürler.* Haziranın ortasında ise düşmeye başlarlar. Dalından koptuğunda “Vak-Vak” sesi çıkarırlar. Yere düştüğünde ise ruhu olmayan ölü bir beden gibi yerde yatarlar.

Ağacın biçimi haritalarda yer almamıştır. Ancak minyatürlerde (Resim 36), edebiyat ürünlerinde³⁰⁶ ve özellikle *Tarih-i Hind-i Garbī* kitabında karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁷ Bu kitabın özelliği şekillenen Yeni Dünya algısı neticesinde telif edilmiş olmasıdır. Fakat görülüyor ki Yeni Dünya’da VākVāk yerini ve kazandığı değeri kaybetmemiştir.

Bazı edebi eserlerde ise daha çok “*Konuşan Ağaç*” adıyla tanınmaktadır. Bir başka rivayete göre bu ağacın Âdem’in oğullarının başlarına benzeyen dalları vardır. Güneş doğarken ve batarken hepsi birden “Vak-Vak” diyerek ağlarlar ve Yaratıcıya övgü ve dualar ederler.³⁰⁸ Bir diğer rivayette bu ağaç, *İskender*’in çıktığı yolculukta karşısına çıkan büyük ağaç ile bağdaştırılmaktadır. Bu anlatım *Firdevsî*’nin *Şehname*’sinde yer almaktadır: İskender çölde güzel bahçelerle donanmış bir şehre

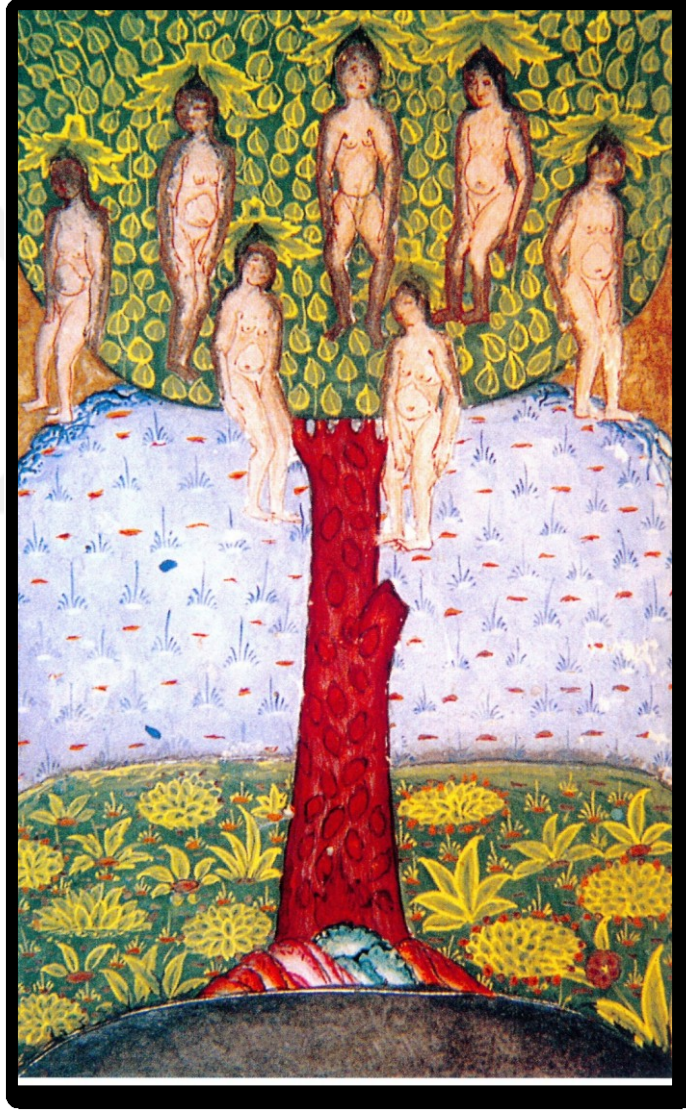
³⁰⁶**Battal Gazi Destanı**’nda düşmanların galip geldiği bir zaman, Kayser’in askerleri iki bin Müslüman’ı öldürür. Başlarını da köşkün ağaçlarına asarlar. Destandaki bu tasvir VakVak Ağacını hatırlatmaktadır. Öte yandan 1656 tarihinde **Yeniçeri isyanında** İstanbul Sultan Ahmet Meydanında Avcı Sultan Mehmet’e zorla öldürttükları saray ağalarını çınar ağacına baş aşağı asmaları hadisesi de harta gelmektedir. Cenazelerin asıldığı bu ağaç da “**Şecer-i VakVak**” olarak anılmıştır. Mehmet Emin Bars, “Battal Gazi Destanı’nda Göndergeler ve Anırtırmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 4/1, 2015, s. 479.

Ayrıca yine Destan içerisinde Seyyit, bir deniz yolculuğuna çıktığında karşısına **dağı andıran bir balık** çıkar. Balık kendisini **Yunus Peygamberi karnında kırk gün barındıran balık** olarak tanıtır. Seyyit’e yardım etmek için gönderilmiştir. , s. 473.

³⁰⁷**Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev**, çev. Süheyla Artemel, İstanbul, İstanbul Research Center, 1987, s. 13-15.

³⁰⁸ Phyllis Ackerman, “The Talking Tree”, **Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology**, Vol. 4, No. 2, December 1935, s. 67.

varır. Şehirde iki gövdeli, büyük, dalları süslü bir ağaç olduğunu öğrenir. Ağacın erkek ve dişi konuşan iki gövdesi vardır. Ağacın erkek gövdesi günün dokuzuncu saati geçince, dişi gövdesi ise gece konuşmaktadır. Erkek gövde, İskender'in bunca güzelliğe sahip olmasına rağmen niçin dünyayı dolaştığını sorar ve tahtı bırakmasını öğütler. Dişi gövdesi ise, tüm dünyayı gezerek ruhuna eziyet ettiğini, fazla ömrünün kalmadığını ve ölümün yabancı topraklarda geleceğini söyler.³⁰⁹

Resim 36 - VākVāk Ağacı - Tarih-i Hind-i Garbi

³⁰⁹ Turgay Yazar, "Ortaçağ Anadolu Türk Mimari Bezemesinde Vakvak Üslubu", **bilig**, Sayı:42, Yaz 2007, s. 13.

Turgay Yazar, ilgili makalesinde ele aldığı mimari bezeme figürlerinin Şamanizm, on iki hayvanlı takvim veya mitolojik başka hayvanlarla ilişkilendirmenin aksine "Vakvak" adı verilen bir bezeme üslubu olduğunu savunmaktadır.

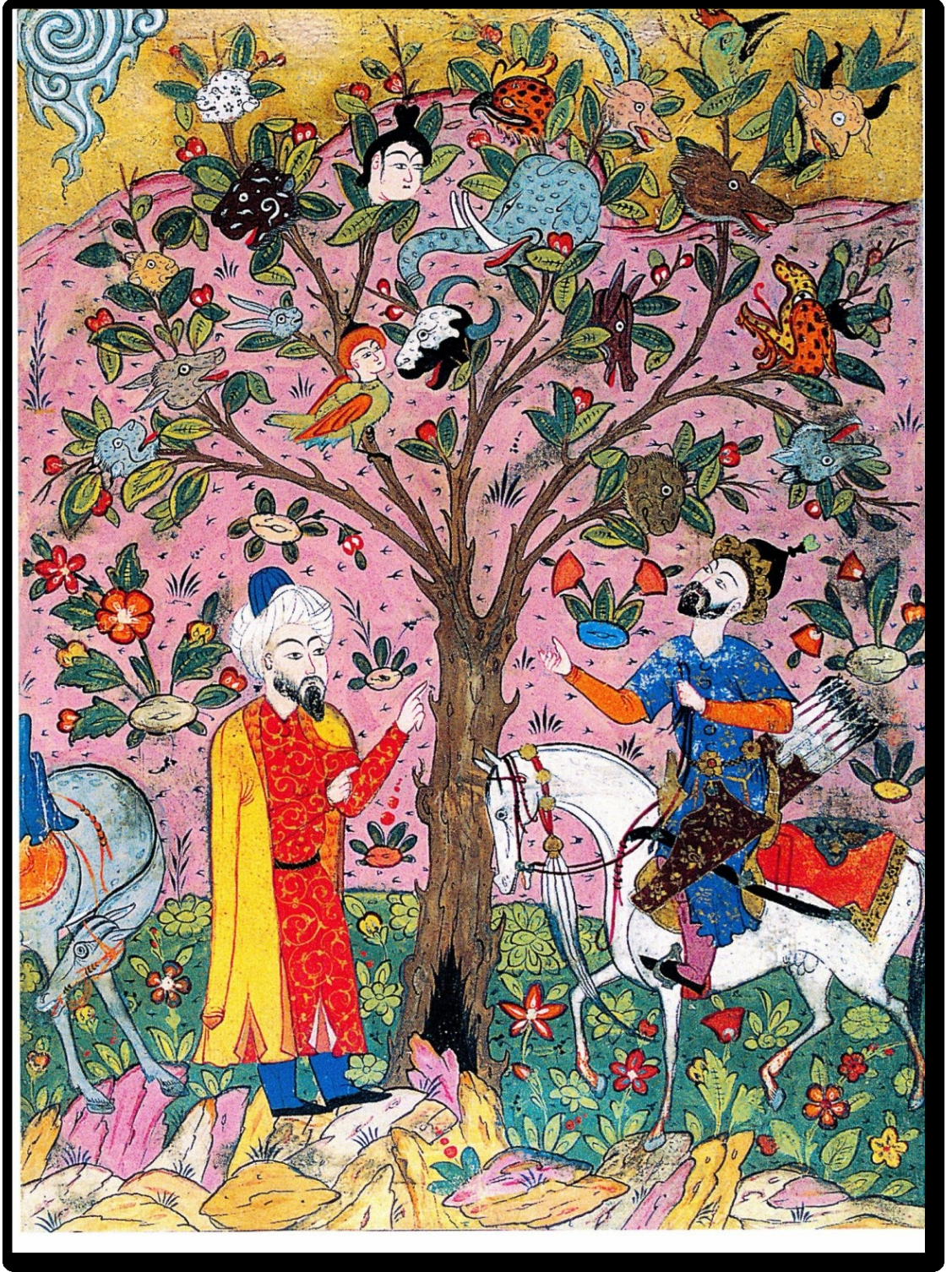
Turgay Yazar'a göre VākVāk Ağacı ilk olarak 766-801 yılları arasında Tu Huan tarafından yazılan T'ung-tien adlı Çince bir eserde tasvir edilmiştir. "Ta-şe (Arapların) lerin kralı, adamları gemi ile yola çıkardı; onlar da yiyecek ve giyeceklerini beraberinde alarak denize açıldılar. Garptaki son sâhile ulaşmadan sekiz sene [denizde] seyrettiler. Denizin ortasında kare şeklinde bir kaya gördüler. Bu kayanın üzerinde kırmızı dallı ve yeşil yapraklı bir ağaç vardı. Ağacın üzerinde ise, bir sürü küçük çocuk yetişmişti; bunlar altı veya yedi başparmak uzunluğunda idiler. İnsanları gördükleri zaman konuşamıyorlardı, ancak hepsi gülebiliyor, hareket edebiliyorlardı. Elleri, ayakları ve başları ağacın dallarına yapışık idi. Adamlar, onları dallarından koparıp ellerinde tutar tutmaz kuruyup siyahlaşıyorlardı. Elçiler halen Ta-şe (Arap) kralının sarayında bulunan [bu ağaçtan] bir dal ile geri döndüler"³¹⁰

Günümüzde süren tartışmalar kapsamında Tayland'da bulunduğu söylenen ve rivayetlere göre yirmi yılda bir açan Nareepol Ağacı, coğrafya kitaplarımızdan öğrendiğimiz VākVāk Ağacı'na benzemektedir. İnternette karşımıza çıkan resimlerin montaj yöntemi ile elde edildiğine dair bilgiler de ehemmiyet kazanmaktadır. Ancak bu ağaç ile ilgili anlatılan Budist mitolojisine ait bir hikâye vardır. Tanrı İndra'nın ormanda yaşanan cinsel saldırılar sebebiyle kadın bedenli meyvelerin yetiştiği bu ağaçları yarattığı söz konusu mitler arasında yer almaktadır.

Bu bağlamda görüldüğü gibi VākVāk Ağacına tarih boyunca farklı kültürler tarafından ilgi gösterilmiştir. Minyatürlerde yer alan bir başka örnek ise, İskender'in³¹¹ denk geldiği ağacın üzerinde çeşitli hayvanların kafasının oluşudur. (Resim 37)

³¹⁰ Yazar, **a.g.m.**, s. 12.

³¹¹ Hace Hatib er-Rumi, kitabında Cezîre-i Tüberân, Cezîretü'l-İbâd ve Cezîretü'l-Hükemâ isimli adalar hakkındaki anlatımlarında İskender ve adamlarının başından geçenleri anlatmaktadır. Yaniç, **a.g.e.**, s. 264-267.

Resim 37 - VâkVâk Ağacı ve İskender, Fâlnâme, TSM H. 1703

3.4. BÜYÜK İSKENDER-ZÜLKARNEYN VE YE'CÛC VE ME'CÛC

Tarihte *Büyük İskender*, "The Great Alexander" olarak tanınan imparatorun çalışmamızdaki örnekleri yalnızca bu minyatürle sınırlı değildir. İskender'in yolculukları ve hükümdarlık hikâyeleri; Ortaçağ'da tarihi gerçekliğinden sapmıştır. Kendi döneminde hüküm sürdüğü toprakların Eski Dünya üzerinde geniş bir coğrafyaya yayılması ve gücü sayesinde elde ettiği şöhreti, isminin uzun asırlar boyu dilden dile yayılmasına ve efsaneleştirilmesine sebep olmuştur. Onun hikâyelerinin anlatıldığı **İskender Romanı**, farklı zamanlarda çeşitli kültürler tarafından yeniden yorumlanmıştır.

Bahsi geçen siyasi otorite ve coğrafi hâkimiyet sebebiyle birçok kültür, onu kendi kültürleri ile bağdaştırmak istemiştir. Kendi milli gururlarını yüceltmek ve daha çok baskıcı kılmak için bu yolu tercih etmişlerdir. Bunun benzeri örneklerini diğer mitler ve destanlarda elbette ki görmekteyiz. Ancak İskender'in bu denli geniş zihin dünyasına yayılması, İslam medeniyetinde de dikkat çekici olmuştur.

Türkler'in Şû Destanında, Özbekistan'ın halk hikâyelerinde, Süryani efsanesinde ve özellikle Farsi kökenli metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya ve Hindistan kaynaklarında da kendinden söz ettirmiştir. Yukarıda Serendib Dağı'na dair aktardığımız bölümde de İskender Mağarası mevcuttur. Özellikle İran geleneğinde kökünün sağlam atıldığı söylenebilir. Fars milli köklerinin geçmişte güçlü izlerini daha çok vurgulayabilmek amacıyla İskender ve efsaneleri benimsenmiştir.

İslam'ın doğuşundan sonra ortaya çıkmış edebi ve coğrafi kaynaklarda yer edinmesinin başlıca sebebi; Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen *Zü'l-Karneyn* isimli şahsın bahsidir.

Kehf 83-99: "Sana *Zülkarneyn* hakkında soru soruyorlar. De ki: "Size onunla ilgili bir parça okuyacağım." Gerçekten biz onu yeryüzünde *iktidar sahibi* kıldık, ona (muhtaç olduğu) her şey için bir yol öğrettik. O da bir yol tutup gitti. Nihayet *güneşin battığı yere* varınca, onu kara bir balçıkta batar (gibi)

buldu. Orada bir kavme rastladı. Bunun üzerine biz, "Ey Zülkarneyn! Onları ya cezalandıracak veya haklarında iyi davranma yolunu seçeceksin" dedik. O, şöyle dedi: "Haksızlık edeni cezalandıracağız; sonra o, rabbine gönderilecek; Allah da ona korkunç bir azap uygulayacak. İman edip iyi şeyler yapan kimseye gelince, onun için de en güzel karşılık vardır. Ve ona işimizden kolay olanını buyuracağız." Sonra yine bir yol tutup gitti. Nihayet *güneşin doğduğu yere ulaştınca, onu öyle bir kavim üzerine doğar buldu ki, onlar için güneşe karşı bir örtü yapmamıştık.* İşte böyle oldu! Biz onunla ilgili her şeyi ayrıntısıyla biliyorduk. Sonra yine bir yol tuttu. Nihayet *iki dağ arasına ulaştığında* bunların ötesinde nerede ise hiçbir sözü anlamayan bir kavim buldu. Dediler ki: "Ey Zülkarneyn! Bu memlekette *Ye'cüc ve Me'cüc bozgunculuk* yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir *sed* yapman için sana bir bedel ödesek kabul eder misin?" Zülkarneyn şöyle cevap verdi: "Rabbimin beni içinde bulundurduğu nimet ve kudret sizinkinden üstündür. Siz bana kuvvetinizle destek olun da, sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel yapayım. Bana, *demir kütleleri getirin.*" Nihayet (vadiyi demirle doldurup) iki dağın arasını aynı seviyeye getirince, "Ateşi körükleyin!" dedi. Artık onu kor haline getirdiği vakit, "*Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır döküyüm*" dedi. Artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler. Zülkarneyn, "Bu, rabbimden bir rahmettir. *Fakat rabbimin vaadi gelince O, bunu yerle bir eder. Rabbimin vaadi haktır*" dedi. O gün (kıyamet günü) biz onları, birbirine çarparak çalkalanır bir halde bırakmışızdır; sûra da üfürülmüş, böylece onları bütünüyle bir araya getirmişizdir."

Zü'l-Karneyn, "*iki boynuzun sahibi*" anlamına gelen bir terkiptir. Kimilerine göre doğunun ve batının hâkimiyetine sahip olduğu için bu lakabı almıştır. Ayetler ışığında kendisine bu denli büyük bir iktidarın verilmesi onun ehemmiyetini ve sadakatini artırmaktadır. Bu bağlamda *sözlü gelenek ve sanat-edebiyat* alanında Büyük İskender ile Zü'l-Karneyn özdeşleştirilmiştir. Toplumların zihninde yer kazanmasının bir başka sebebi de *Kıyamet alametleri* içerisinde Zü'l-Karneyn'in bir dağ arkasına kapattığı bozguncu Ye'cüc ve Me'cüc halklarının yeniden fesat çıkaracağına dair ayet ve çeşitli rivayetlerin bulunmasıdır. Nitekim kıyamet

alametlerine dair Ye'cüc ve Me'cüc'e ek olarak birden fazla konu ve rivayet mevcuttur. İnsanların bilinmeyene olan merakı bu hususta ısrarcılık göstermiştir.

Ortaçağ Avrupa haritalarında yer alan kıyamet sahneleri veya dünyanın sonuna dair işlenen motifler³¹² minyatürlerimizin aksine İslam haritalarında yer edinmemiştir. Bu bağlamda sadece Ye'cüc ve Me'cüc halkına ait topraklar olduğuna inanılan coğrafyanın bir sıradağ veya set çizgisi ile gösterildiği malumdur. (Resim 38) Bu geleneğin haritalarda sürdürülmesinin en önemli etkeni; ilk dönem coğrafyacılarının metinlerinde Ye'cüc ve Me'cüc topraklarından gelen bir rivayetin yer almasıdır. Meşhur rivayet *Tercüman Sellām*'ın anlatımına dayanmaktadır. Halife Vāsıķ Billāh, Sellām ve beraberinde yardımına verdiği adamlarına seddin belirginleşinceye kadar ortaya çıkarmalarını ve bununla ilgili haberleri kendisine iletmelerini emretti. Anlatılanlara göre heyet, daha sonra üzerinde kale bulunan bir dağa vardı. Zü'l-Karney'nin inşa etmiş olduğu bu sed, iki dağ arasında genişliği 200 zira' olan bir yoldur. Burası onların dışarıya çıktıkları ve yeryüzüne dağıldıkları yoldur. Bu seddin temelini 30 zira' olarak kazdılar. Temeline demir ve bakır koydular. Bu şekilde atılan temel yer hizasına kadar ulaştı. Daha sonra iki sütun yükselttiler.³¹³

Livne-Kafri'nin yazmış olduğu bir makalesinde Ye'cüc ve Me'cüc alametinin Hıristiyan ve/veya Yahudi kıyamet alametlerinden adapte edilmiş olabileceğini dile getirmiştir. Hatta kimi rivayetlerde Türkler ile aynı görüldüğünü ve Türklerin bir gün Cezire topraklarına gelecekleri, atlarının Fırat nehrinden su içeceklerini, Allah'ın onlara bir hastalık göndereceği, geriye bir kişi kalıncaya kadar hepsinin öleceğine dair rivayet olduğunu zikretmektedir. Bir başka rivayet ise Ye'cüc ve Me'cüc'un dünyadaki tüm suları içeceğini ifade etmektedir.³¹⁴ Bu noktada Ye'cüc ve Me'cüc'un Moğollarla özdeşleştirildiği yaygın görüş dikkatimizi çekmektedir. Ancak bu görüş

³¹² Alessandro Scafı, "Mapping the End: The Apocalypse in Medieval Cartography", **Literature and Theology**, Vol. 26, No. 4, December 2012, s. 411.

³¹³ İbn Hurdazbih, **a.g.e.**, s. 140-145.

³¹⁴ O. Livne-Kafri, "Some Observations on the Migration of Apocalyptic Features in Muslim Tradition", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol. 60, No. 4, December 2007, s. 470-471.

de tarihi bir gerçekliğe dayanmamaktadır.³¹⁵ Moğolların tarih sahnesine çıkışı ile İskender veya Zü'l-Karneyn'in yaşamış olduğu zamanlar arasında fark vardır.

Resim 38 – Sedd-i İskender, Zubdetu't-Tevārih, TSM H. 1321, CBL Ms. 414

Esasında erken zaman âlimleri bu konuyu tartışmıştır ve Makedonyalı İskender ile Kur'an'da zikrolunan Zü'l-Karneyn'in *aynı kişiler olmadığı* kanısı kuvvet kazanmıştır.³¹⁶ Her iki karakter arasında zaman ve özellik çelişkilerinin yer alması öncelikli faktördür. Biri tarihten bildiğimiz üzere şiddetli ve ahlak yoksunluğu olan bir hükümdar iken diğeri Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah'ın övdüğü bir zattır.

³¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. John Andrew Boyle, "Alexander and the Mongols", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No. 2, 1979, s. 127.

³¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", **DİA**, c. 44, İstanbul, 2013, s. 564-567; İskender Pala, "İskender mi Zülkarneyn mi?", **Journal of Turkish Studies**, Vol. 14, 1990, s. 387-403; I. Friedlaender, **Die Chadierlegende und der Alexanderroman, eine sagengeschichtliche und literarhistorische Untersuchung**, B.G. Teubner, Berlin 1913, s. 278.

Fakat Kur'an temelli bu anlayış zamanla kırılmaya uğramış ve yapay kanallarla *edebiyat ve minyatürlerde* yerini almıştır. Daha sonra bu şahsın peygamber veya melek olabileceğine dair görüşler de ortaya çıkmıştır.³¹⁷ Yukarıda zikrettiğimiz üzere Farsi kültürde değer kazanan İskender, Yemenliler için de milli bir unsur olmuştur. Hatta Kuzey Yemen topraklarında ona ait bir kabir olduğuna inanılmıştır.³¹⁸ Bu durum Anadolu'da Yunus Emre'ye ait birden fazla mezarın bulunması gibidir.

*Gılgamış*³¹⁹'ın ölümsüzlüğü aramaya çıktığı gibi İskender de Karanlık'ın içinde yolculuk yapmış, ab-ı hayatı bulmak için dünyayı gezmiştir. Kimi rivayete göre Hızır ve İlyas onun yanında çalışan iki adamdır ve ab-ı hayatı İskender'den önce onlar bulmuşlardır. Bu sebeple her ikisinin hala hayatta olduğuna inanılır. Bir su kaynağı yanında yemek yerken yanlarında bulunan kurutulmuş balık suya düşer ve canlanır. Hızır ve İlyas o zaman ab-ı hayatı bulduklarını anlarlar.

El-İştahri'nin Hazar Denizi Haritasındaki kadın figürlerini göz ardı ederek yalnızca erkek figüre yoğunlaştığında onun Hızır a.s. olduğu kanısı ortaya çıkmaktadır. Bazı kaynaklara göre Hızır ifadesi, Arapçadaki yeşil, yeşilliği çok olan yer anlamına gelen "*hadr, hıdr*" sözcüklerine dayanmaktadır.³²⁰ Öncelikle bu noktada haritadaki figürün yeşil bir cübbe giydiğine yeniden dikkat çekmek gerekir. Peygamberler tarihi çerçevesinde Hızır a.s.'ın önemle vurgulandığı husus, Hz. Musa ile çıktıkları yolculuktur. Hz. Musa'nın ledünni ilmi öğrenme arzusu üzerine Hz. Hızır onu yanına almış ve çıktıkları yolda karşılaşacakları hadiselerle sabır göstermesini söylemiştir. Kur'an-ı Kerim'de Kehf Suresi 60-82. ayetler arasında özlü bir anlatıma sahiptir:

Kehf Suresi 60-82: "Bir vakit Mûsâ genç adamına, "Ta iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar yahut (bu yolda) senelerce yürümedikçe durup dinlenmeyeceğim" demişti. Her ikisi, iki denizin birleştiği yere varınca

³¹⁷ Friedlaender, **a.g.e.**, s. 279, 282.

³¹⁸ Friedlaender, **a.g.e.**, s. 286.

³¹⁹ Gılgamış mitolojisi, birçok Eski Dünya miti ve efsanesinin kilit isimlerinden biridir. Ab-ı Hayatı araması, karanlıklar ülkesinde yolculuk etmesi, tanrılara kafa tutması, tufandan sonra ölümsüzlüğün bahşedildiği Utnapiştim ve karısı, ona yaşam otunun yerini söylemeleri, yılanın gelip yaşam otunu yemesi ve tüm yaşananların ardından Gılgamış'ın halkının yanına geri dönerek ölümü beklemesi; birçok açıdan rast geldiğimiz mitoloji unsurlarıdır.

³²⁰ İlyas Çelebi, "Hızır", **DİA**, c. 17, İstanbul, 1998, s. 406.

balıklarını (yoklamayı) unuttular. Balık denizde yolunu tutup gitmişti. Oradan uzaklaştıklarında Mûsâ genç adama, "Yiyeceğimizi getir. Gerçekten şu yolculuğumuz yüzünden yorgun düştük" dedi. Genç, "Gördün mü, dedi, o kayanın yanında konakladığımız zaman balığı unuttum! Onu sana söylemeyi bana unutturan, şeytandan başkası değildir." Balık, şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup gitmişti. Mûsâ, "İşte aradığımız bu idi" dedi. Hemen izleri üzerine geri döndüler. Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik. Mûsâ ona, "Senin öğrendiğin doğruya ulaştıran bilgiden bana da öğretmen için sana tâbi olayım mı?" dedi. O kul, "Doğrusu sen benimle beraberliğe sabredemezsin, (iç yüzünü) kavrayamadığın bir şeye nasıl sabredersin?" dedi. Mûsâ, "İnşallah sen beni sabreder bulacaksın. Senin sözünden dışarı çıkmam" dedi. O da, "Eğer bana tâbi olursan, sana o konuda bilgi verinceye kadar hiçbir şey hakkında bana soru sorma!" diye tembih etti. Bunun üzerine birlikte yürüdüler. *Kıyıya ulaşıp gemiye bindikleri zaman o kul gemiyi deldi.* Mûsâ, "İçindekileri boğmak için mi onu deldin? Gerçekten sen çok kötü bir iş yaptın!" dedi. Kul, "Ben sana, sen benimle beraberliğe sabredemezsin, demedim mi?" dedi. Mûsâ, "Unuttuğum şeyden dolayı beni paylama ve işimi çıkmaza sokma!" dedi. Yine yola koyuldular. *Nihayet bir erkek çocuğa rastladıklarında, o kul hemen onu öldürdü.* Mûsâ dedi ki: "Mâsum bir insanı, bir cana karşılık olmaksızın katlettin ha! Gerçekten sen fena bir şey yaptın!" O kul, "Sana, benimle beraber olmaya asla sabredemezsin dememiş miydin?" dedi. Mûsâ, "Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam artık bana arkadaşlık etme! Bu takdirde hakikaten benden yana mazeretin sonuna ulaşmış olursun" dedi. Yine yürüdüler. Nihayet bir köy halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Ancak köy halkı onları misafir etmekten kaçındı. Derken *orada yıkılmak üzere bulunan bir duvarla karşılaştılar, o hemen onu doğrulttu.* Mûsâ, "Dileseydin, elbet buna karşı bir ücret alırdın" dedi. O cevap verdi: "İşte bu, beraberliğimizin sona ermesidir. Şimdi sana, sabredemediğin şeylerin iç yüzünü haber vereceğim" dedi. "Gemi var ya, o, denizde çalışan yoksul kimselerindi. Onu delerek kusurlu hale getirmek istedim. (Çünkü) onların gideceği yerde her (sağlam) gemiyi gasp etmekte olan bir kral vardı.

Erkek çocuğa gelince, onun anne babası, mümin kimselerdi; *çocuğun onları sonunda azgınlık ve nankörlüğe düşürmesinden korktuk*. Böylece istedik ki, rableri onun yerine kendilerine ondan daha temiz ve daha merhametlisini versin. Duvara gelince o, şehirde iki yetim çocuğun idi; *altında da onlara ait bir defîne vardı*; babaları ise iyi bir adamdı. Rabbin istedi ki, o iki çocuk güçlü çağlarına erişsinler ve rabbinden bir rahmet olarak definelerini çıkarsınlar. Ben bunları kendiliğimden yapmadım. İşte, hakkında sabredemediğin şeylerin iç yüzü budur."³²¹

Görüldüğü üzere kıssa içerisinde Hızır ifadesi geçmemektedir. Ancak rivayetlerde Hızır a.s. farklı hikâyelerle birleştirilmiştir. Hızır ve İlyas'ın bir arada ab-ı hayatı araması, *Büyük İskender* ile karşılaşmaları, diğer bir taraftan ab-ı hayatı arayan ve Utna'ya gitmek için karşılaştığı *Gilgamiş*'in bu hikâyeler içerisinde benzerlikler taşıması, Grek mitolojisindeki *İlyada* efsanesi ve Ahd-i Atik'te peygamber olduğu bilinen *İlyas*'ın başından geçen bir hikâyeyi anlatan rivayetler; genel bir çerçevede aynı motifleri taşımaktadır. Mezkûr benzerlikler Hızır a.s.'ın İslam inanç kültürü içerisinde yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Sözlü gelenek kapsamında yaygınlık göstermesi bu inancı nesilden nesile aktarmıştır. Dar zamanda bir kişinin karşısına çıkan ve ona yardımcı olan veya onun ahlakını temizlemek için yardım isteyen bir zatın Hızır olduğuna inanılır. Kaynaklarda Hızır'ın denizde, İlyas'ın karada bunalan kişilerin imdadına yetiştiği ileri sürülürse de vuku bulduğu söylenen olaylarda karada darda kalanların imdadına da hep Hızır'ın yetiştiği görülür, İlyas'tan pek söz edilmez.³²² Bu sebepler ışığında onun hala hayatta olup olmadığı tartışılmıştır.

3.5. EL-BAHRU'L-MUHİT

Değerlendirmemizin son bahsi *Bahr-ı Muhi't*'tir. Artık malumdur ki Pîrî Reis'e kadar incelediğimiz çalışmalarda dünyayı çevreleyen okyanus yer almıştır. Hatta kimi örneklerde bu denizin Kaf Dağı ile sarıldığı da görülmüştür. Bu dünya tasavvuru; insanın hayatındaki suyun etkisi, bilinmeyene olan *merak ve korku*, sabit

³²¹ Kur'an Yolu Tefsiri c. 3 s. 568-576, Rivayetler ve detaylı bilgi için bkz. Köksal, a.g.e., c. 2, s. 107-116.

³²² Süleyman Uludağ, "Hızır, Tasavvuf ve Halk İnancı", DİA, c. 17, İstanbul, 1998, s. 410.

ve kudretli dağlarla çevrili yeryüzü gibi etkenlere dayandırılabilir. Nitekim Antik Mısır'dan Hint geleneğine kadar su ve dağ ilişkisine dair çeşitli örneklendirmelere yer verilmiştir. İslam inancı, insanlara keşfetmeyi ve yeryüzünde dolaşarak diğer kültürleri görmeyi teşvik etmektedir. Bu da insanları seyahatlere çıkmaya iten sebeplerden biri olmuştur. İlerleyen zaman diliminde ise haritalar yardımıyla duyulan/anlatılan dünya görülen dünyaya dönüşmüştür.

Coğrafya geleneği içinde Baħr-ı Muħiṭ insanlar için *tehlikeli ve yasak* kalmıştır. Ancak yayılan hikaye ve rivayetlere göre İskender, Hızır a.s., Süleyman a.s. gibi şahıslar bu sulara açılabilmişlerdir. Bu denizler sonu görülebilen karalardan sonsuz sulara ilerleyişini anlatmaktadır. Nitekim Allah'tan başka kimse nerede sona erdiğini bilmez. Bu bilinmezlik de yerini efsanevi yaratık ve olguların anlatıldığı hikâyelere bırakmıştır. Ancak sözü edilen canavarların veya diğer varlıkların tasvirleri haritalarda bulunmamaktadır.

Kitaplarda *Baħr-ı Muħiṭ* farklı isimlerle de karşımıza çıkmaktadır. *El-Baħru'z-Zulumāt*, karanlıklar denizi demektir. Bir başka ifadeyle *el-Baħru'l-Muḫlim* görülmektedir. Karanlıklardaki dehşetin ve bilinmezliğin ifadesidir. *El-Baħru'l-Esved* veya *el-Baħru'z-Zifī* de kullanılan kavramlar arasında yer alır. *El-Baħru'l-Aħḍar*, yeşil denizin kullanımı muhtemeldir ki suların ötesindeki Kaf Dağının ve Arş-ı Ala'nın yansımasına işaret etmektedir. Son olarak *el-Uḫiyānūs Bekrī* ve *el-Bīrūnī* tarafından kullanılmıştır.³²³

İbnu'l-Verdī'nin kısmında aktarıldığı gibi Yemen Kralı Ebrehe, Baħr-ı Muħiṭ'e açılan ağızda üç heykel inşa ettirmiştir ki bu tasvirler de haritalarda yer almamaktadır. Ancak Akdeniz'de *Cebel-i Kılāl* isimli bir dağ görülmektedir. Pinto'ya göre kesin olarak tespit edilemeyen bu mevki, meşhur Herkül sütunlarının bir sembolü olabilir.³²⁴

³²³ Pinto, a.g.e., s. 156.

³²⁴ Pinto, a.g.e., s. 160.

Baħr-ı Muħit'in Kaf Dağı tarafından çevrili olması fikrinin bir benzeri örneği, *Hindu Puranic* kavramına dayanabilir. Görünmeyen dünya ile görülebilen arasında bir ayırım yapabilmek için *Lokaloka Dağları* dünyayı kuşatmaktadır.³²⁵

Baħr-ı Muħit konusunu doğrudan müstakil bir başlık altında işleyen Karen Pinto çalışmamız için önemlidir. Nitekim bu hususta daha ayrıntılı bir çalışma mevcut değildir ve Türkçede de işlenmemiştir. İlerleyen satırlarda *dünya tasavvurunun dairevi formatına* değinen yazar, bu durumu başka örneklerle birleştirerek *Vahdet-i Vücut'a* bağlamaktadır. Her ne kadar dünya gerçek bir küre biçimine sahip olmasa da daire her zaman mükemmel geometrik şekli oluşturmuştur. Bu da *Allah'ın birliği, sonsuzluğu ve kusursuz oluşuna* bir sembol olarak görülebilir. Döngüsel hareketler gerek doğa kanunlarında gerekse ibadetlerde her daim var olmuştur. En temel örneklerden biri Kâbe etrafında yapılan *tavaf* ibadetidir. Kâinatın yuvarlak feleklerden oluştuğu düşüncesi veya İslam kültürü dışından bir örnek vermek gerekirse, Doğu mitolojisine ait *Şambala Cenneti* ve dağlarla çevrili olan yuvarlak tasvirini Resim 39'da görebiliriz. Ayrıca tarih öncesi haritalarda da daire biçimi göz önünde bulundurulmalıdır.

³²⁵ Pinto, a.g.e., s. 165.

Resim 39 – Şambala Cenneti – Boyalı İpek, 19. yy. Paris Gulmet Müzesi

SONUÇ

Tarih boyu insanlar, anlamlandıramadığı olayları ve dünyayı sembolleştirmiştir. Bu semboller nesilden nesile nakledilerek mana kazanmış ve bir kimlik inşasına dönüşmüştür. Mitoloji, insanın idrakini zorlayan veya kutsal atfettiği olgular etrafında hayatın anlamını cevaplandırabileceği bir katkı sağlamıştır. Nitekim keşfedilen veya elde edilen bu mana zenginliği insanın yeni eserler üretmesine yol açar. Biz de bu bağlamda haritalara sanatın ve bilimin bir birleşimi olarak baktık. Çünkü haritalar; dünya tasavvurunun felsefeye dönüşmesine bir vesile olmuştur. Bu basamağı atlayabilmek için de coğrafi, sosyolojik, etnik ve tarihi bilgileri bir düzleme yatırmışlardır. Fiziki dünya ile insanların meydana getirdiği sosyal yaşamın ortak noktasına işaret etmişlerdir.

Ortaçağ Müslüman haritacıları; tasviri coğrafya ekolüne bağlı olarak dünyanın kesin çizgileriyle şeklini gösterecekleri haritalar yapmayı amaçlamamışlardır. Bunun yerine biçimlendirilmiş ve görselleştirilmiş bir yansıtmaya yönelmişlerdir ki gördükleri ve anlatmak istedikleri coğrafyayı bir arada aksettirebilsinler.³²⁶ Bu bağlamda matematiksel coğrafya ile tasviri coğrafya arasındaki gelenek farklılığının ne kadar birbirinden ayrı ilerlediği görülebilir. Nitekim tasviri coğrafya geleneğinde haritalar hazırlayan âlimler, elbette ki matematiksel coğrafya alanındaki gelişmelerden haberdarlardı.³²⁷

Ancak bizim merak ettiğimiz husus; çoğunlukla matematiksel coğrafya özelliği taşımayan haritaların sözlü kültürden aşına olduğumuz fakat daha çok edebiyatta karşımıza çıktığına inandığımız mitoloji ve unsurlarını taşıyıp taşımadıkları oldu. Nitekim Ortaçağ, her ne kadar ilmi gelişmelerin vesilesiyle Modern Çağa büyük bir alt yapı oluşturmuş olsa da sözlü kültür ile yaşama beşiklik etmeye devam etmiştir.

Baħr-ı Muħit, Ĥatt li-Ma'rifeti'l-'Urūd, Ĥarāb, Berārī unsurları; coğrafyacılarımızın bilgi sınırlarına işaret eden kavramlar olmuştur. Dönemin bilgisi

³²⁶Pinto, a.g.e., s. 59.

³²⁷Susanne Billig, **Die Karte des Piri Re'is Das vergessene Wissen der Araber und die Entdeckung Amerikas**, München, C.H.Beck, 2017, s. 161.

bu sınırları geçmemiş veya yenisini elde etmek için keşfedilmeyi beklemiştir. Bu bağlamda her ne kadar olağanüstü ifadeler kullanılmış olsa da bu unsurlar mitolojik olarak görülmemektedir. Ancak sembolizm olduğu ve bir mana yüklendiği aşikârdır.

Cebel-i Kamer; çalışmamız kapsamında hiç kimse tarafından bizatihi görülen veya deneyimlenen bir yer değildir. Ancak anlatımlar ve efsaneler yoluyla haritalara ve kitaplara girmiştir. Nitekim bu bilgi İslam öncesi kaynaklara dayanmaktadır. Ayrıca adının ay ile ilişkilendirilmesi efsanevi bir hava katmıştır. Nil Nehrinin kaynaklarının keşfedilmesine kadar bu unsurun mitler arasında yer aldığını söylenebilir.

Ye'cüc ve Me'cüc halkları ise Kur'an temelli bir anlatıma çeşitli anlatıların eklenmesi ve sonrasında İskender ile ilişkilendirilerek çeşitli alanlarda yer alması; bu unsurun israiliyat özellikleri taşımasına sebebiyet vermiştir. Haritalarda yer alan Sedd-i İskender de bu bağlamda ele alınmalıdır.

VâkVâk Adası, üzerinde durulduğu gibi tek bir anlatım kökenine sahip değildir. Ancak adanın varlığı veya konumundan ziyade sahip olduğu ağaç, daha büyük tartışmalara neden olmaktadır. Varlığı kesin olarak bilinmese de sembolik değer kazandığı ve gerek tarih gerek sanat gerekse mimari alanlarında birer kavram haline gelmiştir. İskender'in yolculuğunda meyve motiflerinin değiştiği görülmektedir. Fakat ismini ve bilgi değerini minyatürlerde korumuştur.

Elbette ki mitolojide ve edebiyatta çeşitli metaforlar ve manalar taşıyan ağaç ve çiçek kültleri; çalıştığımız haritalar içerisinde birer sembolizm yerine bezeme sanatına veya bitki örtüsüne işaret etmektedirler.

Benzeri şekilde haritalarda yer alan kaleler, piramitler ve gemiler; süsleme sanatındaki inceliğe sahiptir. Ek olarak gerçek yapılara ve araçlara işaret etmektedir, mitolojik unsurlar değildir.

Dağ kültü hakkında birebir bir motif veya olağanüstü anlatımı haritalarda yakalamak mümkün değildir. Ancak dağların coğrafya ve halklar üzerindeki etkisini tezimiz kapsamında tartışılmıştır. Bu doğrultuda arka planda içerdikleri efsanevi hikâyeler ve peygamberlerle olan ilişkileri neticesinde Kaf Dağı haricindeki tüm

dağların hakikatte var olduğunu ancak ilişkilendirildikleri hikâyelerin mitolojik veya gerçek olduğu üzerine konuşulabilir. Örneğin Hz. Nuh ve Cūdī Dağı, gerçektir. Ancak Demāvend Dağı ile Dahhak'ın hakkında anlatılanlar efsanevidir.

Yukarıdaki paragrafta Kaf Dağı'nın mitolojik bir unsur olduğuna işaret edilmiştir. Aynı eksende haritalarda karşımıza çıkan Aynu'l-Ḥayāt unsuru da bir mittir. Anka Kuşu'nun varlığı ve masalsı anlatımlarda yer alması sözlü kültürde büyük bir sembolik etki taşımaktadır.

Haritalarda yer alan peygamber tasvirleri İslam inancı gereği gerçek kıssalara değinmektedir. Ancak beraberinde yer alan melek figürü elbette ki hayal gücü sonucunda oluşturulmuş bir tasvirdir. İnci avcısı ve kadın figürleri bölgesel özelliklere dair sembolik anlatımdır. Pīrī Reis'in haritasında yer alan üç erkek de yine ilgili beldelerin hükümdarlarıdır ve efsanevi bir anlatım yoktur.

Ancak hayvanlar kategorisine geldiğimizde burada kesin olarak iki ayrıma gidilmektedir. Çalışmamız boyunca tekrar tekrar zikredildiği üzere kunduz, çöl aslanı, pars, kuş, keçi, devekuşu, papağan, fil gibi hayvanlar gerçeğine uygun çizimlerle yer almaktadır. Ancak aksine insan başlı balıklar, altı boynuzlu gāv, başsız canlılar, köpek başlı insanlar gibi unsurlar mitolojik olup kavramsallaşmışlardır.

Kimileri için Eski Dünyada bilinen coğrafyaların dar bir alanda görülmesi, haritalarda boşlukların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle haritalar matematiksel oranlar ve ölçeklerin dışında oluşturularak çeşitli tasvir ve sembollerle doldurulmuştur. Sözelimi coğrafi keşiflerin ve bilgilerin artmasıyla haritalar gerçek görünüme yakın biçimlerini elde etmeye başlamışlardır.

Fakat Ortaçağ İslam haritacılık tarihini yakından incelediğinizde bu görüşün Avrupa-merkezci bir görüş olduğu kendini göstermektedir. Tam da bu görüşün aksine işaret etmek amacıyla İslam coğrafyacıları metin ve görseli, yani kitapları ve haritaları bir arada tutmuşlardır. Öte yandan Batı haritaları, bu zaman diliminde mitolojik tasvirin ve görsellerin bol kullanıldığı örnekler barındırmaktadır. Çalışmamızın içerisinde bu haritalara dair birebir örneklendirmeler yaparak akışı kalabalıklaştırmak istemedik. Ancak kıyaslama yapabilmek adına Ebstorf ve Hereford isimleri öncelikli örneklerdir. Tarih kısmında açıkladığımız üzere Eski

Dünya tasavvurunda Kudüs'ü merkezde tutan T-O dini yapılı haritalar da önem taşımaktadırlar. Matthew Paris³²⁸, Gough Haritası, Albertus Magnus, Brunetto Latini (ki bu haritada özellikle dışarı taşan kısımlar dikkat çeker), Andrea Bianco başlıca isimlerdir.

Bir diğer açıdan bakılacak olursa yukarıda zikredilen unsurlara göre İslam bilim tarihinde coğrafyanın astronomi, jeoloji, botanik, biyoloji, zooloji, metalürji, meteoroloji, sosyoloji ve tarih alanlarını bütünleyici bir bilim olduğu aşikârdır. Çünkü coğrafya eserlerinin hepsinde bu alanlara dair sayısız bilgiye yer verilmiştir ve önemleri yok sayılmamıştır. Coğrafyacılar; kitaplarında gördükleri ve işittikleri konulara dair detaylı ve verimli bilgi vermekten kaçınmamışlardır. Ancak kitaplarda edindiğimiz gerçek ve efsanevi birçok hikâyenin görsel yansımaları haritalarda görülmemektedir. Satır aralarındaki mübalağalı anlatımlar, devasa veya fantastik canlılar, gizemli adalar ve tuhaf adetleri olan halklarına dair elde ettiğimiz tüm bilgileri; görselleştirerek haritalara koysalardı yukarıda bahsi geçen bilinmeyen boş araziye doldurmak bir yana sığdıracak alanları kalmazdı.

Elbette ki incelediğimiz haritalar tümüyle sembolizm veya mitoloji etkileri taşımayan örnekler değildir. Ancak İslam geleneğinde tam manasıyla bir mitoloji çerçevesi oluşmamıştır. Benzer bir yol üzerinde efsanevi anlatımlar ve tarihi hakikat dışına çıkan karakterler ün kazanmış ve aktarılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle Hadis rivayetleri arasına giren İsrailiyat literatürü, ikincil olarak da İran geleneğinin hâkimiyet kazandığı edebiyat, tarih ve minyatür eserleri üzerinde durulmalıdır. Hatta saray için hazırlanan eserlere daha çok ihtimam gösterildiği ve süslendiği bilinmektedir. “Saray çevresi ve sanat koruyucuları için, yazmalardaki nakışlar da sözlü olanı kayıt altına almanın yazıya geçirmenin bir yoludur. Birçoğu sözlü gelenekte dolaşan mesellerin, efsanelerin resimlenmesi için uygun bir ifade aracı olan nakış; sadece içerisine yerleştiği yazıya değil, sahihsiz sözlere de şekil vermiş

³²⁸ Özellikle bu haritanın Londra-Kudüs arasındaki yol güzergâhında bulunan kale ve şehir tasvirleri; hacılar için hazırlanmış bir harita olduğunu göstermektedir. Bu hususta bir haritanın amacı ve kullanım alanına örneklik teşkil etmesi açısından kayda değerdir. Detaylı bilgi için bkz. Rüştü Ilgar, “Kartografik Veriler ile Orta Çağ Karanlığında Aydınlık Coğrafya ve Çevresel Gezi Gözlem Çalışmaları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 7, Sayı 2, 2005.

olur.”³²⁹ Dolayısıyla efsane ve mitoloji unsurlarına haritalardan çok minyatürlerde rastlanmaktadır. Ancak bu ve benzeri görsel örneklerin çoğunluk farsça kökenli eserlerde veya tercümelerde görüldüğünü özellikle vurgulamak gerekmektedir. El-İştahîrî'nin B. 334 kodlu el yazmasındaki tasvirler tam da bu noktada bir bütünlük kazanmaktadır. Daha önce bu eserin Farsça bir tercüme olduğu arz edilmiş ve birden fazla akademisyenin dikkatini çektiği söylenmiştir. Önemli noktalardan biri haritaların bilgi ve sanatı bir araya getirdiği kanaatini taşıyan kişiler olarak, bu örneklerde minyatür sanatının ağır basmış olmasıdır. Ancak bilgi değeri açısından veya bu haritaların özenle hazırlanmaları hususunda varılan sonuç, bu yazmanın bir saray yazması olduğudur. Saray için daha çok süsleme ile hazırlanmış ve sunulmuş olduğu görülmektedir. Şimdiye değin bir benzerine veya örneklerine rastlanmamaktadır. Fakat bu husus minyatür motiflerinin ilk olarak 15. yüzyılda bu haritalara işlendiği anlamına gelmemektedir. Çalışmamızın ana kısmında da değindiğimiz üzere Miller'de yer alan harita skeçleri benzer motifleri taşımaktadır. Öte yandan takriben aynı döneme denk gelen ve yine Farsçaya tercüme edilmiş bir nüsha³³⁰ ile karşılaştırıldığında haritaların Belh geleneğine ait olduğunu ancak B. 334 gibi tasvirler içermediklerini göstermektedir.

Elyazması kültürlerde, bilginin metinlerde korunmasına rağmen, genelde ses-kulak üstünlüğü yitirilmemişti. Matbaa standartlarına oranla elyazmasını okumak epey güçtü ve okur, elyazmasında bulduğu bilginin az da olsa bir bölümünün belleğinde yer etmesine çalışırdı; çünkü elyazmasından bir bilgiyi yeniden arayıp bulmak kolay değildi. Ezberi özendiren ve kolaylaştıran başka bir olgu da, büyük ölçüde sözlü nitelikli olan elyazması kültürlerinde yazılı metinlerdeki sözelleşmenin bile sözlü belleği güçlendiren kalıpları korumuş olmasıydı.³³¹ Ong'un vurguladığı gibi bir kültürde yazı hâkimiyet kazansa da çeşitli faktörler ve günlük yaşamın etkisi, bu hâkimiyetin biçimini ve etkisini belirleyebiliyor. Nitekim sözlü kültür, okuma yazma oranının yüzde yüz olacağı ideal modern bir toplumda dahi varlığını

³²⁹ Özgür Taburoğlu, **Resim, Söz ve Yazı – İmge Yaratmanın ve Bozmanın Yolları**, Ankara, Doğubatı Yayınları, Haziran 2016, s. 52.

³³⁰ Abū Ishāq İbrāhīm b. Muḥammad al-Fārisī, Tarjūmah-' al-Masālik wa al-Mamālik, IO Islamic 1026, British Library, (Çevrimiçi) http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=IO_Islamic_1026, 21.05.2016.

³³¹ Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü Teknolojileşmesi**, çev. Sema Postacıoğlu Banon, İstanbul, Metis Yayınları, 2003, s. 142-143.

koruyacaktır. Çünkü milletlerin kültürel ve tarihi kodlarına kazınmış olan unsurların silinebilmesi için uzun zaman gerekmektedir. Hassaten İskender, Hızır-İlyas, ab-ı hayat, peygamberler, Kaf Dağı, Anka Kuşu vb. konu ve figürlerin şiirlerde ve destanlarda telmih ve mübalağa sanatıyla işlenmesi; sözlü kültürde daha çok kabul görmelerine sebep olmuştur. Baħr-ı Muħīt, Ay Dağları, dağ-peygamber ilişkileri gibi unsurlar da toplumların zihin yapılarındaki köklü sembolizmin yansımalarıdır.

Sonuç olarak tüm bu konuları bir arada Türkçe dilinde bir araya getirerek çalışmamızın esas gayesine ulaşmış olmak naçizane bizleri sevindirmiştir. Tüm motiflerin birebir mitoloji kaynağı olmasa da kültürler arası sembol aktarımının gücünü çeşitli alanları inceleyerek haritalar üzerinden görmüş olduk. İnsanın yalnız yaşayamadığı gibi toplumların da bir biri ile olan bağlantısı, gelenek ve tasavvur katmanlarının iç içe geçmesiyle alaka kazanmaktadır. Teknolojinin gelişmesiyle dünyanın her bir köşesine dair bilgileri elde edebileceğimiz bir zamanda yaşamaktayız. Ortaçağ'da oluşturulmuş bu metin ve haritaları takip etmek ve anlayabilmek tümüyle gerçekleşmeyebilir. Ancak âlimleri bu eserleri hazırlamaya iten teşvik ve iradeyi anlamak önemlidir. Bu sebeple İslam Bilim Tarihi alanındaki çalışmalarımıza devam edip bu ivmeyi ve tarih bilincini nesillere aktarmak istiyoruz.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

AL-MOQADDASÎ, **al-Maqdisî, K. Aḥsan at-taqāsīm fî maʿrifat al-aqālīm**, ed. M.J. de Goeje, Frankfurt am Main, Publications Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1992

AL-MUQADDASÎ, **The Best Divisions for Knowledge of the Regions**, trans. Basil Anthony Collins, Lebanon, The Centre for Muslim Contribution to Civilisation and Garnet Publishing, 1994

EBN HAUKAL, **The Oriental Geography of Ebn Haukal**, çev. Sir William Ouseley, London, Oriental Press, 1800

EL-İDRÎSÎ, **Nüzhëtü'l-Müştâk fî'htirâkı'l-Afâk**, yay. Beşîr Ebû'l-Ḳarâyâ, Dâru'l-Kutubi'l-Vaṭaniyye, 2016

EL-KAZWINI, **Kosmographie-Die Wunder der Schöpfung**, çev. Hermann Ethe, Leipzig, Fues's Verlag, 1868

EI-ḲAZVİNÎ, **Âşârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd**, (çevrimiçi) <http://shamela.ws/browse.php/book-9631/page-2#page-1>, 09.05.2019

HAMDALLAH MUSTAWFÎ, **Nuzhat-al-Qulûb**, çevr. G. Le Strange, Frankfurt am Main, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1993

HERODOTOS, **Tarih**, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2012

İBN BATTUTA, **Seyahatname I-II**, çev. A.Sait Aykut, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004

İBN HALDUN, **Mukaddime 1**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1997

İBN HAUKAL (**Kitāb Şūrat al-arḍ**) edited by J. H. Kramers, Frankfurt am Main, Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1992

İBN HAVKAL, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe, Kasım 2014

İBN HURDAZBİH, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, çev. Murat Ağarı, İstanbul, Kitabevi, 2008

KAŞGARLI MAHMUD, **Divan-ü Lūgat-it-Türk**, ed. Fuat Bozkurt, Konya, Eğitim Yayınevi, 2012

MESUDÎ, **Murūc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004

SCHECH EBU ISHAK EL-FARSÎ EL-İSZTACHRÎ, **Das Buch der Laender**, çev. A. D. Mordtmann, Hamburg, Rauhes Haus im Horn, 1845

SİRĀCEDDĪN EBŪ HAḤŞ İBN EL-VERDÎ, **Ḥarīdetu'l-'Acāib ve Ferīdetu'l-Ġarāib**, Mektebetu's-Sekaafeti'l-İslaamiyye, Kahire 1428/2008 (çevrimiçi) <http://shamela.ws/browse.php/book-3298/page-172#page-257> 02.05.2019

TABERÎ, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, c. 3, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1991

Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev, çev. Süheyla Artemel, İstanbul, İstanbul Research Center, 1987

YA'ĶŪBÎ, **Kitābu'l-Buldān**, Leiden, Brill, 1892

İKİNCİL KAYNAKLAR

ACKERMAN, Phyllis, "The Talking Tree", **Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology**, Vol. 4, No. 2, December 1935, s. 66-72

AHMAD, Sayyid Maqbul, **A History of Arab-Islamic Geography**, Amman, Al al-Bayt University, 1416/1995

- AHMAD, Sayyid Maqbul, “Harita”, **DİA**, c. 16, İstanbul, 1997
- AHMAD, Sayyid Maqbul, “Coğrafya”, **DİA**, c. 8, İstanbul, 1993
- AHMAD, Sayyid Maqbul, “Harita”, **DİA**, c. 16, İstanbul, 1997
- AHMAD, Sayyid Maqbul, “İbn Hurdâzbih”, **DİA**, c. 20, İstanbul, 1999
- AĞARI, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, **AÜİFD**, Sayı 47/2, 2006
- AK, Mahmut, “İklim”, **DİA**, c. 22, İstanbul, 2000
- AKTAŞ, Hasan, “Disiplinlerarası İlişkiler Bağlamında Şiir ve Coğrafya”, **Studies of the Ottoman Domain**, c. 2, Sayı:3, Ağustos 2012
- AKÜN, Ömer Faruk, “Kaşgarlı Mahmud”, **DİA**, c. 25, Ankara, 2002
- AL-NABOODAH, H.M., “The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages”, **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 22, Proceedings of the Twenty Fifth Seminar for the Arabian Studies held at Cambridge on 23-25th July 1991, s. 81-96
- ALPTEKİN, Ali Berat, **Efsane ve Motifleri Üzerine**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2012
- AND, Metin, **Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018
- ANTHONY, Sean W., **The Caliph and the Heretic**, Leiden, Brill, 2012
- ARBEL, Benjamin, “Maps of the World for Ottoman Princes? Further Evidence and Questions concerning The Mappamondo of Hajji Ahmed”, **Imago Mundi**, Vol. 54, 2002, s. 19-29
- ARZY, Shahr, IDEL, Moshe, LANDİS, Theodor, BLANKE, Olaf, “Vahiyler Niçin Hep Dağlarda Geldi?”, çev. Ali Kuşat, M. Mücahid Atik, Yasin Yaylagül ve Selma Mert, **ERUIFD**, Sayı:14, 2012
- AYDEMİR, Abdullah, **Tefsirde İsrailiyyat**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974

- BARS, Mehmet Emin, “Battal Gazi Destanı’nda Göndergeler ve Anıştırmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 4/1, 2015, s. 465-490
- BARTHE, Pascale, “An uncommon Map for the a Common World: Hajji Ahmed’s Cordiform Map of 1559”, **L’Esprit Createur**, Vol. 48, No. 1, Spring 2008, s. 32-44
- BATUK, Cengiz, KUŞÇU, Emir, **Rudolf Bultmann: Mitoloji ve Hermenötik Sorunu**, Ankara, Eski Yeni Yayınları, Ocak 2013
- BAYAT, Fuzuli, **Türk Mitoloji Sistemi c. 1**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2007
- BILLIG, Susanne, **Die Karte des Piri Re’is Das vergessene Wissen der Araber und die Entdeckung Amerikas**, München, C.H.Beck, 2017
- BOYLE, John Andrew, “Alexander and the Mongols”, **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No. 2, 1979, s. 123-136
- CARTER, Robert, “The History and Prehistory of Pearling in the Persian Gulf”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. 48, No.2, 2005, s. 139-209
- CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Usulü**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1983
- CİNER, Osman, “**El-Mağdisi’nin Ahsenü’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm**” İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018
- COHEN, I. Bernard, “What Columbus “Saw” in 1492”, **Scientific American**, Vol. 267, No. 6, December 1992, s. 100-107
- COOMARASWAMY, Ananda K., “The Tree of Jesse and Indian Parallels or Sources”, **The Art Bulletin**, Vol. 11, No. 2, Juny 1929, s. 216-220
- ÇAYCI, Ahmet, AKGÜL, Mehmet, vd. **Mitoloji ve Din**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, Mayıs 2012

- ÇELEBİ, İlyas, “Hızır”, **DİA**, c. 17, İstanbul, 1998
- ÇELEBİ, Katip; **Keşfü’z-Zunûn** C. I-V, çev. Rüştü Balcı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye, **Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sumer’deki Kökeni**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ağustos 2012
- DANKOFF, Robert, TEZCAN, Nuran, **Evliya Çelebi’nin Nil Haritası**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011
- DEMİR, Şehmus, **Mitoloji, Kur’an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015
- DEMİRCİ, Kürşat, “Hârût ve Mârût”, **DİA**, c. 16, İstanbul, 1997
- DEMİRCİ, Kürşat, “Kaf Dağı”, **DİA**, c. 24, İstanbul, 2001
- DİA Heyeti, “Hafız-ı Ebru”, **DİA**, c. 15, İstanbul, 1997
- DİNİZ, Yeliz Özay, **Evliyâ Çelebi’nin Acayip ve Garip Dünyası**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Mart 2017
- DURMUŞ, Ali, “Şemseddin Sami’nin Esatir Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Elazığ 2009
- ELLIOT, Charles, “Jonah“, **The Old and New Testament Student**, The University of Chicago Press, Vol. 10, No. 3, March 1890
- ERGUN, Pervin, **Türk Kültüründe Ağaç Kültü**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2012
- FRIEDLAENDER, I., **Die Chadierlegende und der Alexanderroman, eine sagengeschichtliche und literarhistorische Untersuchung**, Berlin, B.G. Teubner, 1913
- GOODY, Jack, **Çiçeklerin Kültürü**, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010

- GÖĞEBAKAN, Yüksel, “Resimsel Anlatım Bakımından “Acaibü’l Mahlukat”, “Tercüme-İ Miftah Cifrü’l-Cami” Ve “Ahvâl-İ Kıyâmet” Eserlerindeki Mitolojik Unsurlar”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, No: 26, Summer II 2014, s. 123-141
- GÖLCÜK, Şerafettin, “Esâtîr”, **DİA**, c. 11, İstanbul, 1995
- GÜÇLÜ, Mustafa, “Cumhuriyet Dönemi Süreli Yayınlarda Yayımlanan Pîrî Reis İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:35, Yıl: 2013/2
- GÜNDÜZ, Şinasi, “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos”, **Milel ve Nihal**, c. 6, S. 1, Ocak-Nisan 2009, s. 9-26
- HALL, Isaac H. , “The Qolloquy of Moses on Mount Sinai”, **Hebraica**, Vol. 7, No. 3, April 1891, s. 161-177
- HAPGOOD, Charles, **Maps of the Ancient Sea Kings**, Illinois, Adventure Unlimited Press, 1996
- HARLEY, J.B., WOODWARD, D. vd., **The History of Cartography 1-3**, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1987
- HARMAN, Ömer Faruk, “Yunus”, **DİA**, c. 43, İstanbul, 2013
- HAUPT, Paul, “Jonah’s Whale”, **Proceedings of the American Philosophical Society**, Vol. 46, No. 185, 1907
- HİNDÎ MAHMÛD, **Kısas-ı Enbiyâ**, tahk. Ahmet Karataş, İstanbul, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013
- İLGAR, Rüştü, “Kartografik Veriler ile Orta Çağ Karanlığında Aydınlik Coğrafya ve Çevresel Gezi Gözlem Çalışmaları”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 7, Sayı 2, 2005
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin vd.; **Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi I-II**, İstanbul, IRCICA, 2000
- İLGÜREL, Mücteba, “Evliya Çelebi”, **DİA**, c. 11, İstanbul, 1995

- KAÇAR, Mustafa, **Piri Reis ve Kristof Kolomb Öncesi İslam Haritaları**, İstanbul, Boyut Yayınları, 2013
- KARAMAN, Hayrettin, vd., **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir 1-5**, İstanbul, Diyanet İşleri Başkanlığı
- KILIÇ, Yusuf, ESER, Elvan, "Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, c. 4, Sayı: 13, Aralık 2017
- KÖKSEL, Behiye, "Divanü Lugati't-Türk'te Yer Alan Efsaneler", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Vol. 2/9, Fall 2009, s. 262-269
- KRAMERS, J.H., "al-Nîl", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. 8, Leiden, Brill, 1995
- LIVNE-KAFRI, O., "Some Observations on the Migration of Apocalyptic Features in Muslim Tradition", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol. 60, No. 4, December 2007, s. 467-477
- KÖKSAL, M. Asım, **Peygamberler Tarihi 1-2**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2004
- KURBAN, Nur Ahmet, "İslam Kaynaklarına Göre Sebt Yahudileri'nin Maymuna Dönüştürülmesi Meselesi", **Marife**, Bahar 2013, s. 9-27
- MASSETİ, Marco, VERACİNİ, Cecilia, "The zoomorphic representations of the Piri Reis map (1513)", **Anthropozoologica**, 51, 2016, s.41-54
- MAYRHOFER, Erich, "**Islamische Kartographie**", Viyana Üniversitesi, yayınlanmamış lisans tezi, Viyana 2013
- MENAGE, V. L. , "The Map of Hajji Ahmed and Its Makers", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 21, No. 1/3, 1958, s. 291-314
- MILLER, Konrad, **Mappae Arabicae** Weltkarten, Stuttgart, 1931
- MILLER, Konrad; **Mappae Arabicae Arabische Welt- und Landerkarten des 9.-13. Jahrhunderts**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut for the

- History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1994
- OKUMUŞ, Mesut, ed. Mehmet Akif Koç, **Tefsir El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yayınları
- ONG, Walter J. , **Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüñ Teknolojileşmesi**, çev. Sema Postacıoğlu Banon, İstanbul, Metis Yayınları, 2003
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi II**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971
- ÖZAYDIN, Abdülkerim ,“Hamdullah el-Müstevfi”, **DİA**, c. 15, İstanbul, 1997
- ÖZCAN, Görgün, **Doğu ve Batı Arasında Şehir**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, Eylül 2018
- ÖZDAL, Ahmet N., “Ortaçağ İslam Coğrafyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, c. 1, Sayı 1, Bahar 2014, s. 73-95
- PALLOTTINO, Maxime, “Gök ve Yeryüzü. Eski Çin’de Güneş, Ay, Yıldızlar, Dağlar, Nehirler ve Yönler”, **Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitoloji Sözlüğü 1-2**, ed. Yves Boonefoy, çev. Gülser Çetin, Ankara, Dost Kitabevi, 2000
- PINTO, Karen C.; **Medieval Islamic Maps an Exploration**, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2016
- PİNTO, Karen, “Searchin’ his eyes, lookin’ for traces: Piri Reis’ World Map of 1513 & its Islamic Iconographic Connections (A Reading Through Bağdat 334 and Proust)”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 39, 2012
- PRIOR, Daniel G., “Travels of Mount QĀF: From Legend to 42° 0' N 79° 51' E”, *Oriente Moderno*, Anno 89, Nr. 2, **Studies on Islamic Legends**, 2009, s.425-444
- QUINTERN, Detlev, “Zum wissenschaftsgeschichtlichen Stellenwert der arabisch-islamischen Geographie und Kartographie”, **Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften**, Bd. 20-21, 2012-2014

- RİCKS, Thomas M., “Persian Gulf Seafaring and East Africa: Ninth-Twelfth Centuries”, **African Historical Studies**, Vol. 3, No.2, 1970, s. 339-357
- ROSENFELD, B.A., İHSANOĞLU, Ekmeleddin, **Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works (7th-19th c.)**, İstanbul, IRCICA, 2003
- SARICAOĞLU, Fikret, “Harita- Osmanlı Dönemi”, **DİA**, c. 16, İstanbul, 1997
- SARICAOĞLU, Fikret, **Piri Reis’in Dünya Haritası 1513**, Ankara, Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ocak 2014
- SCAFI, Alessandro, “Mapping the End: The Apocalypse in Medieval Cartography”, **Literature and Theology**, Vol. 26, No. 4, December 2012, s. 400-416
- SEZGİN, Fuat, “Arab Origin of European Maps”, **Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften** Bd. 15, 2002/03, s. 1-23
- SEZGİN, Fuat, **Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd. XII**, Mathematische Geographie und Kartographie im Islam und ihr Fortleben im Abendland. Kartenband. Frankfurt, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2000
- SEZGİN, Fuat, **Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd. XIII**, Mathematische Geographie und Kartographie im Islam und ihr Fortleben im Abendland. Autoren. Frankfurt, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2007
- SOUCEK, Svat, **Piri Reis and Turkish Mapmaking After Columbus**, Boyut, İstanbul, 2013
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, “Câhız’ın et-Tebessur bi’t-Ticâre adlı Risalesi”, **AÜİFD**, c. 42, Sayı 1, 2001, s. 305-331
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N. , “Kanuni Devrinde Yazılmış ve Şimdiye Kadar Bilinmeyen Bir Coğrafya Kitabı”, **Kanuni Armağanı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001
- ŞEŞEN, Ramazan, “İbn Havkal”, **DİA**, c. 20, İstanbul, 1999

- ŞEŞEN, Ramazan, “İdrisi, Şerif” **DİA**, c. 21, İstanbul, 2000
- TABUROĞLU, Özgür, **Resim, Söz ve Yazı – İmge Yaratmanın ve Bozmanın Yolları**, Ankara, Doğubatı Yayınları, Haziran, 2016
- TANYU, Hikmet, “Ağaç”, **DİA**, c. 1, İstanbul, 1988
- TATAR, Burhanettin, “Kur’an-‘da Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar”, **Milel ve Nihal**, c. 6, sayı:1, Ocak-Nisan 2009, s. 99-111
- TOLMACHEVA, Marina A., “İstahri”, **DİA**, c. 23, İstanbul, 2001
- TOTTOLI, Roberto, “İslami Literatürde İsrailiyyat Teriminin Kökeni ve Kullanımı”, **Marife**, Yıl:10, Sayı: 2, Güz 2010, çev. Mesut Kaya, s. 201-215
- TÜMER, Günay, “Biruni”, **DİA**, c. 6, İstanbul, 1992
- ULUDAĞ, Süleyman, “Hızır, Tasavvuf ve Halk İnancı”, **DİA**, c. 17, İstanbul, 1998
- USLUER, Mehmet, **Abbasilerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi**, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2015
- URAZ, Murat, **Türk Mitolojisi**, İstanbul, Nüsnütabiat Matbaası, 1967
- UYANIK, Hatice, “Eskiçağ’da Basra Körfezi’nin Ticari Potansiyeli Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tarih Okulu Dergisi**, Şubat 2019, Sayı: 38
- WILKINSON, J.C., “A Sketch of the Historical Geography of the Trucial Oman down to the Beginning of the Sixteenth Century”, **The Geographical Journal**, Vol. 130, No. 3, September 1964, s. 337-349
- YOUNG, Kim, Jayashree Sathe, Madhavi Kolhatkar, “A Comparative Study on the Heroic Mythology of India and China”, **Bulletin of the Deccan College Research Institute**, Vol. 76, 2016 s. 259-266
- YALÇIN, Eyüp, “Kısâs-ı Enbiyâ’da Dağ (Hindî Mahmûd Örneği)”, **Social Sciences Studies Journal**, Vol. 4, Issue: 15, 2018

YANIÇ, Sema, “**Hâce Hatîb Mahmud er-Rumî ve Harîdetü’l ‘Acayib ve Ferîdetü’l Garayib Tercümesi İsimli Eserinin Edisyon Kritik ve Tahlili**”, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2004

YAZAR, Turgay, “Ortaçağ Anadolu Türk Mimari Bezemesinde Vakvak Üslubu”, **bilig**, Sayı:42, Yaz, 2007

EKLER

Tez Kapsamında İncelenen Haritalarda Yer Alan Mitolojik Unsurlar Tablosu

Mitolojik Unsurlar	9. yy.	10. yy.										11. yy.	12. yy.		13. yy.	14. yy.	15. yy.		16. yy.		17. yy.	
	El-Me'mün	El-İştahri (Resim 4)	El-İştahri-Arap Yarımadası	El-İştahri-Fars Denizi	El-İştahri-Mısır	El-İştahri-Cezire	El-İştahri-Irak	El-İştahri-Fars	El-İştahri-Hazar Denizi	İbn Havkal (Resim 16)	El-Makdisi	El-Biruni	Kaşgarlı Mağmur	El-İdrisi	El-Kazvini	Hamdullah el-Müstevfi	Hafız-ı Ebrü	İbnu'l-Verdi	Piri Reis	Tünüşü Hacı Ahmed	Evliya Çelebi	
1	el-Bahru'l-Muhit (Okyanus)	el-Bahru'l-Muhit + el-Bahru'z-Zifti	el-Bahru'l-Muhit	-	-	-	-	-	-	-	el-Bahru'l-Muhit	el-Bahru'l-Muhit	el-Bahru'l-Muhit + el-Ukiyanüs	el-Bahru'l-Muhit	el-Bahru'l-Muhit	el-Bahru'l-Muhit	el-Bahru'l-Muhit	el-Bahru'l-Muhit	Atlas Okyanusu	Ummân-ı Muhit	-	
2	Cebel-i Kamer	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	+	+	+	-	-	+	
3	Nilu's-Südan	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	Risalede Bahsedilir.	-	
4	Ye'cüc ve Me'cüc	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-	
5	Seddu'l-İskender	Bâb + Sedd	Bâb + Sedd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Sedd-i Zi'l-Karneyn	+	-	-	Sedd-i Ye'cüc ve Me'cüc	-	-	-	
6	VâkVâk Adası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	
7	Haft li-Ma'rifeti'l-Urûd (Bilinen Yerlerin Sınırı)	Haft li-Ma'rifeti'l-Urûd	Hazâ er-Rab'u'l-Gayri Meskûn + Gayri Ma'lûmi'l-Hâl	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Haft-ı Keşfi	-	-	-	-	-	
8	Harâb	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Aşırı sıcak + soğuk nedeniyle yaşanmaz	-	+	-	-	+	-	-	
9	Berâri (çöl)	-	Berâri-yi Mukfira	-	-	-	-	-	-	-	Berâri-yi Şimal + Cenüb	Berâri-yi Şimal + Cenüb	-	Mevâdu'l-Vuhuş	Şâhâr-i Rimâl Half-i Vasati'l-Ard	Berâri-yi Mukfira	-	-	Berâri-yi Mukfira	-	-	
10	Cebel-i Kaf	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	
11	Aynu'l-Hayât	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	Aynu'l-Hayât + Arş-ı İblis	-	-	-
12	Cebel / Kûh (Dağ)	+	+	Kûh-ı Tayy	Serendib	Mukattam + Vahât	Cüdrî	-	-	Demâvend	+	-	-	+	+	+	-	-	+	+	+	
13	Ağaç	-	-	+	Ağaç + Kabak	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

Mitolojik Unsurlar	9. yy.	10. yy.										11. yy.	12. yy.		13. yy.	14. yy.	15. yy.		16. yy.		17. yy.
	El-Me'mûn	El-İstahri (Resim 4)	El-İstahri-Arap Yarımadası	El-İstahri-Fars Denizi	El-İstahri-Mısır	El-İstahri-Cezire	El-İstahri-İrak	El-İstahri-Fars	El-İstahri-Hazar Denizi	İbn Havkal (Resim 16)	El-Makdisi	El-Biruni	Kaşgarlı Mahmud	El-İdrisi	El-Kazvini	Hamdullah el-Müstevfi	Hâfiz-ı Ebrû	İbnu'l-Verdi	Piri Reis	Tünuslu Hacı Ahmed	Evliyâ Çelebi
14	Çiçek	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
15	Gerçek ve Efsanevi Hayvanlar	-	-	Kuş+ Keçi + Balık	Balık + Keçi	Kuş + Pars + Balık + Maymun	Kunduz + Çöl Aslan	Ceylan + Balık	İnsan Başlı Balık	At	-	-	-	-	-	-	-	-	Papağan + Balık + Devekuşu + Fil + Maymun + Yılan + Blemmye + 6 boynuzlu gav + Çift boynuzlu hayvan + Köpek başlı insan + seb'	-	-
16	İnsan	-	-	Hız. Yunus	Hız. Yunus+ Hız. Âdem ve Havva	Hız. Musa	+	İnci Avcısı + İki Kadın	-	Hız. Hızır veya Seyyah + Dört Kadın-	-	-	-	-	-	-	-	-	Üç Padişah	-	-
17	Melek	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Piramit	-	-	-	-	İki piramit	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Kale	-	-	-	İki kale	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Kaleler	-	Kaleler
20	Anka Kuşu	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Gemi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-